

ISSN 2591-1201

LETNIK 6 • 2022 • ŠTEVILKA 2

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dilemmas

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnični urednik

dr. Matic Batič (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Italija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 15. 11. 2022.

Lektoriranje in prevod povzetkov

DigitPen

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

150 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m m a s

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 6 • 2022 • ŠTEVILKA 2

VSEBINA

Razprave

Igor Grdina
Bogdan Radica in Slovenci

9

Ivo Jevnikar
*Vloga političnih beguncev iz Slovenije pri oživljanju
slovenstva v zamejstvu v Italiji*

67

Jernej Vidmar Bašin
*Krajši pregled represije jugoslovanskega režima ob
zahodni meji od konca vojne 1945 do srede petdesetih let*

95

Tomaž Simčič
*»V šolah ni mesta za politično propagando« (J. P. Simoni)
Slovensko šolstvo na Tržaškem in Goriškem pred
podpisom Pariške mirovne pogodbe in po njem v luči
zapisnika seje o tekočih vprašanjih šolstva z dne 6.
avgusta 1946*

115

Petar Grubišić
*Agrarian Reform and Colonization as the Foundations
for the Legitimate Rule of the Yugoslav Socialist
Government: The Gateway towards Collectivization in
Slavonia and Vojvodina*

141

Matevž Tomšič
*Odgovornost etabliranih elit za vzpon
populizma v Evropi*
167

Poročila s konferenc

Špela Chomicki, Petra Grabovec
*Fašizem – Sto let pozneje: Stanje raziskav in nove
raziskovalne perspektive, Pivka, 19. 10. 2022*
193

Recenzije

Tomaž Kladnik
Serhii Plokhyy, Vrata Evrope:
Zgodovina Ukrajine, Založba UMco, Ljubljana 2022
201

Tamara Griesser Pečar
Anton Pelinka, Faschismus?
*Zur Beliebigkeit eines politischen
Begriffs, Böhlau, Wien-Köln 2022*
207

Renato Podbersič ml.
*Vladimir Geiger, Pero Šola, Marko
Krzrnarić, Groblje hrvatskih vojnika
na Mirogoju, Zagreb, 1941.–1945.,
Hrvatski institut za povijest 2022*
213

R a z p r a v e

DOI: 10.55692/D.18564.22.7

Prejeto: 29. 9. 2022

1.01 izvirni znanstveni članek

Igor Grdina¹

Bogdan Radica in Slovenci

Izvleček

Bogdan Radica (1904–1993), ki je leta 1923 začel študirati umetnostno zgodovino na univerzi v Ljubljani, je zapustil v svojem opusu zanimiva pričevanja o Slovencih. Čeprav so se ti redko znašli v ospredju njegovega zanimanja, so pomembno vplivali nanj s svojim dojemanjem Rusije, v jugoslovanski politiki pa so bili po njegovi sodbi večinoma preveč prosrbski. Razmere v Ljubljani so Radico odvrnile od politično obarvanega katolicizma. V poznejših letih se je srečeval s pomembnimi slovenskimi politiki in literarnimi ustvarjalci – z Antonom Korošcem, Louisom Adamičem, Izidorjem Cankarjem in Edvardom Kardeljem – ter v svojih pričevanjih razbil marsikateri stereotip o večini od njih. Korošec po izbruhu druge svetovne vojne po njegovi sodbi ni bil načelni zagovornik pronemške politike, temveč nevtalst zaradi strahu pred Tretjim rajhom, Izidor Cankar je bil kritičen do srbske prevlade v Jugoslaviji, Louis Adamič pa je bil po letu 1945

¹ Igor Grdina, ddr., znanstveni svetnik, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana, igor.grdina@zrc-sazu.si.

tako naklonjen komunistom, da je postal neobčutljiv za teptanje človekovih pravic v Titovi Jugoslaviji.

KLJUČNE BESEDE: *Bogdan Radica, Slovenci, Anton Korošec, Louis Adamič/Adamic, Jugoslavija*

Abstract

Bogdan Radica (1904–1993), who began studying art history at the University of Ljubljana in 1923, left interesting accounts of Slovenians in his opus. Although they rarely occupied the forefront of his interest, they had a significant impact on him with their perception of Russia. As to the Yugoslav politics, he mostly found them to be too pro-Serbian. The situation in Ljubljana deterred Radica from politically oriented Catholicism. In his later years, Radica interacted with important Slovenian politicians and literary figures (Anton Korošec, Louis Adamič, Izidor Cankar and Edvard Kardelj) and in his accounts shattered many stereotypes about most of them. After the outbreak of World War II, Korošec was in his opinion not principally an advocate of pro-German politics, but a neutralist out of fear of the Third Reich, Izidor Cankar was critical of the Serbian dominance in Yugoslavia, and Louis Adamič was so much in favour of the Communists after 1945, that he became insensitive to the trampling of human rights in Tito's Yugoslavia.

KEYWORDS: *Bogdan Radica, Slovenians, Anton Korošec, Louis Adamič/Adamic, Yugoslavia*

Uvod

Hrvaškemu intelektualcu Bogdanu Radici v slovenski historiografiji v preteklih desetletjih ni bila posvečena omembe vredna pozornost. Tudi dandanes ni drugače. Razlog za to je v času, ko so njegova prizadevanja in dela dokončno vstopila v dovrš(e)ni preteklik zgodovine, gotovo ideološka impregniranost in redukcionistična zaplankanost protagonistov prevladujočih paradigem raziskovanja preteklosti na sončni strani Alp. Nedirigirana historiografska radovednost bi ga gotovo že opazila, saj ni samo pisal o Slovencih, temveč se je tudi trudil za njihovo predstavitev v drugih duhovnih prostorih. Še zlasti v grškem.² Vrh vsega je del študijskih let preživel v Ljubljani in je izkustveno poznal tako vrline kot slabosti njenih prebivalcev. Zato tudi ni čudno, da je Radica pomembno prispeval k predstavitvi slovenske problematike v zagrebški reviji *Nova Evropa*, ki je bila zamišljena kot nekak intelektualni *moniteur* kraljevine Karadorđevićev.³ Prav tako je v ljubljanskem tisku občasno obravnaval ustvarjalce svoje domovine in Italije.⁴

Pomemben je bil tudi politični angažma Bogdana Radice: med drugo svetovno vojno je bil v Združenih državah Amerike zelo dejaven v prizadevanjih za podporo partizanskemu gibanju – sprva še kot diplomat jugoslovanske kraljevine –, po velikem spopadu pa je postal odločen kritik komunistične

2 Bogdan Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Uspomene hrvatskog intelektualca. Kroz moralnu i ideološku krizu Zapada. Knjiga prva* (München, Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1982), 341, 342–345.

3 Revija *Nova Evropa*, katere *spiritus rector* je bil Milan Ćurčin, se je v slovenskem historiografskem prostoru občasno obravnavala, vendar se Radica avtorjem študij ni zdel potreben posebne obravnave.

4 Prim. Bogdan Radica, »Vladimir Kirin«, *Dom in svet* XXXVII, št. 4 (1924): 172–175; isti, »Ardengo Soffici«, *Dom in svet* XXXVIII, št. 4 (1925): 147–150.

diktature maršala Tita in zagovornik hrvaške neodvisnosti. V obeh vlogah so se njegova pota velikokrat križala s tistimi, ki jih je sebi in drugim utiral Louis Adamič. Ker Radica ni bil skrajnejš in ga marksistični režim v Jugoslaviji ni mogel verodostojno obtožiti niti diskurzivnega sodelovanja s silami osne Evrope, se je beograjskemu politbiroju in njegovim lokalnim satrapom zdel še posebej nevaren. Niti najbolj pristransko navajanje dejstev ga ni moglo raniti ali očrniti. O njem se je dalo le lagati ali ga zamolčevati. Komunistični Olimp, ki je vedel, da bi v odkriti izmenjavi mnenj, ki bi bila odmevna tudi na mednarodni sceni, potegnil krajši konec, se je odločil za prepoved spomina. V državi, ki ji je gospodoval z jekleno pestjo, je aprila 1947 na podlagi vseh mogočih odklonov od režimske linije prepovedal vse knjige Bogdana Radice.⁵ Njegova vplivajska moč pač ni bila zanemarljiva – čeprav se ni mogel pohvaliti z dosegljivostjo vzvodov politične sile, ki so jih na Zahodu večinoma že upravljali pragmatični protikomunisti. A ljudje ne zaznamujejo življenj sodobnikov in prihodnje rojenih samo udejanjenim vsiljevanjem svojih stališč, temveč tudi s formuliranjem in razširjanjem idej, ki imajo zaradi ujemanja s stvarnostjo možnost prevlade nad izmišljotinami in lažmi.

- 5 Josip Pandurić, »Sudbina ‚Agonije Evrope‘ Bogdana Radice«, v: Bogdan Radica, *Agonija Evrope* (Zagreb: Disput, 2006), 13. Beograjska izdaja *Agonije Evrope* je bila prepovedana skupaj s knjigami, ki naj bi širile (pro)fašistično miselnost, pa tudi z onimi, katerih avtorji so bili razglašeni za izdajalce ali okupatorjeve domače pomagače. A titoistična diktatura se pri tem ni potrudila niti za pravilno navedbo naslova dela, katerega recepcijo je hotela onemogočiti. Prepoved je namreč zadevala *Sumrak Evrope*. Vnaprej so bile prepovedane tudi vse druge avtorjeve knjige (poprej je namreč izšla le ena, uredba oblasti pa je bila izražena v množini). Marksisti so se dobro zavedali omejitev, ki jim je v polemikah s svobodnimi duhovi zarisovala ožina izhodiščnih postulatov njihove ideologije, zato so se vedno zatekali k diskvalifikacijam in likvidacijam drugače mislečih.

Slednje so namreč kot mehanične ure: čas u(s)merjajo le, dokler so navite.

Portret dalmatinskega intelektualca

Bogdan Radica, ki se je rodil v Splitu 26. avgusta 1904, je bil zunajserijska osebnost. V osebno sintezo mu je uspelo zliti celo nazorska tokova, ki sta se drugim zdela kot led in krop: bil je katoličan, vendar je v politični misli priznaval primat liberalnim pristopom k problemom stvarnosti. Če mu je pri vprašanju generalne življenjske usmeritve razmeroma kmalu uspelo oblikovati stabilno duhovno strukturo, pa je v odnosu do države, ki je bila njegov ideal, doživel temeljit zasuk. V mladosti in zgodnjih zrelih letih je bil zagovornik Jugoslavije, potem, ko se je ob prvih korakih Titove federacije prepričal, da se ta ne more preobraziti v vsem svojim narodom neoviran razmah zagotavljajočo demokracijo,⁶ pa neodvisne Hrvaške. Sčasoma je začel objavljati celo v tisku, ki je bil povezan s politično emigracijo – tudi tisto, ki je koreninila v strukturah Paveličeve države, proti kateri je nastopal med drugo svetovno vojno. Zavzemanje za hrvaške interese, ki je bilo tudi prej vodilo njegovih naporov – med zvestobo narodu in patriotizmom na eni ter svetovljanstvom na drugi strani ni videl nujnega nasprotja, saj slednjega ni pojmoval kot kozmopolitizma –, je dobilo drugačno dimenzijo. Jugoslovanski okvir mu ni postal samo nepotreben, temveč tudi škodljiv. Pri Radici se je sčasoma vse začelo vrteti okoli potrebe po dosegu državne neodvisnosti Hrvaške. Nobena druga rešitev zanj ni več prihajala v poštev. A to ni izključevalo dobrih odnosov z (nekaterimi)

6 Bogdan Radica, *Hrvatska 1945* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1992).

Srbi. Tako je svoje ameriške študente popeljal celo h knezu Pavlu Karađorđeviću.⁷

Kritikov in sovražnikov Bogdanu Radici nikoli ni primanjkovalo: neobičajna osebna sinteza je vznemirjala pristaše integralističnih stališč, politična usmeritev in njen zasuk pa sta razburjala doktrinarje, ki so življenje dojemali kot duhovno statičen pojav. Značilno se zdi, da njegova najodmevnejša, leta 1940 v Beogradu natisnjena knjiga *Agonija Evrope*⁸ v hrvaškem prostoru, ki mu je bila sprva namenjena, zaradi svojih protifašističnih poudarkov – v tem smislu sta bila posebej pomembna njen ferrerovski začetek in unamunovski sklep⁹ – pred drugo svetovno vojno ni mogla iziti. Je pa zbirka intervjujev in refleksij v veliki meri (so)oblikovala intelektualno klimo med srbskimi intelektualci.¹⁰ Seveda pa zaradi vojne in komunistične revolucije Ferrerove misli o razlikah med kvantitativno

7 Bogdan Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Uspomene hrvatskog intelektualca. Kroz apokalipsu Jugoslavije. Knjiga druga* (München, Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1983), 605–611.

8 Knjigo je izdal znani judovski založnik Geca Kon, ki je bil kmalu po začetku nemške okupacije leta 1941 skupaj s svojo družino umorjen.

9 Miguel de Unamuno je bil nasprotnik diktature generala Prima de Riverre in se je pred njo umaknil v prostovoljno izgnanstvo. V začetku španske državljanske vojne je podprl upor generalov proti republikanski vladi, pod katero se je dežela na Pirenejskem polotoku pogrezala v čedalje večjo anarhijo, potem pa je, razočaran nad nasiljem predstavnikov *movimienta*, začel kritizirati tudi samovoljo vojaških oblasti. Unamuna je utegnila motiti tudi podpora falangistov pučistom, saj je bil njihov vodja José Antonio Primo de Rivera najstarejši sin nesojenega iberskega Mussolinija. Radica je pri znamenitem mislecu in pisatelju nedvomno dobil navdih za naslov svojega najodmevnejšega dela, ki priključuje v zavest agonijo. Unamuno je pisal o njej v zvezi s krščanstvom, njegov hrvaški občudovalec pa jo je videl razširjeno nad celotno (zahodno)evropsko civilizacijo.

10 Pandurić, »Sudbina ‚Agonije Evrope‘ Bogdana Radice«, 9–12.

in kvalitativno civilizacijo¹¹ ter o potrebi legitimitete v javnem delovanju niso mogle prevladati. Prav tako ne Unamunovo razumevanje agonije.

Opus Bogdana Radice je tako zaradi njegovih poklicev – najprej je bil časnika (dopisnik) in diplomat, potem pa profesor na zasebni univerzi Fairleigh Dickinson v New Jerseyju – kakor zaradi okoliščin, v katerih je nastajal, zelo disperziran. Njegova prva knjiga, v kateri so objavljeni pogovori s tastom, znamenitim italijanskim zgodovinarjem Guglielmom Ferrerom,¹² je v letu izbruha druge svetovne vojne vznemirila protagoniste (pro)osne publicistike ter avtorja naredila za opaznega, zaradi česar se je v mnogih okoljih nezadržno spreminjajočega in polarizirajočega se sveta njegova sprejemljivost naglo manjšala. Če je kot posrednik med kulturami, ki so imele matični prostor oziroma središče v Jugoslaviji in Grčiji, ter kot prevajalec kralja Aleksandra¹³ v širšem prostoru še lahko ostajal dojeman predvsem kot politično neeksponirani poznavalec posameznih področij življenja, je bil pozneje vse bolj izrazito profiliran publicist z jasnimi konotacijami. Zato po sporazumu Cvetković–Maček kljub imenovanju ni mogel zasesti mesta vodje informacijskega oddelka Osrednjega urada za tisk;¹⁴ pritisk italijanske fašistične politike, s katero se je solidarizirala tudi

- 11 Ferrerovo razumevanje razlik med civilizacijami bi moglo vplivati na Oswalda Spenglerja, ki je kvaliteto in kvantiteto štel za vodilni v različnih fazah civilizacije. Italijanski zgodovinar je bil v nemščino prevajan že pred prvo svetovno vojno.
- 12 Bogdan Raditza/Radica, *Colloqui con Guglielmo Ferrero. Seguiti dalle Grandi Pagine* (Lugano: Nuove Edizioni di Capolago, 1939).
- 13 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga prva*, 323–371. Nekaj študij o Grčiji in njeni kulturi je Radica objavil v knjigi *Sredozemni povratak*, ki je pri Knjižnici Hrvatske revije izšla leta 1971.
- 14 Radica bi dejansko moral postati drugi človek vladnega Presbiroja. Glejte: Ivo Banac, »Bogdan Radica – agonija i borba«, v: Bogdan Radica, *Agonija Europe* (Zagreb: Disput, 2006), 371.

nacionalsocialistična Nemčija, je preprečil njegovo napredovanje – a mu je po drugi strani posredno odprl pot do službe na poslaništvu Kraljevine Jugoslavije v Združenih državah Amerike.¹⁵ S tem se je področje objav Bogdana Radice močno razširilo, soočanje s perečo dnevno problematiko pa ga je atomiziralo. Njegova povezanost je ostala zagotovljena predvsem z avtorjevo usodo – in tekstom o njej, tj. s spomini, ki so izšli v dveh debelih zvezkih pod naslovom *Živeti – nedoživeti* pri Knjižnici Hrvatske revije.¹⁶

Radica in slovenski (katoliški) prostor

Po maturi na splitski gimnaziji je Radica v letih 1923–1924 študiral umetnostno zgodovino na ljubljanski univerzi. V svojih spominih pravi, da si ne more pojasniti, zakaj se je napotil v slovensko metropolo in ne v Zagreb. Vendar je razlog mogoče vsaj slutiti: Radica se je od mnogih pripadnikov svoje generacije razlikoval po čvrsti veri, Slovenija pa je bila najbolj katoliški del Kraljevine SHS. Nemara je idealistični Splitčan hotel videti, kako živi prostor, v katerem so osrednja sila pripadniki nazorskega tabora, ki mu je bil intimno najbližje – medtem ko so v njegovem rodnem mestu imeli glavno besedo ljudje drugačnih

- 15 Radica, *Živjeti – nedoživeti. Knjiga druga*, 24–30. Radica je bil imenovan na položaj v Osrednjem uradu za tisk v zelo kočljivem trenutku, ob vstopu Italije v vojno 10. junija 1940; to dejanje se je oblastem v Rimu zdelo provokativno.
- 16 Objavljanje v emigrantski *Hrvatski reviji* in njeni Knjižnici je bilo mogoče samo zaradi odvrnitve Bogdana Radice od Jugoslavije, saj je to glasilo urejal Vinko Nikolić, ki je v času vladavine Anteja Pavelića pripadal ustaškemu gibanju. V Argentini in Španiji, kjer je nekoč politično eksponirani literat živel po drugi svetovni vojni, so bila njegova stališča širša; zavedal se je, da se morajo tudi v izseljenski književnosti uveljaviti visoki kvalitativni standardi, če naj (p)ostane pomembna.

prepričanj. Dejansko se je potem prav v svojem kratkem ljubljanskem obdobju dokončno odvrnil od politično obarvanega katolicizma,¹⁷ pri čemer pa se ni oddaljil od Kristusove vere. To je bilo zanj pomembno, saj se mu je odprla pot do sprejemanja liberalnih načel javnega življenja. V času študija na Apeninskem polotoku, kjer je doživel naglo razraščanje nesvobode, mu je razmeroma hitro uspelo oblikovati dovolj nenavadno nazorsko-politično sintezo.¹⁸ Fašistični režim je prav tedaj uspel Italijo preoblikovati v totalitarno državo, ki jo je krmaril dučevjev instinkt, oprt na ustrahovalni aparat stranke in potem tudi države. Pri oblikovanju diktature¹⁹ je bilo osamljanje kritičnih intelektualcev, ki ga je opazil ob svojih obiskih pri Gaetanu Salveminiju in Ferreru,²⁰ zelo pomemben element.

Razočaranja, ki jih je Radica doživel, ko je spoznal razmere v slovenskem katoliškem taboru, so močno znamenje, da je ob prihodu v Ljubljano pričakoval neovirano in smotrno

17 V Splitu so prevladovali liberalci; razlikovali so se predvsem po radikalnosti. Med njimi je bil zaradi italijanske okupacije po prvi svetovni vojni popularen unitarizem. Split je zato bil pomembno oporišče Organizacije jugoslovanskih nacionalistov, pa tudi unitarističnih kulturnikov (Ljubo Leontić, Niko Bartulović).

18 Težko bi rekli, da je pri Radici šlo za klasični liberalni katolicizem, saj je ta bil mogoč le v dobi elitne politike. Demokratizacija volilnih sistemov v različnih deželah je zapletene idejne temelje pri posameznih političnih taborih onemogočila. Radica pa ni računal na prevlado vseh svojih stališč, temveč le bistvenega, ki je zadeval rešitev hrvaškega narodnega vprašanja. Odnos med Cerkvijo in državo, ki je bil odločilen za liberalni katolicizem, ni bil v ospredju njegovega političnega interesa.

19 Prim. Richard J. B. Bosworth, *Mussolini and the Eclipse of Italian Fascism. From Dictatorship to Populism* (New Haven, London: Yale University Press, 2021), 58–179.

20 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga prva*, 120, 121, 135–138; Radica, *Agonija Europe*, 35. Tako Salvemini, ki je bil v vzhodnoalpsko-jadranskem prostoru znan zaradi sodelovanja pri Resovi slovensko-italijanski počastitvi Danteja, kakor Ferrero sta se morala sčasoma zateči v tujino.

delovanje svojih načelnih somišljenikov. V Srednji Evropi razvita krščanskosocialna paradigma, ki je povezala vero z modernizirajočim se svetom, kakršen se je razvijal v okviru vse očitnejše prevlade ideje družbe,²¹ ni bila po njegovem okusu. Radica je menil, da je v prostoru med Vzhodnimi Alpami in Jadrantom mogoče videti pravcati integralizem, saj da naj bi bila ločitev med versko in posvetno sfero življenja izrazito formalna. Cerkev naj bi nadzirala tudi organizacije laikov. Radica je katoličanom v Sloveniji očital nič manj kot pristajanje na teokracijo: po njegovem mnenju ni bilo dobro, da so imeli duhovniki odločilno besedo tudi v necerkvenih rečeh. Izrecno se je strinjal s kritiko klerikalizma, ki je napolnila dobršen del opusa Ivana Cankarja. Vpraševal se je celo, ali ljudje, ki jih je ožigosalo ostro prišpičeno pisateljevo pero – po njegovem so bili krivi za mentaliteto doline šentflorjanske²² –, pri hlastanju za premočjo v posvetni sferi življenja ne zakrivajo odsotnosti globlje religioznosti.²³

Seveda pa je Radica pri odločitvi za študij na najmlajši univerzi Kraljevine SHS po vsej verjetnosti najdeval tudi strokovne utemeljitve: umetnostnozgodovinski seminar v Ljubljani je bil duhovno vznemirljiva sinteza pobud iz različnih virov. Izidor Cankar, čigar esejistika in pripovedništvo sta kmalu postali trdna postavka v slovenski literaturi, se je strokovno

21 To seveda ne pomeni, da je bil koncept stanov v vsem prečrtan, vendar pa vznik katoliške sociologije dokazuje preseganje tradicionalne zamisli reda.

22 Radica je kot posebej pomembno antiklerikalno delo Ivana Cankarja izpostavil farso *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*. Vendar ta igra ni tako neposredno usmerjena proti zagovornikom povezave katoliške vere oziroma Cerkve in politike kakor npr. *Hlapci*; drži pa, da jemlje na muho ozračje, ki se porodi v svetohlinskem okolju, kjer je tudi mogoče izpodrinjenje religioznosti s pobožnjakarstvom.

23 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga prva*, 105, 107.

oblikoval v Leuvnu, Gradcu in na Dunaju, Vojeslav Molè, ki je bil tudi pesnik, pa v Krakovu, Rimu in prestolnici ob lepi modri Donavi. Poet učenjak je imel za seboj pravicato odisejando, saj se je med planetarno morijo, ki jo je sprožil sarajevski atentat, kot Francjožefov vojak znašel v ruskem ujetništvu, po boljševiskem državnem udaru pa je na univerzi v sibirskem Tomsku postal visokošolski učitelj.²⁴ Študentje so poslušali tudi predavanja honorarnega profesorja Josipa Mantuanija, ki je do svoje upokojitve leta 1924 vodil Narodni muzej. Mož je predano deloval na več področjih – še posebej plodno v muzikologiji. Strokovno se je oblikoval na Dunaju, kjer si je z znanstvenimi deli tudi pridobil naziv profesorja, čeprav ni predaval na univerzi. Verjetno ni bilo nepomembno niti to, da sta bila Cankar in Mantuani izrazito katoliška, Molè pa je prav tako sodeloval s krščanskim kulturnim krogom.²⁵

Slovensko okolje je Radico moglo zanimati tudi zaradi vezi, ki so jih Slovenci in dalmatinski Hrvatje stkali v času

24 Univerza v Tomsku je bila ustanovljena v času vladavine *carja osvoboditelja* Aleksandra II. leta 1878. Tedaj je bila najvzhodnejša visokošolska ustanova v imperiju Romanovih. Potem ko so boljševiki v dneh od 5. do 10. septembra 1918 zavzeli Kazan, je bila osrednje izobraževalno središče tistega dela Rusije, ki je bil pod nadzorom vlade/direktorija v Omsku oziroma vrhovnega državnega upravitelja admirala Aleksandra Vasiljeviča Kolčaka. To pomeni, da je bil Molè dovolj profiliran nasprotnik komunistov. V domovino se je potem vrnil prek Vladivostoka, o čemer je mogoče najti nekaj vesti tudi v zapiskih diplomatskega zastopnika Kraljestva SHS pri vrhovnem upravitelju Rusije Jovana Milankovića. Prim. Vojeslav Molè, *Iz knjige spominov* (Ljubljana: Slovenska matica, 1970), 247–259; Jovan Milanković, *Uspomene iz Sibira* (Beograd: Nešić i sinovi, 2017).

25 Molè je objavljaj tako v prosvobodomiselnem *Ljubljanskem zvonu* kakor tudi v katoliškem *Domu in svetu*. Pomenljivo pa se zdi, da je ob prihodu na študij v Krakov poudaril svojo nevezanost. Dal je vedeti, da med Poljake ne prihaja zaradi kakršnih koli političnih razlogov – kakor npr. Leopold Lenard. Gl. Mole, *Iz knjige spominov*, 57.

Avstro-Ogrske. Cislajtanska enklava na skrajnem jugu dvojne monarhije je v času *belle époque* polagoma postajala zanimiva za širši srednjeevropski prostor. Hermann Bahr, ki je slovel kot vodilni kritiški zagovornik literature Mladega Dunaja, je leta 1909 s svojim *Dalmatinskim popotovanjem* na duhovni zemljevid mnogih svojih sodobnikov umestil primorske dežele Francjožefovega (pol)imperija. Knjiga, ki jo je na trg poslal berlinski založnik Samuel Fischer, je še istega leta izšla v dveh ponatisih – in potem še večkrat. Tudi v češkem prevodu.²⁶ Vezi pa so bile enako močno utemeljene v vsakdanjostni pragmatiki: cislajtanski državljani so v Dalmaciji veljali za domačine, to pa se je poznalo pri zaposlitvah. Tako je Vojeslav Molè delal v Deželnem konservatorskem uradu za Dalmacijo, ki je imel svoj sedež v Splitu, skladatelj Ivan Ocvirk pa je bil ena osrednjih kulturniških osebnosti v Sinju.²⁷ Tudi slovensko katoliško zadružno gibanje je seglo v to kronovino. Nazadnje še politika: Janez Evangelist Krek je bil na svojem zadnjem velikem agitacijskem popotovanju prav v Dalmaciji. Vse to je bržčas imelo precejšen vpliv na Radico v gimnazijskih letih. Vsekakor se je že pred prihodom v Ljubljano učil slovenskega jezika.²⁸

26 Gl. Hermann Bahr, *Dalmatinische Reise* (Berlin: S. Fischer Verlag, 1909). Pridobljeno 14. 8. 2022. URL: <https://bahr.univie.ac.at/sites/all/ks/23-dalmatinische.pdf>.

27 Ivan Ocvirk je po prihodu z Dunaja v Sinj poučeval na tamkajšnji gimnaziji; morda je imel kot pedagog stik z vsestranskim leksikografom Matejem Ujevićem, ki je srednjo šolo začel obiskovati v tem zalednem mestu in je šele potem odšel v obmorski Split.

28 V Ljubljani je v istem času kot Radica študiral – pa celo diplomiral – tudi Mate Ujević, ki je pozneje odigral izjemno vlogo v hrvaški enciklopedistiki. Oba Dalmatinca sta se poznala že s splitske gimnazije. Žal še ne obstaja sistematičen pretres študentov univerze v slovenski metropoli; vsekakor pa je mogoče tvegati oceno, da si je slednja hitro pridobila ugled v širšem prostoru. Na njej je od tujcev doktoriral tudi pozneje vplivni filozof Anatol Ignatjevič von Špakovski.

Bogdan Radica Slovencev ni dojemal samo kot drugačnih od Hrvatov v Dalmaciji, temveč kot njihovo pravo nasprotje. Pripisoval jim je metodičnost ter jih občutil kot mirne in civilizirane ljudi. Po kavarnah v Ljubljani ni bilo slišati kričanja domačinov, ljudje celo niso povzdigovali glasu; večinoma so bili zaposleni z branjem časnikov. Po glasnosti so izstopali prišleki. A da imajo Slovenci tudi drugo plat, se je pokazalo ob sobotah zvečer, ko je prišlo na njihov tedenski program hudo opijanje. Pri tem so bile še posebej žalostne postave intelektualcev oziroma profesorjev.²⁹ V letih 1923–1924 so se že polegli ekscesi normalnosti, ki so zaznamovali vrnitev vojakov s front velike vojne. Veseljaški plesi in popivanja, s katerimi so poskusili mobiliziranci nadomestiti izgubljeni čas v rovih,³⁰ so polagoma izgubili svoj kompenzacijski čar in razlog. Ritem življenja je že uravnavala normalnost oziroma predstave o njej. V Ljubljani so bile te vsaj občasno precej mokre.

Slovenski svet, ki ga je spoznal Radica, pa je vendarle bil le izsek iz mnogoobrazne resničnosti alpsko-jadranskega prostora. Tudi sam dalmatinski pričevalec se je zavedal, da generalizacije, ki jih je vpisal v svojo zavest, držijo le do določene mere. Tako je med katoličani opazil krog literarnih in likovnih ustvarjalcev, ki ga je označil za neklerikalnega; šlo je za trnovskega župnika Frana Saleškega Finžgarja, Izidorja Cankarja, Antona Vodnika ter Franceta in Toneta Kralja. Njim je dodal še univerzitetnega profesorja ter (so)urednika *Doma in sveta* Franceta Steleta. Med političnimi misleci je opazil Andreja Gosarja in Franceta Terseglava, za katera je menil, da sta delovala v duhu, ki je v Cerkvi zmagal med pontifikatom

29 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga prva*, 105.

30 Leta 1920 je bilo na glavo prebivalca v Sloveniji použitih kar 49 litrov opojnin v vrednosti 1312 (jugo)kron. Gl. Fran Göstl, *Misterij duše. Poljudni pregled psihiatrije* (Ljubljana: Zvezna tiskarna in knjigoveznica, 1924), 163.

Janeza XXIII.³¹ Radici se je posebej zanimiva zdela slovenska debata o Rusiji, do katere je bilo v Ljubljani v intelektualnih krogih čutiti veliko naklonjenost. Posebej odmevna je bila Terseglav-Steletova knjiga o verskih razmerah na Vzhodu: avtorja sta menila, da marksistom ne bo uspelo povsem izpodriniti krščanstva iz ruske duše. Ko je Radica leta 1959 sam obiskal Sovjetsko zvezo, je avtorjema *Svete Rusije* pritrnil. Nekaj njunega vpliva pa je mogoče odkriti tudi v problemih, ki so hrvaškega intelektualca zaposlovali v njegovih pogovorih z Nikolajem Aleksandrovičem Berdjajevom in Dmitrijem Sergejevičem Merežkovskim ter še z nekaterimi drugimi velikani duha in srca.³² Po drugi strani se zdi pomenljivo, da Radica ničesar ne ve o tedanjem največjem poznavalcu pravoslavnega sveta med Slovenci – o Francu Grivcu, ki se je s svojim razumevanjem krščanskega Vzhoda uveljavil tudi v mednarodnem prostoru.³³ Tedaj je vsekakor že imel za sabo pomembna dela, ki so budila ne samo radovednost, temveč tudi pozornost. Težava za vsestransko zvedavega Dalmatinca, ki se je šele umeščal v

31 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga prva*, 107.

32 Radica, *Agonija Europe*, 137–149, 309–318. Ivo Banac je poudaril, da je bistvena tema te knjige tudi Rusija in njena usoda. Ljubljana je torej Radici dala v intelektualnem pogledu razmeroma veliko: pozornost mu je usmerila k deželi in ljudem na vzhodnoevropskih prostranstvih, ne le k tamkaj uveljavljenemu političnemu sistemu, ki je sicer pritegoval zanimanje ljudi po prvi svetovni vojni. Gl. Banac, »Bogdan Radica – agonija i borba«, 375.

33 Malo kasneje, leta 1929, je bil Grivec v mednarodnih krogih že tako (pri)znan, da je imel eno osrednjih predavanj na kongresu za vzhodno bogoslovje v Pragi. Zborovanja so se udeležili tudi visoki cerkveni dostojanstveniki, med njimi tudi nadškof Angelo Giuseppe Roncalli – poznejši papež Janez XXIII. Gl. »Kongres za vzhodno bogoslovje«, *Slovenec*, 18. 8. 1929, 15.

duhovni prostor,³⁴ je bila verjetno Grivčeva pripadnost cerkvenim strukturam.

Radica je v odnosu do Rusije videl slovensko specifiko: v drugih delih kraljevine Karadžorđevićev je bilo celo v levičarskih krogih mogoče naleteti na zadržanost do velike dežele na vzhodu, ki pa bi seveda mogla biti tudi posledica odločno protikomunističnega kurza dinastije in vlade. Še manj navdušenja za Rusijo je kazal Stjepan Radić, ki je svojo stranko sicer včlanil v kmečko internacionalo (Krestinterno), vendar je to bila izrazito demonstrativna politična poteza. Brezrezervno navdušeni so bili nad razmerami na prostoru nekdanjega imperija Romanovih med intelektualci samo ljudje, ki so hodili svoja pota, kakor tedaj še levičarski Dragiša Vasić.³⁵ Pa seveda nekritični mlajši komunisti, ki niso imeli za seboj avstromarksistične izkušnje.

Ljubljanski liberalci Radice niso preveč zanimali: opazil je njihovo zelo temeljito ločenost od katoličanov. V letih 1923–1924 so bili dejansko v zelo težkem položaju: po Tavčarju je leta 1921 slovenska metropola padla v roke koalicije, ki je v svoj okvir zajela katoličane in (zmerne) marksiste, sprva pa celo narodne socialiste.³⁶ Simbolni višek odmika od liberalne tradicije mesta je bila zmaga prvaka Slovenske ljudske stranke Antona Korošca v boju za ljubljanski parlamentarni mandat februarja 1925.³⁷ Pozneje se je slovenska metropola vrnila k

34 Intelektualno se je Radica stabiliziral v Italiji, se pravi po svojem odhodu iz Ljubljane. Prim. Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga prva*, 110, 111.

35 Ibid., 106, 107.

36 Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965), 203–204, 235–240. Narodni socialisti na Slovenskem so bili podobnega profila kot njihovi češki vzorniki; šlo je za levoliberalno stranko.

37 Liberalni *moniteur Jutro* je celo zapisal, da je nad Ljubljano zaplapolala »črna zastava«; prav tako je list tožil o »kleroboljševikih«, saj so Antona

liberalni generalni usmeritvi – vsekakor pa je prevlada drugih, ki je lahko bila le koalicijska, pomagala ustvariti vtis popolne dominacije katoliškega tabora, o kateri piše Radica.

Zagotovo si je ljubljanski študent iz Dalmacije tedaj ustvaril sliko o Slovencih kot stabilni posebnosti jugoslovanske države: drugačno kot na Hrvaškem, v Srbiji, Bosni in Hercegovini, Makedoniji in Črni gori je bilo ozračje, razlikovali so se osrednji problemi in neenake so bile rešitve. Tega so se zavedali tudi nekateri drugi intelektualci južno od Kolpe in Sotle, ki so nihali med vsiljevanjem unitarističnih formul in priznavanjem – redkeje: vzpodbujanjem – slovenske individualnosti.³⁸ Milan Čurčin je tako namenil posebno številko *Nove Evrope* severozahodnemu delu jugoslovanske kraljevine. Slovenci tedaj večinoma niso poznali hrvaških in srbskih pokrajin države, prebivalci slednjih pa tudi niso bili na boljšem, kar zadeva njihove nove sodržavljane iz osrednjega dela nekdanje Cislajtanije.³⁹ Marsikdo je zaradi slabega poznavanja stvarnega stanja še mislil, da je mogoče doseči popolno enotnost v novi državi. Seveda pa so se nekateri za takšne ideje ogrevali kljub temu, da so vedeli, kakšne so razmere. Med njimi je bil najvplivnejši upokojeni dunajski slavistični patriarh Vatroslav Jagić, ki ga je zelo bolelo, da so nekateri srbski krogi pristali na celovito

Korošca podprli tudi marksisti. Narodni voditelj je zmagal z razliko 365 glasov, pri čemer so jih njegovi glavni nasprotniki zbrali 4000. Liberalci so za krivca takega izida razglasili izdajalce v svojih vrstah: odpadništvo so pripisali pristašem dr. Vladimirja Ravniharja, ki so se na volitve podali s samostojno listo in razcepili svobodomislece. Gl. »Zmaga narodnega bloka v celi državi«, *Jutro*, 9. 2. 1925, [1].

38 Matija Murko, »Slovenski jezik v Jugoslaviji«, *Ljubljanski zvon* XLII, št. 7 (1922): 390–391.

39 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga prva*, 108; Andrej Rahten in Gregor Antoličič (ur.), *O zgodovini slovenske krščanske demokracije: Spominski zapiski dr. Jakoba Mohoriča (1888–1976)* (Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2019), 66.

slovensko univerzo v Ljubljani⁴⁰ – kar naj bi bilo znamenje njihovega nasprotovanja Hrvatom.⁴¹ Med slednjimi so si nekateri predstavljali, da bi morali imeti v zahodnem delu kraljevine Karađorđevićev hegemonijo.

Pogled na Antona Korošca

Drugi pomemben sklop zanimanja Bogdana Radice za Slovence zadeva Antona Korošca. Kot prvaku v Dravski banovini prevladujočega katoliškega tabora in kot politično angažiranemu duhovniku mu ni bil naklonjen. To je vsekakor treba upoštevati pri pojavljanju slovenskega narodnega voditelja v knjigi *Živeti – nedoživeti*.

Korošec se je v času, ko je Radica po neuspešni namestitvi v vrh Presbiroja čakal na odhod v Združene države Amerike, kar dvakrat srečal z njim. Prvič sta govorila 26. avgusta 1940 pozno popoldne oziroma zvečer, ob proslavljanju prve obletnice dogovora med Dragišo J. Cvetkovićem in Vladkom Mačkom v Božjakovini, kjer je bil sporazum, za katerega se je verjelo,

40 Nasprotovanja so morala biti kar precejšnja, saj je Anton Korošec ob smrti voditelja demokratov Ljubomirja M. Davidovića poudaril, da ta kot prosvetni minister leta 1919 ni hotel poslušati ljudi, ki so intrigirali proti ustanovitvi ljubljanske univerze. Gl. *Spomenica Ljubomira Davidovića* (Beograd: Glavni odbor Demokratske stranke, s. a. [1940]), 181–182.

41 Jagić sam intimno ni verjel v možnost enotnosti v novi državi s Slovenci, saj da bi bil zanjo potreben skupen jezik. *Nova Evropa*, katere soustanovitelji so bili tudi Matija Murko, Ivan Prijatelj in Leonid Pitamic, v Ljubljani ni imela večjega odmeva. Zato ni čudno, da je zanjo obstajalo celo »slovensko vprašanje«, ki naj bi močno problematiziralo jugoslovansko državo. Več o tem: Zvonko Kovač, »Interkulturni aspekti časopisa *Nova Evropa*«, v: *Nova Evropa 1920–1941. Zbornik radova*, ur. Marko Nedić in Vesna Matović (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2010), 65–75.

da ima prelomen zgodovinski pomen, podpisan,⁴² drugič pa malce kasneje v Beogradu. Tedaj ga je k prosvetnemu ministru in predsedniku senata pripeljal njegov tajnik Nikola Pavelić.

Korošec je pogovor z Radico obakrat začel z obtožbami, da širi propagando svojega tasta Guglielma Ferrera, ki naj bi bil mason in v zvezah s komunisti. Slovenski voditelj se je bal, da bi širjenje stališč tega uglednega profesorja, ki je po letu 1930 predaval v Ženevi, vodilo k vojni z Italijo. Tudi samega Radico je imel za prostožidarja in komunista, vendar je potem izvedel, da to ne drži. Ferrero se je – tako je Korošču povedal njegov zet – sestajal celo z Luigijem Sturzom, ki je leta 1919 z ustanovitvijo Italijanske ljudske stranke katoličane na Apeninskem polotoku preobrazil v pomemben politični dejavnik. Za liberalce, konservativce in socialiste, ki se jim je uspelo profilirati v času *giolittizma*, je bila politična mobilizacija vernikov velik izziv. Seveda pa je pritegnila manj pozornosti kot pojav z arditizmom navdahnjenega Mussolinijevega gibanja, ki je temeljilo na izkušnji nasilja v prvi svetovni vojni. Treba je reči, da je imela Italijanska ljudska stranka dovolj skromne izkušnje v parlamentarističnem pozicioniranju. V dunajskem Reichsratu in innsbruškem deželnem zboru prekaljeni Tridentinec Alcide de Gasperi je bil med njenimi pripadniki pravcati veteran.⁴³ Nadaljnjo težavo je za italijanske katoličane predstavljala politika najvplivnejših krogov Svetega sedeža, ki so v času Pija XI. ugotovili, da bi lahko prišlo do sporazuma s savojsko kraljevino.

42 Radica v spominih pove, da je bilo to na obletnico sporazuma v Božjakovini; v dnevniških zapiskih Mihaila Konstantinoviča pa je mogoče izvedeti, da so se iz Zagreba tja najpomembnejši udeleženci proslave napotili 26. avgusta 1940 ob 18.30. Gl. Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945* (Novi Sad: Agencija MIR, 1998), 173.

43 Richard J. B. Bosworth, *Mussolini's Italy. Life under the Dictatorship 1915–1945* (London: Allen Lane, 2005), 106.

Mussolini, ki se je zanašal na svoj instinkt, je ocenil, da nima smisla nadaljevati s trdo liberalno politiko do vere in Cerkve: veliko večjo korist bi mu prinesel sporazum, ki ga prejšnji šefi italijanskih vlad niso bili pripravljene skleniti ... Don Sturzo, ki je pripadal fašiste zavračajočemu krilu ljudske stranke, je v takšni politični konstelaciji postajal iz dneva v dan večji kamen spotike; zaradi pritiska od zgoraj je bil čedalje bolj utesnjen. Končno se je bil prisiljen posloviti od vodenja stranke.⁴⁴ Iskanje sporazuma s črnosrajčniškim premierjem, za katerega se je v najvišjih cerkvenih krogih zavzemal zlasti vatikanski »zunanj minister«, kardinal Pietro Gasparri,⁴⁵ je politično aktivnega duhovnika, ki se je zavedal nevarnosti fašizma, odrinilo v London in nato v Združene države Amerike. Značilno se zdi, da je moral don Sturzo, ki je užival med svojimi volivci velik ugled, domovino zapustiti v trenutku, ko je potekalo usodno spreminjanje volilne zakonodaje, zaradi katere so fašisti lahko močno povečali svoje parlamentarno zastopstvo.⁴⁶

Anton Korošec je bil v drugi polovici leta 1940, ko se je osebno srečal z Radico, zaposlen predvsem s komunističnim ekspanzionizmom. Po paktu med Ribbentropom in Molotovom, ki je v svojem dodatnem tajnem protokolu odprl pot k četrti delitvi Poljske, je Sovjetska zveza ob njej pomendrala še tri druge suverene države (Litvo, Latvijo in Estonijo) ter zmanjšala nadaljnji dve (Finsko, Romunijo). Njeni agresorski podvigi, ki so na evropskem severu privedli celo do oboroženih spopadov, so resda nekoliko zaostajali za nemškimi, vendar

44 Ibid., 187, 188.

45 John Pollard, *The Papacy in the Age of Totalitarianism, 1914–1958* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 137.

46 Acerbov volilni zakon, ki je bil sprejet ob koncu leta 1923, je določal, da zmagovalna lista z nad 25-odstotno podporo oddanih glasov dobi 2/3 poslanskih mandatov. Gl. Denis Mack Smith, *Modern Italy. A Political History* (New Haven, London: Yale University Press, 1997), 327.

so zadevali tudi Jugovzhodno Evropo, to pa je pomenilo tudi ogrožanje kraljevine Karađorđevićev. Ker je ta priznala Sovjetsko zvezo in z njo navezala diplomatske stike, je bila močno povečana možnost njene propagandne dejavnosti. V III. internacionali združeno komunistično gibanje, katerega delovanje je bilo v Jugoslaviji zaradi umora vidnega politika Milorada Draškovića⁴⁷ in ponesrečenega atentata na regenta Aleksandra poleti 1921 prepovedano z Zakonom o zaščiti države, se je slovenskemu narodnemu voditelju zdelo trojanski konj moskovskega politbiroja.⁴⁸

Korošec, ki je govoril »u nekom beogradskom jeziku s jakim slovenskim naglaskom«,⁴⁹ je Radici razložil bistvo svoje politike s formulo: »Samo ne rat. Svako rješenje bilo bi za nas bolje, nego li rat.«⁵⁰ Dalmatinski pričevalec je potem zapisal, da so bili enake misli tudi knez namestnik Pavle, Dragiša J. Cvetković, Vladko Maček in Aleksandar Cincar-Marković. Dodal pa je, da nihče od njih – z mogočo izjemo slednjega – pri takem, za agresivne sile osi trenutno koristnem stališču ni pristal zaradi

47 Milorad Drašković v času, ko so ga umorili levičarski ekstremisti, ni bil več notranji minister, saj je 18. julija 1921 odstopil. Ubit je bil tri dni pozneje. Njegov resor je prevzel Svetozar Pribičević. Drašković je bil edini civilist, ki je v kraljevski Jugoslaviji vodil tudi portfelj za vojsko in mornarico – čeprav le kot zastopnik ministra.

48 Korošček pogled na Sovjetsko zvezo se je spreminjal: v obdobju Kraljevine SHS je iz opozicijskih klopi kritiziral politiko njenega nepriznavanja, neposredno pred drugo svetovno vojno pa ji je vsestransko nasprotoval. O zgodnejšem stališču katoliškega tabora do Sovjetske zveze prim. Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji*, 279. Korošček parlamentarni medklic januarja 1924, ki se navaja na navedeni strani – »[Sovjetska Rusija] je proletarska, mi pa smo visoki gospodje!« –, je bil zagotovo mišljen ironično, saj je dopolnjeval Kulovčevo kritiko politike do uradne Moskve.

49 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 30, 31.

50 Ibid., 32.

fašističnega ali nacionalsocialističnega prepričanja oziroma simpatij do njiju, temveč le zaradi zavedanja, da se kraljevina Karadorđevićev preprosto ne more spopasti z Nemčijo, Italijo in njunimi zaveznicami v Srednji Evropi in na Balkanu. Upa na uspeh v takem merjenju moči ni bilo, zavedanje, da bi poraz odprl pokrov Pandorine skrinjice bojov med Srbi in Hrvati, pa se je že globoko zakoreninilo. Le Cincar-Marković, ki je bil pred Ivom Andrićem jugoslovanski opolnomočeni minister in poslanik v Berlinu, bi lahko bil ideološki somišljenik sil osi, vendar se Radica o tem ni dokončno izrekel, saj ga ni poznal dovolj dobro. Je pa zapisal, da je tudi knez namestnik Pavle govoril enako kot Korošec: »Sve, samo ne rat.«⁵¹

Dalmatinski pričevalec je podrobneje opisal tudi misli vodje hrvaškega naroda – in sina slovenskega očeta – Vladka Mačka. V času, ko je bil podpredsednik ministrskega sveta, je slednji dejal Radici: »Mi moramo svakako izbjeći rat. /.../ Vojnički, mi smo sasvim nespremni. Saveznici nas ne mogu pomoći. Mi bismo samo uzaludno izginuli. Ali ono, čega se ja ponajviše bojim, to je, da bi fašistička Italija odmah poslala ovamo Pavelića s ustašama, koji bi, u to sam pak siguran, klali Srbe, što bi zauvijek iskopala strašan jaz između nas Hrvata i Srba.«⁵² Dodal je še: »Molim vas, da /.../ iskoristite [dobre veze u svijetu] do najveće mjere, da svima, gdje je to potrebno, protumačite, radi čega mi moramo ostati neutralni. Ne radi se o tome, da bismo mi željeli pobjedu Njemačke i Italije, nego zbor toga, što bi nas rat uništio. Tu bi došlo do krvavog građanskog rata. Zemlju bi nam raskomadali. Talijani bi uzeli Dalmaciju. U Zagreb bi poslali ustaše[.]«⁵³

Podobno kot Radica je o Korošču v svojih spominih spregovoril tudi sam Maček. Zanimivo je, da je pri tem slovenskega

51 Ibid., 34.

52 Ibid., 32.

53 Ibid., 33.

voditelja nekoliko vzel v bran celo pri vprašanju antisemitskih ukrepov leta 1940 – saj je dal vedeti, da njihova uveljavitev nikakor ni bila odvisna le od njega. Protijudovska odloka jugoslovanske vlade sta bila podpisana s strani celotnega ministrskega sveta⁵⁴ – kot drugi dokumenti iste kategorije. Maček je poudaril, da so bili mnogi člani vlade ob nemškem prodoru proti jugovzhodu zelo zaskrbljeni. Pri tem je izstopal Anton Korošec, ki da je bil iniciator številnih antisemitskih ukrepov – očitno zato, da bi Tretji rajh Jugoslavije ne doživljal kot kakor koli problematične države. Maček ni skušal prikriti, da se je strinjal z izločitvijo Judov iz prehranske veletrgovine, saj naj bi bilo treba to področje gospodarstva »socializirati«.⁵⁵ Tovrstnega ukrepa, ki je bil v kraljevini Jugoslaviji objavljen 5. oktobra 1940, sploh ni štel za prohitlerjanskega oziroma pronacističnega. Hrvaški voditelj pa je ostro nasprotoval antisemitskim določbam na področju tiskarske dejavnosti. Te je razumel kot servilno udinjanje Tretjemu rajhu. Zagrozil je celo, da bo raje izzval krizo vlade kakor pristal na takšne ukrepe – kar je povzročilo, da tudi Korošec ni več predlagal novih uredb. Maček poroča, kako je bil slovenski voditelj očitno srečen, da je hrvaški podpredsednik vlade prevzel odgovornost za nadaljnje neprilagajanje Hitlerjevemu novemu evropskemu (ne)redu.⁵⁶

54 Ivo Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* (Zaprešić: Fraktura, Židovska vjerska zajednica ‚Bet Israel‘ u Hrvatskoj, 2022), 350.

55 Vladko Maček, *Memoari* (Zagreb: Dom i svijet, 2003), 204. Hrvaški prvak je očitno tudi sam Jude štel za asocialni element, kar nadalje pomeni, da ni bil povsem osvobojen antisemitskih predsodkov.

56 Ibid., 204. Mačkova izjava dokazuje, da se je določena mera antisemitizma v zadnjih mirnih letih kraljevine Karadorđevićev zdela kar običajna. To je mogoče reči tudi za senatorja Ivana Hribarja, ki je leta 1933 pri Judih zaznaval posebno nagnjenje do lahkega zaslužka. Pri tem pa se sam sploh ni imel za obremenjenega z antisemitskimi predsodki – kakor seveda tudi Maček ne. Prim. Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od*

Po drugi strani je minister Mihailo Konstantinović Korošca videl kot nosilca politike, ki Jugoslavijo ne le ogroža, temveč kar naravnost razbija. Še več: bila naj bi odkrito nacionalsocialistična oziroma fašistična. To naj bi dokazovali stiki slovenskega prvaka s krogom Mileta Budaka in ljudmi iz Jugoslovanske akcije oziroma z Dimitrijem Ljotićem. Slovenski voditelj naj bi bil kar naravnost izdajalec: obstoječo kraljevino naj bi imel za »državo na preklic«. ⁵⁷ Vendar nastopi tu velika težava, saj Jugoslovanska akcija nikakor ni mogla biti za razbijanje že etablirane politične skupnosti. Krog Mileta Budaka pa je bil tedaj v dovolj napetih odnosih z ustaši v Italiji. Z vrnitvijo v Jugoslavijo se je hrvaški pisatelj in politik začasno kar precej odmaknil od Pavelića, ki je ostal pod Mussolinijevim pokroviteljstvom. ⁵⁸ Če je Korošec, ki nikoli ni podvomil o perspektivnosti in smiselnosti jugoslovanske države, iztegnil svoje tipalke v Budakovo smer, jih je gotovo zato, da bi okrepil politično skupnost, ki ji je namenil vse svoje najboljše misli. Če bi bil prepričan, da ne more v tej smeri nič doseči, bi se – kot vseh prijemov in manevrov več narodni voditelj – gotovo ne trudil. Zato ni čudno, da je Korošec pogojeval stike s hrvaškimi radikalci, ki jim zaradi prevzema položaja predsednika vlade po atentatu na Stjepana Radića in druge opozicijske poslance leta 1928 ni mogel biti niti malo simpatičen, z njihovim pristankom na jugoslovanski

srednjega vijeka do danas, 286, 287, 320. Goldstein napačno označuje Hribarja za bančnika; bil je šef zavarovalnice, vendar ne v času, ko je v senatu govoril o Judih.

57 Konstantinović, *Politika sporazuma*, 191, 193, 194.

58 Mogoče je razpravljati o tem, koliko je bil Budakov začasni odmik od Pavelića iskren, toda dejstvo, da je aprila 1941 prišlo do nesoglasij med domovinskim krilom hrvaških independentistov in ustaši v Italiji, govori o dovolj resnih razlikah. Te morda niso izhajale zgolj iz skrbi za usodo Dalmacije, pri katere vprašanju bi politiki, ki so uživali Mussolinijevo gostoljubje, seveda morali popuščati bolj kot odkrito pronemški radikalci iz Zagreba.

okvir.⁵⁹ Slovenski voditelj je očitno želel imeti tudi alternativo obstoječemu režimu, usmerjeno h konceptu ohranjanja obstoječe države. Enako dobro kot Maček se je zavedal trajnih posledic morebitnega razpada Jugoslavije, ki se mu v primeru vojne s silami osi ne bi bilo mogoče izogniti. Fran Saleški Finžgar je v svojih spominih ohranil Koroščevo izjavo, ki ne dokazuje samo predsmrtne vere narodnega voditelja v lastno sposobnost in celo nenadomestljivost, temveč jasno zavedanje možnosti katastrofičnega razvoja dogodkov: »*Držim, kar morem. Toda če se mi kaj primeri, potem razsul povsod: razpad strank, domovine in države, kaos. Poznam ljudi.*«⁶⁰

V temačnih časih po Hitlerjevem nepričakovanem triumfu nad Francijo se je slovenskemu prvaku zdela prilagoditev novi stvarnosti edina mogoča rešitev. To je želel izpeljati z ohranitvijo možnosti neodvisnega ukrepanja v nevtralističnem zunanjepolitičnem kontekstu, ne pa pod prisilo iz tujine. Pri antisemitskih ukrepih, ki so Tretjemu rajhu nedvomno ugajali, se je v praksi zadovoljil s približno takšnimi, kot jih je leta 1920 – torej še pred vzponom nemškega nacionalnega socializma – vpeljala Madžarska.⁶¹ Slednja si je pridobila žalosten sloves prve evropske države, ki je po prvi svetovni vojni vpeljala *numerus clausus* pri vpisu na šole. Čeprav se javno razglašeni določbi ni povsem držala,⁶² je vendarle postala zgled za vse druge na-

59 Bojan Godeša, »Korošec in Jugoslavija na začetku druge svetovne vojne«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* LXXVII (n. v. XLII), št. 2–3 (2006): 109. Navedeni avtor se na kritičnem mestu sklicuje na raziskave Ljuba Bobana.

60 Fran S. Finžgar, *Zbrano delo. Dvanajsta knjiga* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992), 419.

61 Deborah S. Cornelius, *Hungary in World War II. Caught in the Cauldron* (New York: Fordham University Press, 2011), 31.

62 Thomas Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy* (Reno: Helena History Press, 2021), 87.

sprotnike in sovražnike Judov. Zakoni proti slednjim so se zdeli odtlej mogoči: opuščena je bila tendenca širjenja državljskih pravic, ki je zaznamovala vsaj zahodni del habsburške Srednje Evrope ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja. Madžarska je korake v legalistični antisemitizmu nadaljevala na predvečer druge svetovne vojne. Leta 1938 je v svoj pravni red sprejela nove protijudovske določbe.⁶³

Pristajanje na predhitlerjansko madžarsko mero antisemitizma posredno kaže na tovrstno naravo Koroščevega mišljenja: gre za usedline antiemancipacijske politične črne kuhinje, katere recepture so v Srednji Evropi postale domače z vzponom Georga von Schönererja in Karla Luegerja. Toliko antijudovstva, kot ga je poznal slovenski voditelj, ga je v habsburški monarhiji marsikdo. Tako v politiki kot v gospodarstvu in umetnosti. Francjožefov (pol)imperij je bil na široko prepojen s tem sprva mobilizacijskim, nato pa skozi čas vse odločneje tudi eliminacijskim strupom. Je pa res, da Mačkovo pričevanje govori tudi o daljši Koroščevi antisemitski agendi. Toda slovenski voditelj pri njej ni vztrajal – čeprav je gotovo vedel za to, kako Tretji rajh gleda na nepopolno uklanjanje njegovim predstavam. Slovaška je bila, denimo, ob koncu julija 1940 soočena s pravcatim diktatom: Nemci so terjali odstavitve Ferdinanda Ďurčanskega s položaja zunanjega in notranjega ministra, saj se pri diplomatskih stikih uradne Bratislave ni bil pripravljen omejevati na področje pod nemško dominacijo: želel je gojiti dobre odnose tako z zahodnimi silami kakor s Sovjetsko zvezo. To je pomenilo popolno utirjenje nove države v nacionalsocialistično-fašistični evropski sistem, saj so položaje, ki jih je

63 Bryan Cartledge, *The Will to Survive. A History of Hungary* (London: Timewell Press, 2006), 372, 373, 402, 403; Cornelius, *Hungary in World War II*, 74, 75. Maja 1938 sprejeti madžarski protijudovski zakon je deloma že izhajal iz rasnega pojmovanja Judov, saj je za slednje štel tudi ljudi, ki so prestopili v katero od krščanskih cerkva po 1. avgustu 1919.

tuji pritisk izpraznil, zasedli radikalci okoli Vojtecha Tuke in Alexandra Macha.⁶⁴ Korošček občutek, da srednjeevropske države zaradi vse večje moči Tretjega rajha izgubljajo prostost pri svojih ukrepih, ni bil umišljen. Tudi usoda Romunije je bila svarilo: dežela, ki je bila poprej zaveznica Jugoslavije v Mali antanti in Balkanskem paktu, ni izgubila samo Besarabije – po njej je segla Sovjetska zveza –, temveč zaradi nemške in italijanske naklonjenosti Madžarski oziroma Bolgariji tudi severno Sedmograško in južno Dobrudžo. Potem je svoj kompas naravnala v prohitlerjansko smer.⁶⁵

Za Jugoslavijo je bil zelo poučen tudi madžarski primer. Uradna Budimpešta je bila do Berlina v povsem drugačnih odnosih kakor Bratislava, saj Hitlerju ni dolgovala svojega povzdiga v državno prestolnico. Kljub nevtralnosti⁶⁶ pa se je Madžarska nezadržno spreminjala v nemški satelit. Čeprav je Tretji rajh lahko od prve dunajske arbitraže računal na njeno naklonjenost, ji sprva ni mogel narekovati političnih odločitev. Toda sčasoma se je slika spremenila in vodilna garnitura v Budimpešti se je že leta 1941 ovedla svojih zvezanih rok. Samomor ministrskega predsednika Pála Telekija pred napadom sil osi na Jugoslavijo, s katero je njegova vlada sklenila sporazum o

64 Pavol Petruf, *Zahranična politika Slovenske republike 1939–1945* (Bratislava: Historický ústav SAV, 2011), 121, 122; Katarína Hradská et al., *Slovenská republika 1939–1945. Slovensko v 20. storočí. Štvrty zväzok* (Bratislava: Veda, 2015), 54.

65 Dejansko se je v Romuniji, ki se je poleti 1940 odpovedala britansko-francoskemu jamstvu svojih meja, celo tekmovalo, kdo bo s svojo prilagoditvijo Nemčiji bolj ustrezal mogočni partnerici. Nazadnje je bil v tem nenavadnem političnem procesu najuspešnejši maršal Antonescu, ki je lahko zagotovil največjo stabilnost v naftno bogati deželi. Gl. Dennis Deletant, *Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), 42–68.

66 Cartledge, *The Will to Survive. A History of Hungary*, 395, 396; Cornelius, *Hungary in World War II*, 114–119.

večnem prijateljstvu, je izdajal obup ob spoznanju naraščajoče odvisnosti od politike nacionalsocialistične (vele)sile. Glede na to, da sta kraljevina Karađorđevićev in Madžarska malo prej vsaj za silo uredili medsebojne odnose – in to na način, ki je krepil položaj obeh partneric predvsem v odnosih s Tretjim rajhom⁶⁷ –, je bilo jasno, da je Nemčija v prostoru med seboj in sovjetsko zahodno mejo že lahko razdrila kakršen koli dogovor, katerega vsebina ni do zadnje pičice ustrezala njenim interesom. Uradna Budimpešta je vedela, da se bo zaradi sodelovanja pri napadu na Jugoslavijo znašla v konfliktu z Veliko Britanijo in njenimi zaveznicami.⁶⁸ Leta 1944 so jo Nemci tudi okupirali – čeprav v začetku z izsiljenim soglasjem državnega poglavarja, ki pa je kljub svojemu antisemitizmu skušal zaščititi vsaj del madžarskih Judov.⁶⁹ Korošec, ki je očitno podpiral sporazumevanje s severno sosedo, za kar mu je regent Horthy decembra 1941 podelil visoko odlikovanje,⁷⁰ je v zadnjih dneh

67 Jugoslavija je s sporazumom, ki ga je decembra 1940 sklenila z Madžarsko, kompenzirala pešanje moči pri romunskem partnerju (popreč zavezniku), uradna Budimpešta pa je prek Beograda dobila kanal za tesnejši stik z Veliko Britanijo, Grčijo in Turčijo.

68 Cartledge, *The Will to Survive. A History of Hungary*, 398–401. Vseeno pa se je v času ministrskega predsednika Miklósa Kállaya Madžarska trudila za stik z zahodnimi silami, vendar te zaradi nje niso hotele postavljati na kocko svojega zaveznitva s Sovjetsko zvezo, na katere ozemlje je uradna Budimpešta poslala svojo Drugo armado.

69 Madžarski politični vrh je dopustil novosadski pokol Srbov in Judov v začetku leta 1942, po okupaciji Madžarske pa je se po začetnem obotavljanju deloma obrnil v drugo smer. To pa je bila predvsem posledica pritiska okoliščin v času, ko je ameriški predsednik Roosevelt od Nemčije zahteval brezpogojno kapitulacijo in s tem vsemu svetu naznanil, da Hitler izgublja vojno. Po ostranitvi Horthyja z regentskega položaja so se razmere spet spremenile, saj so na Madžarskem prevzeli oblast ideološki somišljeniki nemških nacionalnih socialistov. Gl. Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy*, 380–400.

70 »Visoko madžarsko odlikovanje dr. Korošca«, *Slovenec*, 12. 12. 1940, 2.

življenja očitno pletel mreže, s katerimi bi okrepil jugoslovanski zunanjepolitični nevtralizem. To pa je bila tudi intenca velike večine ministrov v kraljevski vladi, ki kljub nesoglasju s Koroščem in nenehnemu načrtovanju njegove odstranitve iz ministrskega sveta nikoli ni zares poskusila izvesti njegove politične likvidacije.

Radica in Louis Adamič

Tretji sklop zanimanja Bogdana Radice za Slovence zadeva izseljence v Združenih državah Amerike med drugo svetovno vojno – zlasti Louisa Adamiča. Pisatelja hrvaški pričevalec že ob prihodu v novi svet ni imel samo za uspešnega in vplivnega ustvarjalca, temveč tudi za politično pomembno osebnost. Nanj ga je opozoril že Vladko Maček, ki je hotel preseči enostranskost srbskih diplomatov v Washingtonu. Slednjim Adamič ni bil pri srcu zaradi hude kritike politike kralja Aleksandra in njegove vlade v leta 1934 izdani knjigi *The Native's Return* (*Vrnitev v rodno deželo*). Pisatelj tedaj ni populariziral le stališč in pogledov jugoslovanske skrajne levice, temveč tudi interpretacije stvarnosti, ki so se porajale v okviru Radicevega in Mačkovega sprva agrarističnega, nato pa čedalje bolj tudi vsenarodnega gibanja.

Radico je že na prvem srečanju z Adamičem presenetilo njegovo slabo obvladovanje slovenščine,⁷¹ ki je bilo razlog za to, da pisatelj ni rad javno nastopal v materinščini.⁷² Dalmatinski pričevalec se je tudi dovolj hitro prikopal do sklepa, da njegov

71 Verjetno je Radica, ki je dovolj dobro govoril slovensko, pričakoval pri pisatelju boljše obvladovanje materinščine. Adamič se je v slednji nemara lažje izražal pisno kot ustno. Pisma iz njegovega poznega obdobja kažejo, da je svoj prvi jezik obvladal v obliki, ki jo je ta imel v času njegovega odhoda v Ameriko.

72 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 253.

sogovornik nima temeljitejšega uvida v stvarnost rodne dežele, temveč da hitro podlega sugestijam. V mirnih časih so nanj vplivali komunisti, med drugo svetovno vojno pa Sava Kosanović.⁷³ Veliko vprašanje je, koliko so bile te ugotovitve točne, vsekakor pa je pisatelj svojo vednost o razmerah v »starem kraju« črpal iz drugih virov kakor Radica. Tudi njuno razumevanje problemov se je razlikovalo, medtem ko ju je družilo nasprotovanje načinu funkcioniranja Jugoslavije v času kralja Aleksandra.

Radica je srž Adamičevih prizadevanj v Ameriki razbral zelo hitro in točno: pisatelj je želel prispevati k temu, da bi se južnoslovanski izseljenci – zlasti Slovenci in Hrvatje – iz eksistencialnih robov nove domovine pomaknili proti središču. Bil je zagovornik kozmopolitanizacije Amerike, ki je poprej prisegala na anglosaške korenine (čeprav je največ njenih belih prebivalcev imelo nemške in irske prednike). Radikalna politika administracije Franklina D. Roosevelta, ki jo je pisatelj doživljal kot liberalno, se mu je zdela primeren trenutek za to.⁷⁴ Pritoževal pa se je, da sami izseljenci niso naklonjeni lastni deperiferizaciji; za njegovo vizijo popolne integracije v ameriško stvarnost, ki bi tudi njemu pomagala pri pisateljskem uspehu,⁷⁵ se niso ogrevali. Bili so preveč negotovi za tak podvig. Nekateri so gotovo še računali na vrnitev v »stari kraj«, kar številni pa so integrirali drugače, kakor si je zamišljal Adamič: vzpeli so

73 Ibid., 78.

74 Ibid.

75 Izseljencev iz južnoslovanskega prostora knjige Louisa Adamiča sprva niso zanimale; moral je vzpostaviti lastno prodajno mrežo, ki pa je bila pozneje uporabljena tudi za politično propagando. Koliko je bil sam pisatelj zaslužen za rekrutacijo komunističnih posrednikov, koliko pa so ga ti izkoristili, zaenkrat ostaja še odprto vprašanje. O strukturi Adamičevih akviziterjev in propagandistov gl. Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 78.

se po klasičnih pravilih dežele pionirjev, ne po novih, ki jih je v spopadu z »ekonomskimi rojalisti«⁷⁶ uveljavljala široka rooseveltovska koalicija oziroma prenovljena Demokratska stranka. Posamezniki so tudi v Združenih državah ohranjali nekatere elemente pripadnosti iz prvotne domovine: literarno dejavni Ivan Molek se je z Louisom Adamičem, denimo, razšel, saj ni hotel imeti nič z njegovimi prokomunističnimi stališči – čeprav je vsekakor bil levičar oziroma socialist.⁷⁷ Nasploh pa so slovenske skupnosti v ZDA na Radico napravile pozitiven vtis: sestavljali so jih mirni in urejeni ljudje, pa naj so pripadali liberalni ali katoliški struji. Očitno tudi dovolj redki socialisti niso izstopali iz splošnih značilnosti skupnosti. Za razliko od Srbov in Hrvatov Slovenci v svojih vrstah neposredno pred aprilsko vojno 1941 niso imeli omembe vrednega števila odkritih komunističnih agentov in agitatorjev. Pa tudi ne separatistov in neomajnih nacionalistov, ki bi terjali razbitje Jugoslavije.⁷⁸

Adamič je v času, ko se je srečeval z Radico, mislil ne samo na kozmopolitanizacijo Združenih držav, temveč tudi na amerikanizacijo sveta. Knjiga *Two-Way Passage (Dvosmerni prehod)*, ki je izšla leta 1941, je zagovarjala idejo, da bi se izseljenci v novi svet oziroma njihovi potomci podali v stare domovine ter jim prinesli idealizem, odprtost in širino osrednje sile zahodne poloble. Kot tak – pa tudi kot član Komiteja za obrambo Amerike s pošiljanjem pomoči zaveznikom⁷⁹ in eden

76 Conrad Black, *Franklin Delano Roosevelt. Champion of Freedom* (London: Weidenfeld & Nicolson, 2003), 384, 385.

77 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 88–89, 254.

78 *Ibid.*, 86–87.

79 Komite za obrambo Amerike s pošiljanjem pomoči zaveznikom je nastopal proti izolacionistom; ob Adamiču ga je v javnosti predstavljalo še nekaj uglednih pisateljev (nobelovec Eugene O'Neill, Robert Sherwood), finančnikov (Herbert Lehman, J. P. Morgan), zgodovinarjev in športnikov. Med politikami so takšno linijo najvneteje zagovarjali vojni minister

dejavnějšíh ustvarjalcev, ki so se združili v Pisateljski vojni odbor⁸⁰ – je postal zanimiv celo za Eleanor Roosevelt. Aktivistična prva dama je za Adamičeve ideje zainteresirala tudi predsednika. Slednji je bil njen soprog tedaj pravzaprav le še formalno, vsekakor pa ga je z ženo vezalo izjemno učinkovito in navdihujoče politično partnerstvo.⁸¹

Predsednik Roosevelt se je v tistem času – po tretji izvoilitvi – že oziral v prihodnost. V letni poslanici kongresu v začetku januarja 1941 je pojasnil, kako si jo predstavlja: na celotni zemeljski obli je treba uveljaviti svobodo izražanja in verovanja (mišljenja) ter prostost pred stisko in strahom.⁸² Da bi bilo mogoče ustvariti ameriški sen, je uradni Washington z zakonom o najemu in zakupu prevzel finančno breme britanskega vojskovanja s Hitlerjem,⁸³ hkrati pa je njihov odločni krmar – Thomas Mann ga je imenoval kar Cezar v invalidskem vozičku⁸⁴ – snoval načrte, kako na srečanju z usodo, ki ga je

in bivši državni sekretar Henry L. Stimson, kongresnik J. W. Fullbright in poznejši Trumanov zunanji minister Dean Acheson. Gl. David J. Bercuson in Holger H. Herwig, *One Christmas in Washington. Churchill and Roosevelt Forge the Grand Alliance* (London: Phoenix, 2006), 57.

80 Pisateljski vojni odbor se je formalno vzpostavil po napadu na Pearl Harbor; imel je namen intelektualno podpreti napore ZDA v vojni. Poprejšnje delovanje deloma iskreno nevtralističnega, mestoma pa tudi silam osi naklonjenega gibanja *America First* je namreč zapustilo določene brazgotine v javnem mnenju – zlasti kar zadeva cilje bojevanja.

81 Gl. Doris Kearns Goodwin, *No Ordinary Time. Franklin and Eleanor Roosevelt: The Home Front in World War II* (New York: Touchstone, 1995).

82 Susan Dunn, *A Blueprint for War. FDR and the Hundred Days That Mobilized America* (New Haven, London: Yale University Press, 2018), 92–96.

83 Michael Fullilove, *Rendezvous with Destiny. How Franklin D. Roosevelt and Five Extraordinary Men Took America into the War and into the World* (New York: The Penguin Press, 2013), 199–250.

84 Ronald Hayman, *Thomas Mann. A Biography* (London: Bloomsbury, 1997), 495.

napovedal že leta 1936,⁸⁵ priti do zaželenega cilja.⁸⁶ Menil je, da bo njegov odločilni partner pri tem prvi minister kralja Jurija VI. Winston Churchill, ki ga je med prvim osebnim srečanjem po začetku druge svetovne vojne v pismu daljni sorodnici in zaupnici Margaret (Daisy) Suckley z dne 5. avgusta 1941 značilno označil za neznansko vitalno osebnost – za nekakšnega britanskega ustreznika legendarnemu newyorškemu županu Fiorellu La Guardi!⁸⁷

Nezanemarljiva težava pa je seveda bila v tem, da je predsednik vlade v Londonu v Ameriki poosebljal tradicionalizem, čeprav je na Otoku njegova nacionalna (koncentracijska) vlada zaradi vojne morala vpeljati marsikatero novost. Roosevelt in njegova soproga sta ob Churchillovem obisku v Washingtonu ob koncu leta 1941 in v začetku 1942 očitno skušala vzpodbuditi razpravo o prihodnosti, zato sta bila na večerjo z visokim gostom iz Evrope vabljeni tudi Louis Adamič in njegova žena Stella. Britanski gost je že prej dobil knjigo *Two-Way Passage*, ki naj bi pomagala k tvornosti pogovora o novih idejah. Za pisatelja, ki se je zavzemal za pomoč antihitlerjanskim državam, bi lahko bilo povabilo na večerjo s Churchillom tudi priznanje, da je dobro opravil svoje antiizolacionistično delo. A njegovo

85 Black, *Franklin Delano Roosevelt*, 385.

86 Predsednik Roosevelt je v Casablanci leta 1943 razglasil, da je vojni cilj brezpogojna kapitulacija Nemčije, Italije in Japonske; to ne pomeni uničenja njihovih prebivalcev, temveč onemogočenje filozofije, ki se v teh deželah utemeljuje na podjarmljanju drugih. Šele potem bo mogoče oblikovati svet, ki bo skladen z ideali štirih svoboščin. Gl. H. W. Brands, *Traitor to His Class. The Privileged Life and Radical Presidency of Franklin Delano Roosevelt* (New York: Doubleday, 2008), 705.

87 Primerjava je pomenljiva zato, ker je bil tudi La Guardia drugačne strankarske pripadnosti kot predsednik Roosevelt. Gl. Geoffrey C. Ward (ur.), *Closest Companion. The Unknown Story of the Intimate Friendship between Franklin Roosevelt and Margaret Suckley* (New York: Simon & Schuster, 2009), 141.

nastopanje, ki ga je spremljalo Rooseveltovo vzpodbujanje britanskega premierja k razumevanju drugačnih pogledov od tradicionalnih, je v veliki meri skazilo večer. Churchill, ki se je zavedal britanske odvisnosti od ameriške pomoči, je obsedel kot Buda.⁸⁸

Pisatelj je pozneje v knjigi *Dinner at the White House (Večerja v Beli hiši)* popisal srečanje z Rooseveltom in Churchillom in svoj odnos do koncepta »nega sveta« Wendella L. Willkieja.⁸⁹ Toda v isti sapi je obtožil britanskega premierja, da je politiko svoje države podredil osebnim kapitalnim interesom.⁹⁰ Adamič je namreč zatrdil, da naj bi bila britanska ravnanja v Grčiji vsaj deloma motivirana z interesi banke Hambro, o kateri je bralcem povedal, da je pomemben kreditor te balkanske

88 Louis Adamic, *Dinner at the White House* (New York, London: Harper & Brothers Publishers, 1946), 67.

89 Wendell L. Willkie je bil na predsedniških volitvah leta 1940 republikanski izzivalec Franklina D. Roosevelta. Zavzemal se je za podporo antihitlerjanskim državam, s čimer je prekaljenemu tekmecu, ki je prav tako bil intervencionist, omogočil nastopati v vlogi kandidata miru. Predsednik Roosevelt je poudarjal, da ameriških vojakov ne bo pošiljal v tuje vojne. To je pomenilo, da bo moral čakati na sovražni napad – do katerega je potem res prišlo. Aprila 1943 je Willkie izdal knjigo *One World*, ki je doživela velikanski recepcijski uspeh. Zagovarjal je likvidacijo imperializma in postavitev sveta na nove osnove.

90 Obtožbo je mogoče bralcu, ki mu ni dosegljiv kateri od prvih prodanih izvodov knjige *Dinner at the White House*, rekonstruirati na podlagi časnikarskih poročil o pravdi med Churchillom in Adamičevim založnikom. Pozneje v obtok spuščeni primerki dela so namreč imeli novo (vlepljeno) 151. in 152. stran. Razliko med njo in ostalim delom knjige je mogoče videti tudi v različnih razmikih med vrsticami in kakovosti papirja. Na kritičnem mestu se omenja znani filmar George P. Skouras, ki mu je Adamič posvetil svoj tekst. Kratko, a jasno časnikarsko sporočilo o spornem pasusu je dosegljivo v: »Publishers pay Damages to Mr. Churchill«, *Glen Innes Examiner*, 16. 1. 1947, 1. Citirani list, ki je izhajal v Avstraliji, dokazuje svetovno odmevnost in pomembnost pravde.

države ter hkrati nespregledljivo pomembna za premoženjsko blagostanje Winstona Churchilla. Ker te izjave ni bilo mogoče dokazati, je bil založnik *Harper & Brothers* razžaljenemu državniku dolžan plačati odškodnino v višini 5.000 funtov.⁹¹ To za tedanje čase ni bila zanemarljiva vsota.

Adamič je zaradi škode, ki jo je povzročil svojemu založniku, izpadel iz kroga avtorjev ene najbolj priznanih izdajatelj-skih hiš anglosaškega sveta, kar je najbolj škodovalo njemu samemu. Spet je zdrsnil v negotov položaj pisatelja posebnih tem in določenega sloja. Intelektualnemu jedru kulturno-političnega *establishmenta* novega sveta je namreč bil najbližje, ko je postal znan kot zagovornik kozmopolitskega amerikanizma. Toda do tako uglednega položaja je lahko prišel le v določenem zgodovinskem trenutku – v rooseveltovski epohi, ki ji je na paradoksalen način pripadal tudi predsednikov republikanski nasprotnik Willkie. V zadnjih letih pa se je vrnil v svoj izhodiščni avtorski položaj. Zanj je spet veljala oznaka Lewisa Gannetta, ki je v priznavalnem zapisu o njegovem delu hvalil avtentičnost, vendar ga je štel za *bohunka*,⁹² ki je to tudi ostal. Adamič je bil po drugi svetovni vojni, v času cvetočega Trumanovega Fair Deal, spet glas manjšine. A ta tedaj ni bila več opredeljena slojno, z delavstvom, temveč s politično usmeritvijo: Jugoslavija pod vodstvom maršala Tita je postala

91 Tudi Radica v spominih poroča o Adamičevem zdrsu, vendar navaja višino odškodnine v dolarjih (20.000). Dalmatinski pričevalec je tudi v ameriškem tisku priobčil svoj obračun z Adamičevim pričevanjem; za to je izbral ostro protikomunistično glasilo *Plain Talk*, ki ga je urejal Isaac Don Levine, financiral pa Alfred Kohlberg. Gl. Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 156, 157.

92 *Bohunk* je oznaka za srednjeevropskega, zlasti češkega priseljence v ZDA; ima neutajljivo slabšalen prizvok. Gannett ni imel namena biti žaljiv, saj je zgolj želel poudariti Adamičevo pristnost pri tematizaciji proletarskega življenja.

zanj malone obljubljeni dežela. Ker pa se je krušila in podirala tudi pisateljeva zveza z ženo Stello, ki mu je pomagala pri delovanju rokopisov,⁹³ je bil v čedalje večjih škripcih. Tegobam pri iskanju novih založnikov so se pridružile še osebne stiske ...

Radica je Adamiču ob knjižni tematizaciji večerje v Beli hiši, ki se je za pisatelja končala katastrofalno – celo gospa Roosevelt je bila prisiljena ugotoviti, da gost iz Milforda ni dojel, zakaj je bil povabljen na dogodek v sklopu enega najpomembnejših državnih srečanj v 20. stoletju⁹⁴ –, očitil nič manj kakor pričevanjsko nezvestobo. Manj pomembno se mu je zdelo to, kar je zadevalo njega samega. Pisatelj je namreč v knjigi trdil, da sta se z ženo za obisk Bele hiše preoblekla na železniški postaji, dejansko pa sta se pri Radici, nakar ju je ta s svojim avtomobilom odpeljal v Belo hišo.⁹⁵ Pomembnejše je bilo to, da je Adamič zamolčal, da se je pred odhodom k predsedniku pogovarjal s polkovnikom Mirkom Burio/Burjo, ki je bil vojaški ataše na jugoslovanskem poslanstvu v Washingtonu.⁹⁶ Pisatelj, ki ni vedel, da se bo srečal tudi s Churchillom, je namreč želel informacije o generalu Dragoljubu M. Mihailoviču in njegovem gibanju –

93 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 256.

94 Gl. Bercuson in Herwig, *One Christmas in Washington*, 257; Eleanor Roosevelt, *The Autobiography of Eleanor Roosevelt* (London: Zed Books, 2018), 285. Churchillov obisk v novem svetu ob koncu leta 1941 in začetku 1942 je bil pomemben zato, ker sta se voditelja največjih demokracij odločila, da je ključni sovražnik Hitler in ne Japonska. Gl. James MacGregor Burns, *Roosevelt. The Soldier of Freedom* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970), 175–190. Adamič je menil, da je osrednja tema pogovora njegova knjiga *Two-Way Passage*.

95 Adamič je trdil, da sta se on in žena v Belo hišo peljala s taksijem. Gl. Adamic, *Dinner at the White House*, 7, 8.

96 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 108. Adamič pozneje ni hotel nič vedeti o svojem pozitivnem mnenju o Mihailoviču; legenda o četniškem vodji je bila po njegovi oznaki prevara jugoslovanske vlade v begunstvu. Gl. Adamic, *Dinner at the White House*, 165.

da bi ga čimbolj učinkovito podprl pri vrhovnem poveljniku oboroženih sil ZDA!⁹⁷ Adamič je Burjo, ki četniškega voditelja osebno ni poznal in je dvomil, da so njegovi uspehi tako veliki, kot se je o njih poročalo – v tem smislu se je posebej angažiral pesnik in diplomat Rastko Petrović –, celo vprašal, če bi bil sam pripravljen podpreti delovanje zaveznikov na jugoslovanskem terenu. Polkovnik je po posvetu z Radico na to pristal, nakar je slednji še poudaril potrebo, da se Roosevelt seznaní s pristranskostjo srbskih krogov na poslaništvu,⁹⁸ kjer je vse niti držal v rokah vodja diplomatske misije Konstantin Fotić. Adamič je tedaj gibanje generala Dragoljuba M. Mihailovića štel za demokratično silo. Menil je, da ga Fotić in njegov krog napačno predstavljata kot reprezentanta srbstva, kakršno je v jugoslovanski politiki prevladovalo pred drugo svetovno vojno.⁹⁹

Radica pripoveduje, da se je Adamič vrnil iz Bele hiše z mešanimi občutki; dejansko zaradi razburjenja ni skoraj nič jedel – ob tem pa se je soočil s Churchillom, ki je bil o razmerah v Jugoslaviji obveščen iz svojih virov. Pisatelj ob spoznanju, da zadeve v stari domovini niso samo njena in ameriška stvar, temveč zadevajo tudi odnose med vodilnimi silami protiosnega zavezništva, ni reagiral z diplomatsko zadržanostjo. Adamič ni razumel vse kompleksnosti odnosov na mednarodni politični sceni,¹⁰⁰ očitno pa se je za Jugoslavijo čutil odgovornega zato, ker je pred pristopom uradnega Beograda k trojnemu paktu pošiljal Vladku Mačku telegrame o potrebi odpora Hitlerju in Mussoliniju.¹⁰¹ Poleg tega je pisatelja na pogovoru v Beli hiši ovirala govorna napaka. Po drugi strani pa je bil Adamič

97 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 154.

98 Ibid., 154.

99 Ibid., 153.

100 Ibid., 155.

101 Ibid., 107.

vesel, ker je Roosevelt pokazal zanimanje za njegovo idejo o pošiljanju Američanov s koreninami v evropskih deželah v stare domovine.

Ker sta se pisatelj in njegova soproga po srečanju z Rooseveltom in Churchillom vrnila k Radici – kjer je bil še zmerom tudi polkovnik Burja¹⁰² –, je pričevanje v knjigi *Živjeti – nedoživjeti* pomembno dopolnilo h knjigi *Večerja v Beli hiši*.¹⁰³ Vendar je treba biti ob tem tudi previden, saj dalmatinski memoarist zatrdi, da je vse presenetila prisotnost britanskega premierja v Beli hiši, ker da o tem časopisi o njegovem prihodu v novi svet še niso poročali.¹⁰⁴ To pa seveda ne drži, saj je Churchill decembra 1941 nastopil celo v ameriškem kongresu, prižgal pa je tudi luči na božičnem drevesu pred Belo hišo. Morda je Radica čez leta, ko je pisal spomine, pomešal vrstni red dogodkov, saj je bil datum odhoda visokega gosta iz ZDA zaradi varnostnih razlogov prikrivan. Churchill je namreč potoval z novo bojno ladjo *Duke of York*, ki bi v primeru objave premierjevega slovesa od novega sveta mogla biti izpostavljena lovu nemških podmornic.

Adamič in Radica sta med drugo svetovno vojno sodelovala v razkrinkavanju propagande kroga poslanika Fotića, ki se je pod vtisom naglega zloma kraljevskih armad aprila 1941 in divjanja ustaških skrajnežev v Pavelićevi NDH povsem odvrnil od Jugoslavije ter se zavzemal za oblikovanje srbske države na večini ozemlja kraljevine Karađorđevićev. Akcije washingtonskih diplomatov Petra II. so dejansko bile uperjene proti interesom monarhije, ki so jo nominalno zastopali, to pa je usodno

102 Ibid., 155.

103 Adamič je v svoji knjigi poročal, da so v Beli hiši govorili o odnosu do prišlekov iz osnih držav v ZDA, o bivših monarhijah in težavah v Latinski Ameriki ter o imperializmu in odnosu do Britancev pri pripadnikih različnih narodov. Gl. Adamič, *Dinner at the White House*, 33–73.

104 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 155.

slabilo slovenska in hrvaška pričakovanja glede spremembe meja na zahodu – proti Italiji. Fotićev krog je imel pri svoji propagandi nekaj uspeha, saj je predsednik Roosevelt nekoč izrazil mnenje, da Srbi in Hrvati nimajo ničesar skupnega;¹⁰⁵ sodil je, da ni čisto samoumevno, ali naj še živijo pod skupno državno streho.

Vendar so se manevri washingtonskih diplomatov kralja Petra II. nazadnje izjalovili. Nekoliko tudi zaradi njihove nespretnosti. Dragoljub M. Mihailović je namreč v očeh marsikoga obveljal za svojevrstnega Robina Hooda, film o četnikih, ki je bil premierno prikazan na Broadwayu 19. marca 1943, pa se je zdel balkanski *western*.¹⁰⁶ Na ameriško elito tako konceptualiziran prikaz dogajanja v Jugoslaviji ni mogel imeti večjega vpliva, pri množicah pa bi lahko bilo drugače. Vendar ni bilo. Nazadnje je Fotićev krog v svoje anale vknjižil poraz,¹⁰⁷ saj je zlasti Velika Britanija, ki je leta 1941 po aprilski vojni sprejela kraljevsko vlado, ostajala zainteresirana za obnovljeno – in ne v povečano Srbijo spremenjeno – državo. Njegovim naporom so v emigraciji nasprotovali federalistično usmerjeni politiki in celo nekateri unitaristi (Petar R. Živković, Božidar Maksimović - Kundak, Krsta Lj. Miletić).¹⁰⁸ Fotić kljub sprva čvrstemu položaju v Washingtonu ni bil uspešen pri pridobivanju naklonjenosti v javnem prostoru, saj je poudarjal, da po vojni ne bo nikakršne Jugoslavije, temveč samo Velika Srbija,¹⁰⁹ kar v protiosni koaliciji, katere temeljni dokument je

105 Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins. An Intimate History* (New York: Grosset and Dunlap, 1961), 711.

106 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 152.

107 Fotić je svoje videnje dogajanj predstavil v memoarsko obarvani knjigi *The War We Lost. Yugoslavia's Tragedy and the Failure of the West*, ki je izšla leta 1948 v New Yorku.

108 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 148, 149.

109 Ibid., 204, 205

bila Atlantska listina,¹¹⁰ načeloma ni moglo naleteti na javno odobravanje. Izidor Cankar je v Kanadi po mnenju Bogdana Radice deloval mnogo bolje – naravneje –, čeprav se ni mogel pohvaliti z dolgo diplomatsko kariero.¹¹¹ Seveda je odločno zastopal celovitost države.

Adamič ni nasprotoval jugoslovanskemu poslaništvu v Washingtonu samo zaradi nerazpoloženja do kralja Aleksandra in njegove vladavine pred drugo svetovno vojno, temveč zaradi brezperspektivnosti države, v kateri bi po vnovični vzpostavitvi miru o vsem bistvenem odločali le Srbi. Prav tako se je zavedal, da Fotić in njegov krog slabita možnosti za narodnostni liniji ustrežajočo razmejitev ob obalah severnega Jadrana in v sosednjih predelih. Partizansko gibanje pod vodstvom maršala Tita se mu je zdelo primerno jamstvo za to, da se jugoslovanska država konsolidira na znotraj in da se uresničijo njene zunanjepolitične aspiracije. O komunistih, ki jih je podpiral kot prihodnjo vladajočo silo v stari domovini, ni gojil utvar, s kakršnimi so se slepili liberalni in humanistično usmerjeni duhovi na Zahodu: vedel je, da orožja ne bodo uporabljali samo v boju proti okupatorju, temveč tudi proti vsem, ki jih bodo šteli za sovražnike. Preden se je Radica vrnil v domovino, ga je Adamič namreč posvaril, naj ne bo moralist: prevzem oblasti bo »*strašan, gorak i krvav*«. Od svojega dalmatinskega soborca za mednarodno priznanje partizanskega gibanja pod vodstvom komunistov je terjal, da se osvobodi predsodkov; vse, kar se bo zgodilo, bo normalno. Pisatelj se ni zavzemal za to, da bi bili revolucionarni marksisti bolj humani kakor

110 Atlantska listina je obljubljala nepriznavanje teritorialnih sprememb v mednarodni politiki – razen v primeru soglasja prizadetih ljudi. Ker med vojno slednjih sploh ni bilo mogoče konzultirati, zavzemanje za razpuščanje držav ni moglo naleteti na pozitiven sprejem v ZDA, Veliki Britaniji in dominionih njene krone ter med begunskimi vladami.

111 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 202.

kapitalisti,¹¹² čeprav so obljubljali boljši svet. Adamič je prav tako vedel, da so komunisti sumničavi in da verjamejo samo svojim pristašem. Radica se je pozneje začel celo spraševati, ali avtor *Dinamita* in *Večerje v Beli hiši* zaradi globoke poučenosti o vsem tem, kar je v domovini zares videl na lastne oči, ni le marksist, temveč tudi član partije. Kljub temu pa pisatelja, ki je ironiziral Ferrerov koncept legitimitete¹¹³ in mu s tem odkrito vrgel ideološko rokavico v obraz,¹¹⁴ niti pri zaslišanju pred senatsko komisijo leta 1946 ni označil za organiziranega komunisto, saj za to ni imel neposrednega dokaza. Štel ga je le za vernika v marksizmu, ki ne bi naredil nič, da se ohranijo civilizacijske pridobitve demokracije in liberalizma.¹¹⁵

Vsemu temu navkljub pa je Adamič v spominih Bogdana Radice obravnavan mnogo prijazneje kot, denimo, Jovan Dučić, ki je dalmatinskemu pričevalcu v Španiji pomagal na poti v novi svet. Srbski pesnik diplomat, ki je užival v pompoznem nastopanju ter lansiral vrsto legend o svojem poreklu in podvigih – pri čemer mu je uspelo prikriti celo pravo rojstno letnico –, je bil zanj rasist in pod bleščečo glazuro primitivec.¹¹⁶ Za takšno sodbo Dučićeve pozne pesmi in spisi, ki so nastali v Ameriki ob vesteh o pobojih Srbov v Paveličevi državi, niti niso bili odločilni ...

112 Ibid., 258, 259.

113 Adamic, *Dinner at the White House*, 157.

114 Zelo je mogoče dvomiti, da bi Adamič brez pogovorov z Radico poznal ideje Guglielma Ferrera. Ker je pisatelj menil, da bi s sprejemanjem maršala Tita koncept človekovih pravic prevladal nad načelom legitimitete, je več kot očitno, da je prikrival svojo vednost o komunističnih metodah, o katerih je govoril dalmatinskemu pričevalcu. Prim. Adamic, *Dinner at the White House*, 164.

115 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 259.

116 Ibid., 47–52.

Po letu 1945

Radica se je s Slovenci srečeval tudi po prihodu v Jugoslavijo aprila 1945. V spominu mu je ostalo srečanje s Kardeljem, h kateremu mu je vsaj dvakrat naročal iti Josip Smodlaka¹¹⁷ – nekdanji glasnik najjužnejše cislajtanske kronovine, ki mu je Hermann Bahr postavil spomenik v svojem *Dalmatinskem popotovanju*.¹¹⁸ Podpredsednik vlade maršala Tita in njen minister za konstituantno na obiskovalca, ki je imel za seboj pogovore s Thomasom Mannom, Paulom Valeryjem, Andréjem Gidom, Benedettom Crocejem, Carlom Sforzem, Luigijem Pirandellom in mnogimi drugimi velikani duha in srca, ni napravil posebnega vtisa: zdel se mu je negotov, čeprav je demonstriral dobro poznavanje svetovnih razmer in problemov. Pa vendar je ostal, kar je bil – učitelj. Kardelj je svojemu obiskovalcu nekoliko dolgočasno dociral o politiki nove Jugoslavije, prav tako pa je bil prepričan o nujnosti končnega propada ameriškega kapitalizma. Pretkani komunistični prvak je sodil, da morajo revolucionarji z vrhov in globeli Balkana slednjega kar najkoristneje izrabiti. Svetovljanski gost je Kardelja, ki je bil poln velikopoteznih načrtov, prepričeval, da ima delavstvo v ZDA vse, kar bi mu lahko dal komunizem, vendar sogovornika ni premaknil niti za ped. Vodilni Titov ideolog je menil, da bodo tudi v novem svetu sledili marksistični severnici, če bodo v Jugoslaviji – in verjetno tudi drugod v Evropi – vztrajali pri zagledanosti vanjo. Po drugi strani pa se je Kardelj zelo bal UNRRE, ki bi zaradi preprečevanja skrajnega pomanjkanja v svetu lahko prebudila simpatije do Amerike. Zato so komunisti v Jugoslaviji lagali,

117 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 294, 301. Smodlaka je Radici dejal nekaj podobnega kot Adamič – da se v novi stvarnosti ne sme ozirati na kakšne posamične krivice. Sprejemanje revolucije je očitno tudi ljudi s poprej trdnimi ideali povsem spremenilo.

118 Bahr, *Dalmatinische Reise*.

da organizacija Združenih narodov za pomoč in obnovo, ki so jo že 9. novembra 1943 po velikih prizadevanjih predsednika Roosevelta ustanovile zavezniške sile,¹¹⁹ v glavnem distribuira, kar prispeva Sovjetska zveza. Kardelj se je zavedal, da ZDA ni mogoče premagati na ekonomski ravni – kar je dejansko postavljalo pod vprašaj smiselnost graditve komunizma –, zato pa je bil prepričan, da lahko revolucionarni marksisti triumfirajo v političnem smislu.¹²⁰ Radica je imel občutek, da ga hoče sogovornik prevzgojiti. Ker se je Kardelju zdelo, da bo pri tem uspešen, ni nasprotoval njegovi vrnitvi na Zahod.

Dalmatinski pričevalec tudi dovolj podrobno opisuje, kako je Titova Jugoslavija rušila vse mostove do nekomunističnih zaveznikov. Celo komemorativno počastitev predsednika Roosevelta je režim izkoristil za blatenje velikega pokojnika in države, ki jo je zmagovito vodil skozi vrtince svetovne gospodarske krize in valove druge svetovne vojne.¹²¹ Nazadnje je komunistično politiko zaostrovanja spregledal celo Josip Smodlaka, ki je postal jugoslovanski predstavnik pri zavezniškem poveljstvu v Rimu: v svojih nekdanjih tovariših iz časa vojne je prepoznal fanatike, ki jim ni mar ne za ljudi ne za domačo deželo.¹²² Politični veteran je obsojal pomore nasprotnikov režima

119 Duane Tananbaum, *Herbert H. Lehman. A Political Biography* (Albany: State University of New York Press, 2016), 187. UNRRA je nastala na podlagi miselnosti, ki jo je uveljavil Rooseveltov New Deal; leta 1940 so bile njegove temeljne ideje do določene mere sprejete tudi že v dobrišem delu Republikanske stranke. Gl. William E. Leuchtenburg, *Franklin D. Roosevelt and the New Deal 1932–1940* (New York: Harper Perennial Edition, 2009), 299–325.

120 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 301, 302.

121 Ibid., 346, 347.

122 Anamneza Josipa Smodlake se je izkazala za pravilno; poleti 1946, ko je potekala mirovna konferenca v Parizu, so se odnosi med Jugoslavijo in ZDA zaostрили do vrelišča, saj je beograjski režim začel napadati neoborožena ameriška letala, ki so zašla v zračni prostor pod njegovim

in imel skrajno malo razumevanja za revolucijo; agresivni nastopi Edvarda Kardelja in umirjeni Alcideja de Gasperija na mednarodni sceni so po njegovi sodbi v prizadevanjih za rešitev mejnega vprašanja med jadranskima sosedama škodovali uradnemu Beogradu, Rimu pa koristili.¹²³ Smodlaka, ki je razmeroma hitro snel rožna očala pri motrenju revolucionarne stvarnosti, je napovedoval, da Jugoslavija zaradi agresivnega nastopaštva in nasilnosti ne bo dobila Trsta. Kljub temu pa je stari dalmatinski politik upal, da se še da kaj storiti v drugih, zlasti humanitarnih vprašanjih. Radici je svetoval, da po vrnitvi v Ameriko za intervencijo pri Kardelju, ki je sicer med Titovimi sodelavci najbolj nezaupljiv, pridobi Louisa Adamiča.¹²⁴ Toda pogovor s slednjim ni rodil pričakovanega sadu: pisatelj je bil ves zavzet za komunistično Jugoslavijo in ni sprejemal kritike njenih ravnanj. O svojem medvojnem somišljeniku je začel širiti črno propagando, ki je bila skladna s težnjami tiska pod nadzorom beograjskega režima.

Radici je v ZDA kljub Adamičevim potezam že v letih 1946 in 1947 uspelo pritegniti zanimanje medijev: politična klima se je medtem povsem spremenila.¹²⁵ Sprva je bila precej odmevna njegova obtožba Titovega javnega tožilca Joža Vilfana, da je moralno odgovoren za smrt ali uničenje življenja kar pol milijona ljudi.¹²⁶ Toda zaradi spora med moskovskim in beo-

nadzorom. Gl. James F. Byrnes, *Speaking Frankly* (London, New York: Harper & Brothers, 1947), 144–146.

123 Ibid., 127, 128.

124 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 376–379.

125 Prim. Frank Costigliola, *Roosevelt's Lost Alliances. How Personal Politics Helped to Start the Cold War* (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2012), 312–428.

126 Radica je med največje žrtve režima prišteval tudi ljudi, ki so bili obsojeni na dosmrtno ječo. Gl. Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 396, 397.

grajskim politbirojem njegova kritika komunistične diktature v Jugoslaviji kakšnega večjega učinka ni imela. Radica je bil večinoma deležen le osebnih zmagoslavij: tako mu je Stojan Pribičević priznal, da je imel prav – čeprav ga je neposredno po tem, ko je izbral svobodo, označil za izdajalca.¹²⁷ Dodaten razlog za njegovo nevplivnost pa je bilo dejstvo, da je naredil križ čez Jugoslavijo, ne samo čez njen režim. Zavzemanje za samostojno Hrvaško nikogar, ki je v času hladne vojne kreiral zunanjo politiko ZDA, ni moglo pritegovati.

Nekakšno slovo Bogdana Radice od Slovencev je po njegovi odpovedi jugoslovanskemu okviru predstavljala smrt Louisa Adamiča. Pisatelj, ki po drugi svetovni vojni ni doživel hudih preizkušenj samo zaradi široko odmevnega poraza v sodnem spopadu z Winstonom Churchillom, temveč tudi zaradi podpore dolgoročno neperspektivnim progresivistom pod vodstvom drugega Rooseveltovega podpredsednika Henryja A. Wallacea,¹²⁸ je po izbruhu spora med Stalinom in Titom poskušal posredovati med obema komunističnima mogočnikoma ter s tem povečal sume o svoji povezanosti s komunističnim podtalnim micelijem. Vendar pisatelju sovjetska diplomacija ni izdala vizuma za obisk Moskve.¹²⁹ Adamič je s takšnimi potezami, ki so izdajale velikanško precenjevanje lastnega pomena – po izgubljeni sodni bitki okoli *Večerje v Beli hiši* njegov ugled med progresivističnimi radikali ni mogel občutneje narasti –, okrepil sume, da ni zgolj možganski trust »ameriško-slovanskega gibanja«,¹³⁰ temveč da

127 Ibid., 407.

128 Henry Wallace je kot predsedniški kandidat Progresivne stranke na volitvah leta 1948 dobil le 2,4 odstotka neposrednih glasov. Gl. Jules Witcover, *The American Vice Presidency. From Irrelevance to Power* (Washington: Smithsonian Books, 2014), 324.

129 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 447, 448.

130 Tako je Adamiča označil Radica. Gl. John P. Enyeart, *Smrt fašizmu. Boj Louisa Adamiča za demokracijo* (Ljubljana: Sophia, 2020), 192.

je tudi zainteresiran za planetarni uspeh marksistične politike. V času naraščajočega nerazpoloženja proti levičarskemu ekstremizmu in ekspanzionizmu je to bila zelo resna stvar. ZDA so namreč sprejele ideološki spopad s komunizmom: intelektualna tehtnica, ki je v novem svetu med New Dealom in drugo svetovno vojno močno zanihala v liberalno smer, se je začela nagibati drugam. Thomas Mann se je bal, da bo odločni odgovor na izziv skrajne levice, ki je spreminjal politično klimo v novem svetu, načel celo sólo ameriško demokracijo.¹³¹

Vznik najrazličnejših organov za pretres protiameriških dejavnosti je v času prvega, po Rooseveltu podedovanega mandata Harryja S. Trumana hitro postal izrazilo duha časa: spoznanje, da se komunisti niso odpovedali želji po planetarni hegemoniji, pri mnogih ljudeh ni prebudilo zgolj skrbi, temveč kar paniko. Da se je tudi Adamič znašel v fokusu zanimanja struktur, ki jih je skrbela varnost demokratičnega sveta, ni nič čudnega. Radica je v svojem pričanju pred podkomitejem Pravosodnega odbora za priselitve in naturalizacijo, ki ga je vodil protirooseveltovski demokrat Pat McCarran, pričal, da pisatelj sodeluje v delu komunističnih gibanj med slovanskimi

Navedena študija vsekakor močno pretirava v sodbi, da se je pisatelj kar navprek zavzemal za demokracijo, saj se po drugi svetovni vojni ni trudil za njeno uveljavitev v stari domovini. Ker je Adamič v stikih z nekaterimi rojaki tudi dal vedeti, da se zaveda velikih prednosti ameriškega načina življenja, je njegovo ravnanje še toliko bolj problematično. Mira Mihelič o tem odkrito pričuje v svojih spominih: pisatelj je kritiziral njen prikaz življenja v novem svetu kot netočen – čeprav je bil narejen na podlagi njegovega *Dinamita*. Gl. Mira Mihelič, *Ure mojih dni. Spomini* (Murska Sobota: Pomurska založba, 1985), 190–194. Prav tako Adamič ni zagovarjal samo stališč, ki jih je proklamirala ameriška zunanja politika, na kar namiguje Enyeartova študija; misel, da bi posredoval med moskovskim in beograjskim politbirojem, je bila uradnemu Washingtonu zagotovo tuja.

131 Hayman, *Thomas Mann. A Biography*, 546.

imigranti, iz tega pa so nekateri naredili sklep, da je bodisi član partije bodisi njen nevaren sopotnik. Protimarksističnemu politiku iz Nevade, ki mu je bil zelo pri srcu general Franco, ni pa mu bilo nerodno jadrati niti po motnih antisemitskih vodah, je potem uspelo spremeniti politiko sprejemanja novih naseljencev in podeljevanja državljanstva v ZDA. Slednjo je pomagal povezati z vprašanjem nazorske oziroma politične usmerjenosti. Po drugi strani pa se je z njegovimi intervencijami olajšalo priseljevanje iz neevropskih in nebelskih dežel, kar je bila velika sprememba glede na prejšnje stanje. A senatorju McCarranu zaradi odpora administracije Harryja S. Trumana, ki je liberalizem v zunanji politiki uspešno križala s protikomunizmom,¹³² v notranji pa je tračnice začela naravnati proti konservativizmu, še zdaleč ni uspelo uveljaviti vseh svojih radikalnih zamisli.

Adamič se je v zadnjih letih boril za pisateljsko preživetje: Radica je sodil, da je bila njegova zadnja knjiga *The Eagle and the Roots (Orel in korenine)* ustvarjena z ambicijo po izpodrinjenju standardnega anglosaškega »poročila« o Jugoslaviji *Black Lamb and Grey Falcon*.¹³³ Delo Rebecce West, ki je zagledalo luč sveta leta 1941, je bilo bralsko dovolj mikavna mešanica popotniške in zgodovinske reportaže, velik recepcijski uspeh pa je doseglo predvsem zato, ker je kraljevino Karađorđevićev kaotična logika vojne tedaj za hip postavila v središče reflektorjev sveta. Spor med Stalinom in Titom kljub velikemu pomenu – po njem je postalo očitno, da tudi komunistična poluta lahko doživi razcepe – bralskega telesa ni elektriziral na enak način kakor prelom med uradnim Beogradom in Hitlerjem. Dejansko ni šlo za ponovitev popolnega zasuka, čeprav je

132 Richard Gid Powers, *Not Without Honor. The History of American Anticommunism* (New York: The Free Press, 1995), 199.

133 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 450.

Jugoslavija začasno postala nekakšna zaveznica Zahoda. A njen odhod iz komunističnega bloka je ostal za večino ljudi dogodek regionalnega pomena, čeprav je potrjeval ustreznost ameriške zunanjepolitične strategije v odnosih z marksističnimi režimi na podlagi spoznanj Georgea F. Kennana.¹³⁴

Radica je vsaj miselno precej zaposlilo tudi vprašanje vzrokov za Adamičevo smrt. Vedel je, da so pisatelju grozili prostalinski komunisti. Ni mu ostalo neznano, da so prav ti po vsej verjetnosti poskrbeli celo za fizične napade nanj – kar je opozarjalo na to, da ameriški nasprotniki revolucionarnega marksizma niso v vsem pretiravali. Po drugi strani pa je Radica slutil, da se je Adamič znašel v labirintu, iz katerega nemara zares ni več videl izhoda. A zdi se, da se je dalmatinski pričevalec, ki je v svojih spominih citiral izjavo Tanjugovega dopisnika Jožeta Smoleta o pisateljevi smrti,¹³⁵ najbolj nagibal k sprejemanju misli na obračun podtalne moskovske mreže s protitoističnim avtorjem. Radica je vsekakor dobro vedel, da so tudi med južnoslovanskimi skrajnimi levičarji v ZDA zagovorniki sovjetskih pogledov v večini. Adamič bi s svojim prikazom dogajanj v stari domovini na podlagi svoje nekdanje odmevnosti vsaj teoretično lahko nagovoril samo jedro ameriškega bralstva. Mogel bi pridobiti vsaj nekaj simpatij za maršala Tita. Propaganda za njegovo zadnjo knjigo je obljubljala, da se bodo razkrile velike skrivnosti spora med moskovskim Džingiskanom in njegovim beograjskim izgubljenim sinom. Nemara je bilo za pisatelja usodno reklamno namigovanje na to, da bo pojasnil bistvo srditega prepira med dvema marksističnima revolucionarjema ...¹³⁶

134 John Lewis Gaddis, *George F. Kennan. An American Life* (New York: The Penguin Press, 2011), 201–476.

135 Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga druga*, 449.

136 Ibid., 448.

Sklep

Ob sklepu je mogoče ugotoviti, da se Bogdan Radica v svojem opusu kaže kot neprizanesljiv opazovalec Slovencev. Čeprav ti niso bili pogosto v ospredju njegovega zanimanja, so mu vseskozi predstavljali vznemirljiv *corpus separatum*: v Jugoslaviji so izstopali zaradi jezika, pa tudi zaradi prevladujočih mental(itet)nih značilnosti svojega kulturno-civilizacijskega prostora. In seveda zaradi politike.

Radica je večkrat poudaril pomembnost slovenskega faktorja v Jugoslaviji. Poteze naroda na severozahodu monarhije Karađorđevićev in Titove federacije je dojemal kot srbski supremaciji naklonjeno – v zameno za določeno avtonomijo.¹³⁷ Vse drugače naj bi bilo ob slovenski podpori Hrvatom, Makedoncem in Albancem.¹³⁸ Toda takšna slika je glede na stvarno stanje močno poenostavljena. Jugoslovanstvo je imelo svoje zagovornike tudi med Hrvati in Makedonci.

Podobe slovenske stvarnosti, ki jih je Radica vpisal na strani svojih del, so seveda zaznamovane z njegovo osebnostjo in njenimi interesi.¹³⁹ Slednji so po letu 1945 zadevali oblikovanje

137 Na tem mestu Radica spregleduje pomen zaščite državnih meja, ki je igral pri slovenskem zaupanju v jugoslovanski center oziroma Srbijo veliko vlogo.

138 Svojo končno sodbo o tem je Radica podal v spisu *Vjera u pobjedu nezavisnosti – vjera u budućnost Hrvatske*, ki je bil objavljen leta 1978. Tekst je dosegljiv tudi v zborniku njegovih del z naslovom *Živjeti – doživjeti*. Slednji je izšel v okviru Male knjižnice Društva hrvatskih književnikov leta 2018.

139 Pri generalizirani sodbi o Slovencih je Radica idealiziral hrvaško stovitost v boju za neodvisnost. Značilno ne navaja, da se je Radić tudi sam sporazumeval s Pašićem in drugimi nosilci beograjskega centralizma. Ničesar tudi ne reče o hrvaškem poseganju v Prekmurje. Slednje je najprej onemogočilo zvezo med Novačanom in Radićem, potem pa

samostojne in neodvisne hrvaške države. Njen nastanek je neutrudni dalmatinski pričevalec, ki se je za zmerom poslovil 5. decembra 1993, tudi še dočakal.¹⁴⁰ Pri tematizaciji hrvaških prizadevanj za samostojnost ni niti malo skušal prikrivati, da je življenje – kajpak ne samo njegovo – po svoji naravi pristransko.

Treba je reči, da so sodbe o Slovencih pri Radici zapisane s premislekom. Pa tudi z razmeroma dobrim poznavanjem problematike. Prav tako se trudijo biti poštene v smislu nespreminjanja kriterijev v dojemanju in vrednotenju pojavov znotraj posameznih obdobj avtorjevega življenja in mišljenja. Pričevalec jih dovolj dosledno upošteva tako pri sopotnikih kot pri nasprotnikih. Značilno ne zamolčuje nestrinjanj s posameznimi potezami tistih, ki jih šteje za pretežno pozitivne. Tudi pri ljudeh, katerih napore ima za negativne, ni nujno vse narobe.¹⁴¹ Prav zato je opus Bogdana Radice vse do danes ostal intelektualno pobuden, čeprav (pre)mnogokrat spregledan prispevek k slovenski zgodovini.

kalilo odnose med slednjim in Koroščem. Pomenljiv je tudi molk Bogdana Radice o bosenskohercegovskih in sandžaških muslimanah, ki so bili v kraljevski Jugoslaviji pogosto zavezniki Slovenske ljudske stranke. Res pa je, da se je večina naštetega dogajala v času, ko je bil Radica v tujini in za kakšno podrobnost tudi ni mogel vedeti.

140 Radica, *Živjeti – doživjeti*, 249–260.

141 Radica, denimo, omenja zelo kritično stališče Izidorja Cankarja do beograjskega unitarizma in centralizma po dubrovniškem kongresu PEN klubov leta 1933. Grški pisatelji, ki so obiskali Slovenijo, so se tako lahko prepričali, da z razmerami v Jugoslaviji niso nezadovoljni samo Hrvatje. To pomeni, da tudi na severozahodu kraljevine Karađorđevićev ni bilo zmerom sprejemanja podrejenosti srbskim zamislim. Pričevalec tega dogodka ni zamolčal, čeprav je v nasprotju z njegovo generalizacijsko sodbo o slovenskem odnosu do Jugoslavije in Srbov. Glejte v: Radica, *Živjeti – nedoživjeti. Knjiga prva*, 344, 345.

*Viri in literatura**Časopisni viri*

Glen Innes Examiner, 1947

Jutro, 1925

Slovenec, 1929, 1940

Literatura

Adamic, Louis. *Dinner at the White House*. New York, London: Harper & Brothers Publishers, 1946.

Bahr, Hermann. *Dalmatinische Reise*. Berlin: S. Fischer Verlag, 1909. Pridobljeno 14. 8. 2022. URL: <https://bahr.univie.ac.at/sites/all/ks/23-dalmatinische.pdf>.

Banac, Ivo. »Bogdan Radica – agonija i borba«, v: Bogdan Radica, *Agonija Europe*. Zagreb: Disput, 2006.

Bercuson, David J., in Holger H. Herwig, *One Christmas in Washington. Churchill and Roosevelt Forge the Grand Alliance*. London: Phoenix, 2006.

Black, Conrad. *Franklin Delano Roosevelt. Champion of Freedom*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2003.

Bosworth, Richard J. B. *Mussolini's Italy. Life under the Dictatorship 1915–1945*. London: Allen Lane, 2005.

Bosworth, Richard J. B. *Mussolini and the Eclipse of Italian Fascism. From Dictatorship to Populism*. New Haven, London: Yale University Press, 2021.

Brands, H. W. *Traitor to His Class. The Privileged Life and Radical Presidency of Franklin Delano Roosevelt*. New York: Doubleday, 2008.

Burns, James MacGregor. *Roosevelt. The Soldier of Freedom*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970.

Byrnes, James F. *Speaking Frankly*. London, New York: Harper & Brothers, 1947.

Cartledge, Bryan. *The Will to Survive. A History of Hungary*. London: Timewell Press, 2006.

Cornelius, Deborah S. *Hungary in World War II. Caught in the Cauldron*. New York: Fordham University Press, 2011.

Costigliola, Frank. *Roosevelt's Lost Alliances. How Personal Politics Helped to Start the Cold War*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2012.

Deletant, Dennis. *Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

Dunn, Susan. *A Blueprint for War. FDR and the Hundred Days That Mobilized America*. New Haven, London: Yale University Press, 2018.

Enyeart, John P. *Smrt fašizmu. Boj Louisa Adamiča za demokracijo*. Ljubljana: Sophia, 2020.

Finžgar, Fran S. *Zbrano delo. Dvanajsta knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

Fullilove, Michael. *Rendezvous with Destiny. How Franklin D. Roosevelt and Five Extraordinary Men Took America into the War and into the World*. New York: The Penguin Press, 2013.

Gaddis, John Lewis. *George F. Kennan. An American Life*. New York: The Penguin Press, 2011.

Godeša, Bojan. »Korošec in Jugoslavija na začetku druge svetovne vojne«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* LXXVII (n. v. XLII), št. 2-3 (2006): 104–113.

Goldstein, Ivo. *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*. Zaprješić: Fraktura, Židovska vjerska zajednica »Bet Israel« u Hrvatskoj, 2022.

Goodwin, Doris Kearns. *No Ordinary Time. Franklin and Eleanor Roosevelt: The Home Front in World War II*. New York: Touchstone, 1995.

Göstl, Fran. *Misterij duše. Poljudni pregled psihiatrije*. Ljubljana: Zvezna tiskarna in knjigoveznica, 1924.

Hayman, Ronald. *Thomas Mann. A Biography*. London: Bloomsbury, 1997.

Hradská, Katarína et al. *Slovenská republika 1939–1945. Slovensko v 20. storočí. Štvrty zväzok*. Bratislava: Veda, 2015.

Konstantinović, Mihailo. *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*. Novi Sad: Agencija MIR, 1998.

Kovač, Zvonko. »Interkulturni aspekti časopisa Nova Evropa«, v: *Nova Evropa 1920–1941. Zbornik radova*, ur. Marko Nedić in Vesna Matović. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2010.

Leuchtenburg, William E. *Franklin D. Roosevelt and the New Deal 1932–1940*. New York: Harper Perennial Edition, 2009.

Maček, Vladko. *Memoari*. Zagreb: Dom i svijet, 2003.

Mihelič, Mira. *Ure mojih dni. Spomini*. Murska Sobotica: Pomurska založba, 1985.

Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

Milanković, Jovan. *Uspomene iz Sibira*. Beograd: Nešić i sinovi, 2017.

Molè, Vojeslav. *Iz knjige spominov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

Murko, Matija. »Slovenski jezik v Jugoslaviji«, *Ljubljanski zvon* XLII, št. 7 (1922): 385–395.

Pandurić, Josip. »Sudbina ,Agonije Europe‘ Bogdana Radice«, v: Bogdan Radica, *Agonija Europe*. Zagreb: Disput, 2006.

Petruf, Pavol. *Zahranická politika Slovenskej republiky 1939–1945*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2011.

Pollard, John. *The Papacy in the Age of Totalitarianism, 1914–1958*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Powers, Richard Gid. *Not Without Honor. The History of American Anticommunism*. New York: The Free Press, 1995.

Radica, Bogdan. »Vladimir Kirin«, *Dom in svet* XXXVII, št. 4 (1924): 172–175.

Radica, Bogdan. »Ardengo Soffici«, *Dom in svet* XXXVIII, št. 4 (1925): 147–150

Raditza/Radica, Bogdan. *Colloqui con Guglielmo Ferrero. Seguiti dalle Grandi Pagine*. Lugano: Nuove Edizioni di Capolago, 1939.

Radica, Bogdan. *Živjeti – nedoživjeti. Uspomene hrvatskog intelektualca. Kroz moralnu i ideološku krizu Zapada. Knjiga prva*. München, Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1982.

Radica, Bogdan. *Živjeti – nedoživjeti. Uspomene hrvatskog intelektualca. Kroz apokalipsu Jugoslavije. Knjiga druga*. München, Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1983.

Radica, Bogdan. *Hrvatska 1945*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1992.

Radica, Bogdan. *Agonija Europe*. Zagreb: Disput, 2006.

Radica, Bogdan. *Živjeti - doživjeti*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 2018

Rahten, Andrej, in Gregor Antoličič (ur.). *O zgodovini slovenske krščanske demokracije: Spominski zapiski dr. Jakoba Mohoriča (1888–1976)*. Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2019.

Roosevelt, Eleanor. *The Autobiography of Eleanor Roosevelt*. London: Zed Books, 2018.

Sakmyster, Thomas. *Hungary's Admiral on Horseback. Miklós Horthy*. Reno: Helena History Press, 2021.

Sherwood, Robert E. *Roosevelt and Hopkins. An Intimate History*. New York: Grosset and Dunlap, 1961.

Smith, Denis Mack. *Modern Italy. A Political History*. New Haven, London: Yale University Press, 1997.

Spomenica Ljubomira Davidovića. Beograd: Glavni odbor Demokratske stranke, s. a. [1940].

Tananbaum, Duane. *Herbert H. Lehman. A Political Biography*. Albany: State University of New York Press, 2016.

Ward, Geoffrey C. (ur.). *Closest Companion. The Unknown Story of the Intimate Friendship between Franklin Roosevelt and Margaret Suckley*. New York: Simon & Schuster, 2009.

Witcover, Jules. *The American Vice Presidency. From Irrelevance to Power*. Washington: Smithsonian Books, 2014.

Bogdan Radica and Slovenians

Summary

The Croatian publicist, essayist and historian Bogdan Radica (1904–1993) recorded interesting accounts of Slovenians in his opus. Since he had a good command of the Slovenian language—after graduating from the Split upper secondary school in 1923 he proceeded to study art history at the University of Ljubljana—his assessments of them could be more in-depth than the frequent superficial observations of other external observers of their lives.

Radica considered Slovenians completely different from the rest of the inhabitants of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes or Yugoslavia. In Ljubljana, he noticed that their problems as well as their responses to current challenges were specific. The powerful Catholic movement, which had a dominant role in politics, seemed to him to have an integralist orientation. The circumstances in the Slovenian capital, where the Catholics were completely separated from the liberals not only politically but also culturally, permanently dissuaded him from religiously oriented politics. However, Radica also noticed some Catholics with artistic pretensions, who influenced him by deepening his interest in the Russian Orthodox world. He even considered some of them to be the precursors of the mindset that was established in the Catholic communion during the papacy of Pope John XXIII.

Politically, Radica perceived Slovenians as pro-Serbian; after distancing himself from Yugoslavism after World War II, this entailed an even greater negativity than when he was a supporter of the federalisation of Yugoslavia. Slovenians are perceived

to be the opposite of Croats, Macedonians and Albanians, but this distinction of Radica overlooked the strong pro-Yugoslav currents in other parts of the Yugoslav state (with the exception of the areas with Albanian ethnicity). Nevertheless, Radica made a significant contribution to the portrayal of the Slovenian life in other parts of Yugoslavia.

After studying in Italy, where during the consolidation of Mussolini's power Radica developed into an advocate of Western democracy and an opponent of fascism and authoritarianism—he was particularly strongly influenced by his future father-in-law, the historian Guglielmo Ferrero—his relations with Slovenians became personal. In 1940 he met Anton Korošec. Although he could not be very fond of the latter—he was the leader of the Slovenian Catholic camp and a minister in several Yugoslav governments when most Croats were in opposition to the official Belgrade—he did not try to impute to him bad intentions in promoting a neutralist foreign policy course in the initial period of World War II. He perceived Korošec as a man who was not sincerely sympathetic to Germany, but who, aware of Yugoslavia's weakness, refused to risk war with Hitler and his allies. Radica's memoirs suggest that Korošec did not differ significantly from the majority of other members of the Yugoslav government even in the degree of anti-Semitism. The measures imposed against the Jews by the government of Dragiša J. Cvetković were similar to those in Hungary, with which the official Belgrade became closer after the collapse of the alliances of the Little Entente and the Balkan Pact.

After leaving for a job in the USA in 1940, where he was sent by the royal government on account of his connections with prominent intellectual and influential figures, Radica became close with the writer Louis Adamič, who was at the beginning of President Franklin D. Roosevelt's third term very influential due to his support of Hitler's opponents in Europe and around

the globe. Radica produced critical accounts of Adamič's later editing of the report on the White House dinner with Roosevelt and Churchill, as Adamič omitted the fact that at the time it was also he who saw General Dragoljub Mihailović's Chetnik movement as a positive force. The advocacy for a federal Yugoslavia transformed both Radica and Adamič into supporters of the recognition of Marshal Tito's forces, but they later parted ways. Radica, who returned to his homeland at the end of World War II, quickly noticed the spread of the Communist hegemony and the trampling of freedom. He also felt that the Yugoslav approach to resolving the border dispute with Italy was wrong, due to the arrogance of official Belgrade. His meeting with Edvard Kardelj only strengthened his conviction that a communist Yugoslavia was not a suitable solution for the nations that found themselves behind its borders. The terrorist methods of the new authorities discouraged Radica from advocating revolutionary measures; after his return to the USA, he discussed this with Adamič, but Adamič refused to take a critical stance against the Marshal Tito's regime. Adamič considered revolutionary terror inevitable in a revolution. Radica, who abandoned the idea of the positivity of any kind of Yugoslavism and began to advocate Croatian independence, soon firmly opposed the Belgrade regime; consequently, he also criticised Adamič, but did not accuse him of being a member of the Communist Party, instead merely considering him an adherent of Marxism. However, he did not describe the writer with the same disfavour as some of the other people he parted ways with.

Bogdan Radica's records are important for Slovenia, as they offer a different insight into its past. Moreover, they are an important source for individual chapters of the Slovenian history, especially for the questions raised by the political activity of Anton Korošec in 1940. Unlike the minister Mihailo

Konstantinovič, Radica saw no state dismantlement inclination in him, but a concern for the state's survival. According to his judgement, Korošec did not at that time differ significantly in mentality from Vladko Maček. The latter also described the Slovenian national leader in his memoirs in a manner similar to Radica's.

DOI: 10.55692/D.18564.22.8

Prejeto: 11. 10. 2022
1.02 pregledni znanstveni članek

Ivo Jevnikar¹

*Vloga političnih beguncev
iz Slovenije pri oživljanju slovenstva
v zamejstvu v Italiji*

Izvleček

V sedanjem slovenskem zamejstvu v Italiji je prišlo v zadnjem stoletju do izrednih sprememb v številu in sestavi prebivalstva. Po drugi svetovni vojni se je v njem ustalilo tudi večje število političnih beguncev iz matične Slovenije. Ker jim italijanske oblasti niso podeljevale italijanskega državljanstva, se je večina po nekaj letih izselila prek oceana. Preostali so se dejavno vključili v zamejsko družbeno in kulturno tkivo. Vsekakor pa so begunci na primorskem narodnem pogorišču, ki je bilo posledica četrstoletnega fašističnega zatiranja, odigrali zelo pomembno vlogo. To velja zlasti za šolstvo, medije, kulturne dejavnosti in versko življenje, kjer so vidni sledovi njihovega dela.

¹ Ivo Jevnikar, upokojeni časnikar in publicist, Trst (I), ivo.jevnikar@gmail.com.

KLJUČNE BESEDE: slovenska politična emigracija, optanti, Svobodno tržaško ozemlje, zgodovina šolstva, Srečko Baraga

Abstract

The present Slovenian communities in the Italian borderlands have undergone extraordinary changes in the size and composition of their populations over the last century. After World War II, a large number of political refugees from Slovenia also settled there. Since the Italian authorities did not grant them Italian citizenship, most of them emigrated across the ocean after a few years. The rest became actively involved in the social and cultural life of the borderlands. Certainly, the refugees played a very prominent role in the culturally deprived Slovenian community in the Primorska region, which was the result of a quarter of a century of fascist oppression. This applies in particular to the education, media, cultural activities and religious life, where traces of their work are evident.

KEYWORDS: Slovenian political emigrant communities, optants, Free Territory of Trieste, History of Education, Srečko Baraga

Uvod

Območje, na katerem danes živi slovenska manjšina v Italiji, je bilo vedno na prepihu. Trst je bil od leta 1719, ko ga je Karel VI. razglasil za svobodno pristanišče, izjemno privlačna točka za priseljence in njegovo prebivalstvo se je skokovito množilo. V zadnjem stoletju pa je prišlo do izjemnega izseljevanja in priseljevanja. Dovolj je, da se spomnimo na zadnje avstrijsko ljudsko štetje, ki je leta 1910 (vendar po reviziji, ki so jo opravili tako v Trstu kot v Gorici leta 1911) pokazalo, da je v tržaški občini 56.916 Slovencev (uradno: prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom) ali 29,82 % stalnega prebivalstva z avstro-ogrskim državljanstvom, v mejah sedanje tržaške pokrajine pa 70.632 Slovencev.² V občini Gorica je bilo v takratnih občinskih mejah 9819 Slovencev (36,9 % tam živečih avstro-ogrskih državljanov).³

Rapalska pogodba iz leta 1920 je dodelila Italiji pol milijona Slovencev in Hrvatov, čemur se je leta 1924 pridružila še Reka. Četrtnina slovenskega naroda in tretjina slovenskega narodnega ozemlja sta se znašli pod Italijo, ki je takoj začela z izgoni avstro-ogrskih državljanov, ki so izhajali iz drugih krajev, z odrekanjem državljanstva novim podanikom, nato, zlasti po nastopu fašizma, s pravih kulturnim genocidom. Do začetka druge svetovne vojne je (sicer tudi iz ekonomskih razlogov) zapustilo takratno Julijsko krajino več kot 100.000 Slovencev in Hrvatov, od tega približno 53.000 Slovencev.⁴ Priseljevali pa so se Italijani iz drugih predelov države. Javne uslužbenke slovenske narodnosti so premeščali v notranjost kraljevine, vsak slovenski pojav v javnosti je izginil, saj so ukinili šole, društva, politične stranke,

- 2 Pavel Stranj, *Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi* (Trst: Slovenski raziskovalni inštitut, 1999), 298–299.
- 3 Ibid., 229.
- 4 Ibid., 282.

časopise, banke, zadruge itd. Izjemo je v glavnem predstavljala Cerkev, a tudi v cerkvenih prostorih so politične oblasti (v videmski nadškofiji tudi cerkvene oblasti) zatirale slovenščino. Nato je nastopila še vojna s svojimi tragedijami.

Po vojni je Trst doživel tako neverjetno priseljevanje in izseljevanje, da je popolnoma spremenil svoj obraz. Med drugim se je priselilo okoli 60.000 večinoma italijansko čutečih optantov in beguncev iz Istre in Dalmacije, po vrnitvi Italije v Trst leta 1954 pa je kakih 20.000 prebivalcev emigriralo, zlasti v Avstralijo. Upadanje prebivalstva se od takrat neprekinjeno nadaljuje. Leta 1971 bilo na območju tržaške pokrajine največ prebivalcev v zgodovini: 300.304. Sredi leta 2022 je imela občina Trst 200.087 prebivalcev, skupno z ostalimi občinami nekdanje tržaške pokrajine (to upravno enoto so pred leti odpravili) pa jih je bilo 230.046. Pri vseh teh nihanjih so seveda pri krčenju števila prebivalcev udeleženi tudi Slovenci.

A vrnimo se k povojnemu obdobju in k slovenski politični emigraciji. Na pogorišču, ki ga je povzročila fašistična raznarodovalna politika, se je delno že med vojno pod nemško zasedbo, naravnost bujno pa po koncu vojne začelo obnavljati slovensko javno življenje. Pri tem so pomembno sodelovali tudi Primorci, ki so bili med obema vojnama begunci v Jugoslaviji in so se vrnili na svojo roko ali pa kot kadri novega režima, ter protikomunistični politični begunci iz Slovenije, ki so se nato v glavnem selili drugam, nekaj pa se jih je z leti povsem vključilo v zamejsko življenje.

Zgodovinopisje o vlogi beguncev v zamejstvu

Vsekakor so zlasti na Tržaškem in Goriškem Slovenci, ki so v sedanje zamejstvo po vojni prišli iz Slovenije iz idejnih razlogov, pustili sled, mimo katere zgodovina ne more. S tem

vprašanjem se sicer zgodovinopisje ni podrobno ukvarjalo. Z večjim ali manjšim poudarkom ga obravnavajo dela matičnih, zamejskih in tudi zdomskih zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s »tržaškim vprašanjem«.⁵ Zadnja leta so bili deležni poglobljene pozornosti nekateri predstavniki iz vrst emigracije v Trstu (zlasti Franc Jeza, Jože Peterlin in Mirko Javornik), tudi zaradi arhivov nekdanje politične policije, ki so postali dostopni po demokratičnih spremembah v Sloveniji.⁶ Leta 1998 je tržaški zgodovinar Sandi Volk v *Zgodovinskem časopisu* objavil podrobno raziskavo o slovenski politični emigraciji v Trstu v času Zavezniške vojaške uprave.⁷

Izseljensko društvo Slovenija v svetu je v okviru svojega 12. tabora Slovencev v svetu 2. julija 2005, ob 60-letnici poveljnega izseljenstva, priredilo simpozij o doprinosu slovenskih beguncev pri utrjevanju narodne zavesti v zamejstvu. Vodil ga je dr. Andrej Vovko, gradivo je potem izšlo v posebni publikaciji.⁸ No, tam je dr. Janko Zerzer obravnaval Koroško, avtor te razprave pa sedanje zamejstvo v Italiji.⁹ Te problematike so se kasneje lotili nekateri referati na 35. zborovanju Zveze zgodovinskih društev Slovenije (ZZDS) leta 2010 v Kopru, ki je nosilo naslov *Migracije na slovenskem prostoru od antike do*

- 5 Tega vprašanja se izrecno dotikajo zlasti Anton Kacin, Nadja Maganja, Aleš Breclj, Nevenka Troha, Gorazd Bajc, Rozina Švent, Helena Jaklitsch.
- 6 Na podlagi raziskovanja teh arhivov piše zlasti Igor Omerza, o Francu Jezi je na podlagi policijskih arhivov pisal tudi Jure Ramšak.
- 7 Sandi Volk, »Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954«, *Zgodovinski časopis* 52, št. 1 (1998): 87–109.
- 8 Gregor Batagelj in Pavlinka Korošec Kocmur (ur.), *12. tabor Slovencev po svetu. Simpozij ob 60-letnici poveljnega begunstva o doprinosu slovenskih beguncev pri utrjevanju narodne zavesti v zamejstvu* (Ljubljana: Izseljensko društvo Slovenija v svetu, 2005).
- 9 Referat je nato izšel tudi v Trstu; Ivo Jevnikar, »Vloga poveljnih beguncev v našem zamejstvu«, *Mladika* 49, št. 7 (2005): 9–16.

danes. Gradivo je izšlo v obsežnem zborniku.¹⁰ Dr. Gorazd Bajc je v njem objavil podroben in izviren referat, za katerega je preučil zlasti arhivske dokumente slovenske politične policije, a tudi tiste iz britanskih in ameriških ustanov.¹¹

Razlike med Primorsko in Koroško ob koncu vojne

Ob koncu druge svetovne vojne sedanje zamejstvo v Italiji ni doživelo vala beguncev iz osrednje Slovenije kot Koroška, saj so bile partizanske čete in jugoslovanska vojska že 1. maja 1945 v Trstu, Gorici in sploh na obmejnem območju. Za tiste dni lahko govorimo o odhodu v begunstvo primorskih domobrancev in slovenskih četnikov, a tudi določenega števila zlasti goriških duhovnikov in drugih protikomunistično usmerjenih osebnosti v Italijo, ki pa so se v veliki večini kmalu vrnili na Primorsko. Nekaj tisoč slovenskih beguncev je v Italijo nekoliko kasneje prišlo iz Koroške. Namestili so jih v taborišča, ki so bila odmaknjena od zamejstva (Monigo pri Trevisu, Servigliano, Riccione itd.). Trst in Gorica pa sta kmalu postala vabljava za politične begunce, ki so imeli tu korenine ali so dobili možnost zaposlitve v zavezniški zasedbeni upravi.

Prava begunska vala iz Slovenije sta nastopila kasneje, ob razmejitvi leta 1947 in ob razdelitvi Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) leta 1954. Obakrat je bila dana možnost opcije za Italijo, pred tema datumoma in po njiju pa je bilo tudi veliko smrtno nevarnih begov prek meje. Dne 15. junija 1949 je *Kato-*

10 Peter Štih in Bojan Balkovec (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010).

11 Gorazd Bajc, »Vloga in delovanje politične emigracije iz osrednje Slovenije v povojnem Trstu«, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010), 376–394.

liški glas pisal: »Slovenski narod je že davno obsodil komunizem. /.../ Obsodile so ga stotine primorskih družin z Bovškega, Kobariškega, Kanalskega in Brd, ki so februarja in septembra 1947, tik pred priključitvijo, zapustile domačije in v dolgih karavanah bežale proti Gorici in med benečanske brate. Ne! Niso bežali pred Jugoslavijo, ampak pred komunistično tiranijo!«¹² O stotinah beguncev s Kobariškega v beneških vaseh – preprostih ljudi, a tudi duhovnikov – je konec februarja 1947 v svojem dnevniku pisal tudi znani čedermac iz Benečije Anton Cuffolo, ki je poudaril, da jih domačini bratsko sprejemajo, povsem drugače pa krajevne oblasti in furlanski prekupčevalci z njihovim revnim rešenim imetjem.¹³ Šlo je torej predvsem za prebivalce obmejnih krajev, pri katerih pa je večkrat težko ugotavljati, kdo je politični begunec, saj je bila okolica vedno povezana z mesti, pri nekaterih poklicih (duhovniki, šolniki) pa je bila mobilnost tako in tako vedno prisotna.

Mirovna pogodba je ljudem, ki so imeli ob vstopu Italije v drugo svetovno vojno, 10. junija 1940, domicil na območju, ki je bilo leta 1947 priključeno Jugoslaviji, in katerih pogovorni jezik je bila italijanščina, omogočila, da optirajo za ohranitev italijanskega državljanstva. Tako pojem domicila kot pogovornega jezika sta postala jabolko spora v nešteti primerih. Rok za oddajo vlog je bil 15. september 1948, nato je bil podaljšan do 23. marca 1951. Na že omenjenem zborovanju ZZDS je Nevenka Troha ocenila, da se je iz Slovenije izselilo oziroma prebežalo več kot 10.000 Slovencev. Opcijske vloge je na Sloveniji priključenem območju podalo 22.359 ljudi. Opcijo so po končanju vseh postopkov zavrnil 1027 osebam. Med tistimi, ki so opcijo pridobili, pa so bili v veliki večini Italijani. Poudarila je še, da

12 »Obtožujemo«, *Katoliški glas*, 15. 6. 1949, 1.

13 Anton Cuffolo, *Moj dnevnik z važnimi dogodki od leta 1938 do leta 1946*, ur. Giorgio Banchig (Čedad: Most, 2013), 582–583.

so na območjih pod italijansko upravo (Videmska, Goriška) oblasti slabo ravnale z begunci in optanti slovenske narodnosti. Mnogim niso priznale državljanstva, selile so jih v notranjost države in podobno, tako da se je lep del teh beguncev izselil v STO, Avstralijo in ZDA.¹⁴

Otroke optantov so izključili iz goriških slovenskih šol. Dr. Avgust Sfiligoj, ki se je v Gorici ukvarjal s temi problemi kot politik in odvetnik, je zapisal, da so italijanske oblasti zaničale državljanstvo nad 400 primorskih beguncev, kakih 150 učencev in dijakov pa so vrgli iz slovenskih šol, češ da so njihove družine optirale za Italijo, in torej niso slovenske.¹⁵

Nevenka Troha je na omenjenem zborovanju med drugim navedla še dopis vrhovnega poveljstva italijanske vojske, ki je menilo, da bo posebni deželni statut, ki ga bo sprejel italijanski parlament, omogočil »*priseljenim agitatorjem, ki so skoraj vsi ‚slavi bianchi‘*«, da bodo »*svojo dejavnost združili in prisilili tudi asimilirane Slovence v Nadiških dolinah, da bodo svoje sinove poslali v slovenske šole in sodelovali pri slovanskem kulturnem gibanju ter tako na meji ustvarjali nova žarišča iredentizma*«. ¹⁶ No, do deželnega statuta je prišlo šele leta 1963 in slovenske manjšine sploh ne omenja, preganjanje Benečanov pa je bilo po vojni hujše kot pod fašizmom, kot je na osrednji proslavi ob obletnici ustrelitve bazoviških junakov 11. septembra 2022 na gmajni pri Bazovici poudaril beneški javni delavec in zgodovinar Giorgio Banchig.

14 Nevenka Troha, »Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z Mirovno pogodbo z Italijo priključeno k Ljudski republiki Sloveniji«, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010), 432–446.

15 Avgust Sfiligoj, *Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969* (Gorica: samozaložba, 1969), 32–33.

16 Troha, »Odseljevanje in prebegi Slovencev«, 437.

Drugačen je bil položaj v coni A STO, ki so jo do 25. oktobra 1954 upravljali Angloameričani. Delovanje nekaj desetlin, sprva stotin posameznih emigrantov, zlasti izobražencev, je pustilo globoko sled. Okrepili so vseslovensko, ne zgolj lokalno čutenje, poživili slovenski jezik in kulturo po četrstoletnem hudem preganjanju. Brez njih bi bila zamejska skupnost nedvomno revnejša, idejno manj razgibana, čeprav je bilo veliko konfliktov.

Nasilje in predsodki

Konflikti in predsodki so sicer v nekaterih krogih še vedno živi. Tako je znan tržaški geograf v intervjuju za *Primorski dnevnik* aprila 2021 omenil Slovence, ki so se izselili iz Trsta v času fašizma in so se kot jugoslovanski državljani na valu osvobodilnega navdušenja po vojni vrnili v Trst. Ker so jim kot pogoj za pridobitev italijanskega državljanstva postavili zahtevo, da svoje otroke vpišejo v italijanske šole, so se ponovno odločili za odhod v Slovenijo. Ob tem je dodal: »*Ta pogoj pa ni veljal za slovenske politične emigrante, ki so se zatekli v Italijo s pomočjo Vatikana.*«¹⁷

V odprtem pismu sem ga vprašal, od kod ima ta podatek, saj poznam precej strokovne literature in družinskih zgodb na temo slovenskih političnih emigrantov v Italiji. Kake vati-kanske »pomoči« nisem zasledil, da o kakih privilegijih sploh ne govorimo. Italijansko državljanstvo so samo nekateri emigranti po večkratnih prošnjah dosegli šele po nekaj desetletjih življenja in dela v Italiji. Kaj je to pomenilo, recimo, za šolnike – večne suplente, poznamo tudi iz črtic Vinka Beličiča. Večina

17 Poljanka Dolhar, »Razpolovljena skupnost. Intervju – Milan Bufon, geograf in avtor nove znanstvene monografije o Slovencih na Tržaškem«, *Primorski dnevnik*, 18. 4. 2021, 2–3.

intelektualnega jedra teh priseljencev je Trst vsekakor zapustila ob vrnitvi Italije s koncem STO ravno zato, ker ni imela državljanstva. Menda tudi noben emigrantski duhovnik, ki se je ustavil v Trstu, ni dosegel italijanskega državljanstva. Vatikanu navkljub ...¹⁸ Odgovora nisem dobil.

Nekateri šolniki, ki so takrat zapustili Trst, so v ZDA potem dosegli visoke akademske položaje, recimo slavist Rado Lenček, geograf Jože Velikonja, zgodovinar Bogdan Novak, slavist in javni upravitelj Vlado Rus, pravnik in rusist Jože Suhadolc ter še drugi.

Najvidnejšo vlogo v zamejstvu so politični begunci odigrali na šolskem, kulturnem in verskem področju. Čisto na začetku so nekateri politiki iz osrednje Slovenije sicer mislili politično delovati v Trstu, vseslovensko, ne zamejsko, vendar temu ni bila naklonjena zavezniška uprava, izredno »radikalno« pa so nastopile jugoslovanske oblasti. Znane so težave, ki so jih Britanci delali Ivanu Rudolfu, ko je hotel iz Egipta, kjer je bil med vojno njihov dragoceni sodelavec, v Trst.¹⁹ Ob obisku bivšega kraljevega ministra Mihe Kreka v Trstu so Angleži v svojem poročilu o njem zapisali, da je »troublemaker«, ki da ga je treba zastrašiti z grožnjo aretacije.²⁰

18 Ivo Jevnikar, »Milan Bufon in politični emigranti«, *Primorski dnevnik*, 28. 4. 2021, 18. Naj na tem mestu dodam osebno noto. Moj oče Martin Jevnikar, ki je sicer poročil tržaško Slovenko, italijansko državljanjo, je na primer po večkratnih prošnjah in tudi uglednih intervencijah kot apolid dosegel italijansko državljanstvo šele leta 1968, ko je že pet let predaval na padovanski univerzi. Na platnici mape z njegovim dosjejem je ob nekem obisku pristojnih uradov zagledal napis: »*Poučuje na slovenski šoli.*«

19 Ivo Jevnikar, »Za narod in demokracijo: dosledno delo tako ob velikih načrtih pod piramidami kot v tesnobi poveljnega Trsta«, v: *Ivan Rudolf, Ob 120-letnici rojstva*, ur. Irena Uršič (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2018), 119–134.

20 The National Archives (London), War Office (WO) 204, šk. 12564, Illicit Yugoslav Courier Service: Krek and Žerjal, 18. 9. 1945.

Jugoslovanska politična policija pa je uporabila nasilje zlasti proti vidnim predstavnikom Slovenske ljudske stranke. Oktobra 1945 je na primer sredi Trsta ugrabila Ivana Martelanca in ženo Malko (oba sta izginila), nato Doreta Martinjaka (ki je preživel), februarja 1946 Albina Šmajda (ki je izginil). Ugrabiteljem so ubežali Miloš Stare, France Glavač, Drago Petkovšek, precej kasneje tudi Franc Jeza.

Liberalnega politika Andreja (Slavka) Uršiča, urednika tednika *Demokracija* in člana vodstva Slovenske demokratske zveze v Gorici, ki so ga ugrabili 31. avgusta 1947 pri Kobaridu in kasneje umorili, je težko definirati le kot političnega emigranta, saj je bil med obema vojnama primorski emigrant v Ljubljani, po vojni pa spet emigrant, ki se je precej zadrževal v rojstnem Kobaridu.

Vloga na šolskem področju

Če so na verskem, vzgojnem in kulturnem področju begunci delali iz svojih notranjih vzgibov in predhodne usposobljenosti, so za njihovo veliko vlogo v šolstvu in medijih po svoje »zaslužni« levičarski politiki. Gre za znano politiko bojkota Zavezniške vojaške uprave. Cona A Julijske krajine prej in cona A STO pozneje sta bili dodeljeni Angloameričanom in ti so želeli svojo oblast polno uveljaviti. Zavezniški vojaški upravitelji so imeli pristojnosti vseh treh tradicionalnih vej oblasti, prebivalstvo pa ni uživalo običajnih ustavnih pravic.

Partizani med vojno in jugoslovanske oblasti med svojo 40-dnevno povojno upravo pa so tudi na območju cone A vzpostavili svojo upravo, ki so jo v pričakovanju sklepov mirovne konference hoteli obdržati. Višji častnik za civilne zadeve v cona A je bil od 4. julija 1945 ameriški polkovnik Alfred Connor Bowman. V svojih spominih je zapisal, da civilna uprava, ki

so jo vzpostavile jugoslovanske oblasti, ni bila izbrana demokratično, kar sicer na podlagi sporazumov med zahodnimi zavezniki in Jugoslavijo ni bilo pomembno, predvsem pa ni delovala zadovoljivo. Osebjem ni bilo usposobljeno za vodenje upravnih zadev, pogosto je nastopalo samovoljno, dogmatično, oblastno in ni zmoglo kompromisov, zato ni bilo zmožno, da bi dejansko opravljalo vsakodnevno upravno delo. Zato je 11. avgusta 1945 objavil svoje najbolj sporne zakonske predpise, splošni ukaz št. 11, ki je ukinil vse organe »ljudske oblasti« in uvedel neposredno upravo ZVU. Po objavi tega ukaza je ZVU vzpostavila novo upravno ureditev v coni A in sama imenovala okrožne ter občinske predsednike in svete. Že pred tem je razpustila Narodno zaščito, ukinila ljudska sodišča in druge organe jugoslovanske uprave, malo kasneje je ustanovila svojo civilno policijo.²¹

Sledila je silovita reakcija prizadete strani z manifestacijami, predvsem pa z bojkotom ZVU, ki ga je ukazalo komunistično vodstvo. Kot piše Bowman, mu je predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora (PNOO) France Bevk 6. septembra 1945 pisal, da njegova organizacija ne bo sodelovala z ZVU na podlagi splošnega ukaza št. 11 iz treh razlogov: ker je uvedla ustroj, ki se v bistvu ne razlikuje od fašistične javne uprave; ker ukaz nima podlage v mednarodnem pravu; ker bi sodelovanje izdalo zaupanje ljudi, ki so izvolili organe ljudske oblasti. Bowman je nato zapisal: »Pod Bevkovim vodstvom so slovenski zdravniki, odvetniki, sodniki, tehniki in drugi, ki so prej soglašali, da bodo sprejeli upravna mesta, odpovedali svojo pomoč. V nekaterih občinah je bilo nasprotovanje pasivno, v drugih je prišlo do odkritega upora.«²²

21 Alfred Connor Bowman, *Zones of Strain. A Memoir of the Early Cold War* (Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1982).

22 Ibid., 95.

Zaradi bojkota Slovenci skorajda niso dobili zastopnikov na občinah, v conah, služb v javni upravi. Ponekod so odklonili denar za obnovo požganih vasi. Bojkot je zadeval tudi slovenske šole, ki so jih zavezniki želeli ustanoviti brez prevlade komunistov. Tudi tu je grozilo, da bo vse zapravljeno. Uskočila je politična emigracija, med domačini pa se je zaradi nasprotovanja komunistični politiki »vse ali nič« začela diferenciacija, ki je prekinila monopol partije. Bistveno vlogo pri ustanavljanju slovenskih šol je imel prof. Srečko Baraga, ki je bil ravnatelj begunske gimnazije v taborišču v Monigu. 1. avgusta 1945 je prišel v Trst na razgovor k zavezniškemu častniku za vzgojo Johnu Simoniju, ker je želel gimnazijo iz Moniga preseliti v Trst. Tako se je tega kasneje spominjal:

Govorila sva živahno precej časa, a vendar nisva prišla do nobenega zaključka, kajti govorila sva vsak svoje. Jaz sem prišel v Trst s točnim načrtom: preseliti našo gimnazijo v Trst, por. Simoni pa je hotel šele organizirati slovenske šole in za to nalogo je potreboval ljudi. Po skoraj dveurnem pogajanju je pristal na mojo zahtevo pod pogojem, da mu iz našega profesorskega zbora pošljem vsaj do 15. avgusta človeka, ki mu bo pomagal organizirati slovenske šole v Trstu. To sem obljubil in se poslovil. V Monigu sem takoj sklical profesorski zbor, ki pa je odločil, da moram iti v Trst jaz, gimnazija pa bo prišla, ko bom poskrbel dijaški dom za naše dijake. To je bila moja naloga, ne pa, da me je v Trst poslala reakcija, kakor so trdili komunisti. Dne 16. avgusta sem se javil na delo. /.../ Tako sem se znašel popolnoma sam, prepuščen usodi in svoji pameti v pravem peklu, kajti Trst je bil v tistem času pravi pekel. Ne samo zaradi strašne druginje, popolne brezposelnosti, pomanjkanja živil, še večjega pomanjkanja stanovanj, ampak zaradi osebne nesigurnosti, skoraj bi rekel brezpravnosti. Takrat so se še vedno vršila ponoči ugrabljanja oseb, celo umori, katerih ni nihče nikdar ugotovil in tudi ne kaznoval. Kdor bi hotel politično kaj pomeniti in ne biti komunist,

*je bil slej ko prej zapisan smrti, in to v mestu, da o podeželju sploh ne govorim.*²³

Baraga je povabil v Trst kolege iz taborišč, s selitvijo gimnazije pa ni bilo nič. Večina teh profesorjev je šla kasneje v svet. Izmed članov profesorskega zbora gimnazije v Monigu pa so ostali do smrti v Trstu in se uveljavili kot šolniki in kulturni delavci Vinko Beličič, Martin Jevnikar, Vilma Kobal, Jože Peterlin, Viktor Schart, Ivan Theuerschuh in Ivan Vrečar.

Večkrat je bilo že opisano, kako se je do začetka vpisov v nove šole, ki so jim po eni strani ostro nasprotovale italijanske krajevne šolske, a tudi rimske politične oblasti, po drugi pa jih je obsojal zelo učinkovit komunistični bojkot, vlekla huda živčna vojna, nakar je levica tudi pod pritiskom domačih domoljubov popustila, saj bi ob slabem vpisu zavezniki šol sploh ne ustanovili. Temelje slovenskemu šolstvu v Trstu in Gorici so nato postavljali Srečko Baraga in mnogi poklicni ali improvizirani begunski šolniki (našteva jih Alojzij Geržinič v knjigi o Baragi), ob njih vodilno še domačin Anton Kacin v Gorici, nekateri domači šolniki in pa pretežno levičarski primorski povratniki iz Slovenije.²⁴

23 Alojzij Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU* (Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1983), 24–25.

24 Naj spet navedem družinsko pričevanje. Moja mama, takrat 20-letna domačinka Neda Abram, diplomirana iz klavirja, ki je takrat nastopila delo kot profesorica glasbene vzgoje na nižji gimnaziji, je v nekem intervjuju povedala: »Točno se spominjam prvega dne, ko sem stopila kot profesorica v slovensko šolo v ulici Lazzaretto Vecchio. Pouk se je začel novembra. Na sporedu je bila seja za profesorje vseh takratnih slovenskih srednjih šol. Vodil jo je kapetan John Simoni, ob njem pa so bili profesorji Baraga, Geržinič, Perhavic in Penko. Če se prav spominjam, je Simoni povedal, da bo ravnatelj nižje srednje šole Penko, trgovske akademije Perhavic, realne gimnazije pa Geržinič. Na sredi sobe smo sedeli redki Tržačani, desno od nas so sedeli večinoma bivši primorski emigranti, ki so jih napotile v Trst

Ogromno je bilo navdušenja, veliko politične napetosti. Barago so 7. februarja 1946 v Ljubljani obsodili na smrt; 8. februarja 1948 je odšel v Argentino in *Primorski dnevnik* je v naslovu komentiral: »*En zločinec v Trstu manj.*« Marsikdo pa je kasneje priznal, da je bil idealni človek na tistem mestu, saj je v slabih treh letih postavil temelje šolstva od vrtcev do višjih srednjih šol. Sicer pa levičarski tisk takrat ni skoparil z izrazi »izdajalci«, »izvržki« ipd.

Zaradi pomanjkanja učbenikov je ZVU kot znamenje dobre volje prosila PNOO, naj priskrbi primerne učbenike. To se je tudi zgodilo, vendar je Bowman v spominih napisal: »*Bili so živahni in poučni. Iz njih bi se učenci gotovo poučili o Titovi slavi in čudesih komunizma, a prav malo drugega. Seveda se jih nismo mogli posluževati.*«²⁵ Tako so begunci in nekateri domačini v nekaj letih sestavili tudi učbenike za vse predmete, šolske vrste in stopnje. Begunec prof. Rudolf Fajs, ki se je kasneje vrnil v Ljubljano, je leta 1949 ustanovil dijaški mesečnik *Literarne vaje*, ki ga je za njim do ukinitve leta 1979 urejal spet begunec Martin Jevnikar, nikakor pa ni šlo za kako emigrantsko publikacijo.

Mediji

Ob šolah je bila močna prisotnost beguncev v medijih, ki so jih nadzirali zavezniki. Sem so spadali sama pisarna zavezniške informacijske službe AIS (*Allied Information Services*), dnevnik *Glas zaveznikov* (1945–47), katerega glavni urednik

takratne slovenske oblasti, levo pa je bila skupina političnih beguncev iz Slovenije. Poznala sem morda pet kolegov, ki so bili prej na italijanskih šolah, večinoma pa se seveda nismo poznali in smo se radovedno ogledovali.« (Bojan Pavletič, »Brez slovenskih šol bi naše manjšine dejansko ne bilo več«, *Kras*, št. 70, (2005), 49.)

25 Bowman, *Zones of Strain*, 98.

je bil emigrant Bojan Ribnikar (pozneje je odšel v Argentino, nato v Kalifornijo), in Radio Trst. Nekaj slovenskih radijskih oddaj je bilo že pod nemško zasedbo, 5. maja 1945 se je oglasil partizanski Radio svobodni Trst, 12. junija 1945 ga je prevzela Zavezniška vojaška uprava, a pustila osebje na položaju in le postopno dodajala nove kadre, tudi iz vrst emigrantov. Ko se je 16. junija 1946 slovenski del osamosvojil, je bil za šefa imenovan begunec Jože Germ.

Medtem ko so slovenski levičarji na šolah kljub vsemu vztrajali, so Radio Trst februarja 1949 sami zapustili in maja prešli na novi Radio Koper. Na časnikarskem in programskem oddelku radia in med njegovimi zunanji sodelavci pa so bili begunci še Ado Lapornik, ki je ostal v Trstu, Lado in Iza Kralj, ki sta odšla v ZDA, Božo in Miran Drnovšek, ki sta odšla v Južno in Severno Ameriko, Rado Lenček (ZDA), Egidij Vršaj in Matej Poštovan, ki sta ostala, Boris Sancin, ki je bil prej primorski emigrant, Franc Jeza (ostal), Mirko Javornik (ZDA), Vilko in Milena Čekuta (Kanada), Simon Kregar (ZDA), Zorko Simčič (Argentina), Karlo Rosman (ostal), Franc Orožen, ki se je vrnil v Slovenijo, častnik Slavko Andrée in profesorji Martin Jevnikar, Vinko Beličič ter Ivan Theuerschuh (ki so ostali do smrti v Trstu) in mnogi drugi.²⁶

Ob radiu je nastala samostojna, še vedno živa skupina Radijski oder, ki je nastopala tudi v prosvetnih dvoranah kot Slovenski oder, ustvaril pa jo je begunec Jože Peterlin. Iz begunskih vrst so bili v njej še njegova žena Lojzka Lombar Peterlin, Marjana Prepeluh Lapornik, Drago Petkovšek, Martin Globočnik, Ludvik Klakočer, Ivan Artač in drugi, člani pa so bili ravno tako tudi domačini, saj je prof. Peterlin znal pritegovati sodelavce, tako da spet ni mogoče govoriti o begunski

²⁶ Za zgodovino tržaškega radia glej: Lida Turk, *Glas v ... etru* (Trst: Deželni sedež RAI za Furlanijo - Julijsko krajino, 1991).

ustanovi.²⁷ Radio je bil prava ljudska univerza za ljudi, oropane materinščine, a tudi glasilo Zahoda v smeri Jugoslavije.

Pri tiskani besedi lahko omenimo tržaško-goriški mladinski list *Mlada setev* (1946–50), ki ga je najprej urejal Rado Lenček, nato Jože Peterlin, oba begunca. Franc Jeza, Vinko Beličič in drugi so v Trstu urejali kratkotrajni reviji *Stvarnost* (1950–52) ter *Stvarnost in svoboda* (1952–53). Peterlin je leta 1957 v Trstu z mlajšimi domačimi sodelavci ustanovil revijo *Mladika*, ki še vedno izhaja, a je v celoti zamejska, kot sta bila odraz narodne manjšine – kljub begunskim sodelavcem – tednika *Slovenski Primorec* v Gorici in *Demokracija* v Trstu.

Versko življenje

Glede verskega življenja je treba omeniti, da je na Tržaškem že takrat primanjkovalo slovenskih duhovnikov (danes pa ni v tržaški škofiji niti enega v njej rojenega slovenskega duhovnika), zato so bili nekateri begunski duhovniki, ki so se tu ustavili, posebno dragoceni. Na Goriškem se je med drugim naselilo več duhovnikov iz primorskih krajev, ki so prešli pod Jugoslavijo.

Begunski duhovniki Jože Prešeren, Ivan Vrečar in Jože Jamnik so leta 1945 z domačinom Lojzetom Škerlom v Trstu začeli s slovensko Katoliško akcijo, iz česar se je rodila tudi skoraj 20 let delujoča Slovenska dijaška zveza (ki ni bila istovetna s predvojno stražarsko usmerjeno organizacijo v Sloveniji), leta 1947 z otroškimi kolonijami itd. Jože Prešeren, ki je bil več kot 40 let kaplan pri Novem sv. Antonu, torej sredi Trsta, je bil

27 Za zgodovino Radijskega odra gl.: Manica Maver in Anka Peterlin (ur.), *Vse to je ena sama ljubezen. Ob sedemdesetletnici Radijskega odra* (Trst: Mladika, 2017).

tudi katehet, pobudnik skavtinj, zgradil je novi Marijin dom v Ulici Risorta, več let urejal otroški mesečnik *Pastirček*.²⁸

Ivan Vrečar, ki je že leta 1938 v Ljubljani pripravil molitvenik *Kristus kralj*, je z liturgičnim in drugim delom nadaljeval tudi v Trstu, kjer je bil profesor. Z liturgiko in ekumenizmom pa še z marsičim se je ukvarjal Metod Turnšek, ki je leta 1946 v Trstu obnovil revijo *Kraljestvo božje*, ki se je pozneje vrnila v Slovenijo kot zbornik *V edinosti*. S predvojnimi *Knjižicami* je v Trstu nadaljeval, dokler se niso vrnile v Slovenijo, salezijanec Franc Štuhec, ki si je tudi zamislil *Marijanski koledar*, delal na tržaških župnijah in organiziral velika romanja.

Stanko Zorko, ki je pribežal v Italijo leta 1949, je vodil gradnjo Marijinega doma v tržaški četrti Rojan, kjer je bil slovenski kaplan štiri desetletja in kjer je od leta 1965 do smrti skrbel za nedeljske in praznične maše v slovenščini, ki jih neposredno prenaša Radio Trst A, poleg tega pa je 30 let urejal tedensko radijsko oddajo *Vera in naš čas*.

Nekaj duhovnikov je bilo večkratnih emigrantov. Na Goriškem je deloval Jože Jurak, ki je tja dospel iz Argentine leta 1963 in sourejal tednik *Katoliški glas*, na Tržaškem v Argentini posvečeni Jože Kunčič. Dvakrat je emigriral duhovnik in pesnik Štefan Tonkli, najprej iz Baške grape v Gorico, nato v Argentino in po 15 letih spet na Goriško. In še bi lahko naštevali, tudi redovnice, seveda.

Kulturniki

Velik je bil delež beguncev pri rasti zamejske in sploh slovenske književnosti ter kulture.

²⁸ Jože Prešeren, *Marijina družba »Marije Milostljive«* (Trst: Marijina družba »Marije milostljive«, 1975).

Krajšo dobo so živeli v Trstu: pisatelj in esejist Zorko Simčič, pesnik Anton Novačan, slavist Rado Lenček, ki je objavljaj etnografske razprave, duhovnik Metod Turnšek, ki je leta 1956 odšel na Koroško, a je raziskoval tudi med Slovenci v videmski pokrajini in bil etnolog, profesor, pisatelj, ekumenski delavec. Dalje pisatelj in časnikar Mirko Javornik (v Trstu v letih 1948–60), Drago Petkovšek (radijske mladinske igre), duhovnik, pesnik in pisatelj, profesor ter ekumenski delavec Stanko Janežič, ki se je leta 1969 vrnil v Slovenijo.²⁹

Tu so ostali do smrti pesnik, pisatelj in kritik Vinko Beličič, literarni zgodovinar in kritik Martin Jevnikar, pisatelj in esejist Franc Jeza, profesor Jože Peterlin, ki je bil odličen kulturni organizator, a ob že omenjenem tudi režiser, gledališki kritik, dramatik, urednik. Bil je tudi pobudnik dijaškega Slovenskega kulturnega kluba, do smrti duša Slovenske prosvete, Društva slovenskih izobražencev in študijskih dnevov Draga.³⁰ Tudi tu je treba poudariti, da je bil sam sicer politični emigrant, vendar so bile vse omenjene dejavnosti izrazito vraščene v zamejski prostor in namenjene predvsem Slovincem v Italiji.

Med likovnimi umetniki je treba omeniti kiparja in risarja Franceta Goršeta, ki je bil profesor v Trstu v letih 1945–52; slikarja Toneta Miheliča iz Škofje Loke, ki je po vojni v glavnem delal v Trstu; arhitekta Vilka Čekuto, ki je nekaj cerkvenih in drugih zgradb oblikoval na Tržaškem, leta 1955 pa odšel v Kanado; inženirja Simona Kregarja, ki je v Trstu delal na radiu, po letu 1951 pa je svoje talente v gradbeništvu zelo plodno razvil v New Yorku.

29 Biografije skoraj vseh v referatu omenjenih osebnosti so dostopne v posameznih geslih 20 snopičev *Primorskega slovenskega biografskega leksikona* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974–1994).

30 Marij Maver (ur.), *Peterlinov zbornik* (Trst: Mladika, 2012).

Med begunskimi glasbeniki bi lahko omenili basbaritonista Marijana Kosa in zborovskega dirigenta Ludvika Klakočerja, ki je živel v Trstu do leta 1957, nakar je odšel v Avstralijo.

V politiki

V gospodarstvu ni bilo izrazitih begunskih predstavnikov. V politiki pa je bil prispevek političnih emigrantov manj viden od tega, kar bi mogoče pričakovali, čeprav so sodelovali tako v liberalno-narodnjaški Slovenski demokratski zvezi kot v Slovenski krščansko-socialni zvezi oz. pozneje Slovenski katoliški skupnosti. To pa predvsem zato, ker niso imeli državljanstva in torej političnih pravic. Domače nekomunistične politične skupine so tudi raje videle, da niso v ospredju. Sicer pa je katoliško skupino vodil duhovnik Peter Šorli, povratnik iz Dachaua, ki je bil s Tolminskega in vrsto let ni prekoračil meje, a se kot duhovnik goriške nadškofije ni imel za političnega begunca. Takoj po vojni so se okoli njega zbirali tudi nekateri izmed že navedenih ugrabljenih politikov in skupno so pritiskali na zaveznike za krepitev šolskih in drugih pravic Slovencev v Trstu.³¹

V katoliških krogih je bil problem tudi v tem, da so bili nekateri begunci zelo agilni javni delavci iz vrst Ehrlichovih stražarjev (Jože Peterlin, Matej Poštovan, Vinko Beličič, Maks Šah) ali vsekakor zagovorniki neodvisne slovenske države (Mirko Javornik), ki pa so jo z vero v močno zaščitnico Jugoslavijo in iz strahu pred sosedi poleg levičarskih zavračale tudi protikomunistične skupine. To se je zelo jasno videlo ob izidu zbornika *Tabor 1951*, pri katerem je imel glavno besedo Mirko

31 Ivo Jevnikar (ur.), *Boj za narodne pravice in demokracijo. Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček in Krožek Anton Gregorčič, 2019).

Javornik. Sicer pa so se kdaj tudi v zamejstvu pokazala stara nesoglasja med stražarji in mladci.

Pripadniki politične emigracije, a tudi v Trstu delujoči javni delavci z Goriškega so vsekakor bistveno prispevali k emancipaciji slovenskih katoličanov v javnem življenju na Tržaškem. V Gorici je bila tradicija in so bili ljudje, v Trstu pa je prišlo do avtohtonega poskusa uvajanja krščansko-socialnega gibanja le pred prvo svetovno vojno (duhovniki Jakob Ukmar, Anton Čok, Andrej Furlan), potem nič več.³²

Politično najvišji po rangi je bil med predvojnimi politiki, ki so se ustalili v zamejstvu, Ivan Theuerschuh, ki je bil leta 1938 izvoljen za jugoslovanskega državnega poslanca, v Trstu pa je živel do smrti leta 1974 in se s politikom, in sicer manjšinsko, ukvarjal le krajši čas. Bil je predvsem šolnik in vzgojitelj, starešina slovenskih tržaških skavtov. Časnikar, stražar Matej Poštovan se je v politiki bolj izpostavil, ko je dobil italijansko državljanstvo. Bil je med ustanovitelji Slovenske skupnosti v Trstu leta 1962.

Samostojna Slovenija je bila ideal Franca Jeze, ki je bil drugačen politični emigrant: krščanski socialist, pripadnik Osvobodilne fronte, interniranec v Dachauu. Leta 1948 je iz nasprotovanja do diktature zbežal iz Ljubljane. Do konca je bil brez državljanstva in stalne službe. Leta 1959 je v Trstu v samozaložbi izdal knjigo *Nova tlaka slovenskega naroda*, po Trstu opravljaj listkovne akcije za neodvisno Slovenijo, v letih 1978–83 pa, spet v samozaložbi, izdal pet drobnih zbornikov s pomenljivimi naslovi: *Alternativa*, *Iniciativa*, *Demokracija*, *Akcija* in *Neodvisna Slovenija*.³³

32 Tomaž Simčič, *Jakob Ukmar (1878–1971). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1986).

33 Jure Ramšak, »Politična emigracija v Trstu in vprašanje samostojne Slovenije – primer Franc Jeza«, *Acta Histriae* 18, št. 4 (2010): 961–986.

Vsekakor je ideja o samostojni Sloveniji zaživela med številnimi mladimi, ki so bili v stiku z omenjenimi zagovorniki neodvisnosti.

Sklep

Vloga, ki so jo po drugi svetovni vojni odigrali v slovenskem zamejstvu v Italiji slovenski politični begunci, ostaja zaradi prevladujočih političnih predsodkov sicer precej v senci, vendar je bila zelo pomembna, zlasti na šolskem, kulturnem in verskem področju. Levičarski del manjšine in jugoslovanske oblasti so jim nasprotovali, italijanske oblasti pa jim tudi niso bile naklonjene, saj so krepili vseslovensko, ne zgolj lokalno čutenje in poživljali slovenski jezik ter kulturo po četrstoletnem hudem preganjanju in ob še vedno živih asimilacijskih težnjah. Pripadniki politične emigracije, a tudi v Trstu delujoči javni delavci z Goriškega, so bistveno prispevali k emancipaciji slovenskih katoličanov v javnem življenju na Tržaškem. Tisti begunci, ki so se dokončno ustalili v zamejstvu, so se polno vključili v manjšinsko družbeno in kulturno življenje, ki bi bilo brez njih nedvomno revnejše in idejno manj razgibano.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

The National Archives (London), War Office (WO) 204.

Časopisni viri

Katoliški glas, 1949

Primorski dnevnik, 2021

Literatura

Bajc, Gorazd. »Vloga in delovanje politične emigracije iz osrednje Slovenije v povojnem Trstu«, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 376–394. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

Batagelj, Gregor, in Pavlinka Korošec Kocmur, ur. *12. tabor Slovencev po svetu, Simpozij ob 60-letnici povojnega begunstva o doprinosu slovenskih beguncev pri utrjevanju narodne zavesti v zamejstvu*. Ljubljana: Izselskno društvo Slovenija v svetu, 2005.

Bowman, Alfred Connor. *Zones of Strain, A Memoir of the Early Cold War*. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1982.

Cuffolo, Anton. *Moj dnevnik z važnimi dogodki od leta 1938 do leta 1946*, ur. Giorgio Banchig. Čedad: Most, 2013.

Geržinič, Alojzij. *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanje dr. Srečka Baraga pri ZVU*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1983.

Jevnikar, Ivo. »Vloga povojnih beguncev v našem zamejstvu«, *Mladika* 49, št. 7 (2005): 9–16.

Jevnikar, Ivo. »Za narod in demokracijo: dosledno delo tako ob velikih načrtih pod piramidami kot v tesnobi povojnega Trsta«, v: *Ivan Rudolf. Ob 120-letnici rojstva*, ur. Irena Uršič, 119–134. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2018.

Jevnikar, Ivo, ur. *Boj za narodne pravice in demokracijo. Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček in Krožek Anton Gregorčič, 2019.

Maver, Manica, in Anka Peterlin, ur. *Vse to je ena sama ljubezen. Ob sedemdesetletnici Radijskega odra*. Trst: Mladika, 2017.

Maver, Marij, ur. *Peterlinov zbornik*. Trst: Mladika, 2012.

Pavletič, Bojan. »Brez slovenskih šol bi naše manjšine dejansko ne bilo več«, *Kras*, št. 70 (2005).

Prešeren, Jože. *Marijina družba »Marije Milostljive«*. Trst: Marijina družba »Marije milostljive«, 1975.

Ramšak, Jure. »Politična emigracija v Trstu in vprašanje samostojne Slovenije – primer Franc Jeza«, *Acta Histriae* 18, št. 4 (2010): 961–986.

Sfiligoj, Avgust. *Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969*. Gorica: samozaložba, 1969.

Simčič, Tomaž. *Jakob Ukmar (1878–1971). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1986.

Stranj, Pavel. *Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut, 1999.

Štih, Peter, in Bojan Balkovec, ur. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

Troha, Nevenka. »Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z Mirovno pogodbo z Italijo priključeno k Ljudski republiki Sloveniji«, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 432–446. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.

Turk, Lida. *Glas v ... etru*. Trst: Deželni sedež RAI za Furlanijo-Julijsko krajino, 1991.

Volk, Sandi. »Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954«, *Zgodovinski časopis* 52, št. 1 (1998): 87–109.

*The Role of Political Refugees
from Slovenia in Reviving
the Slovenehood in the Italian
Borderlands*

Summary

The paper examines the role that Slovenian political refugees who fled the Communist Yugoslavia assumed in the Italian borderlands after World War II. The Italian borderlands, which have undergone extraordinary changes in the size and composition of their populations over the last century, initially hosted a significant number of refugees. Due to an unfavourable attitude of the Italian authorities, most of them later emigrated elsewhere, but a few became actively involved in the social and cultural life of the borderlands.

During the period of the Allied Military Government (AMG) in Zone A of the Julian March and then Zone A of the Free Territory of Trieste, the intellectual stratum of the concerned refugee community played, despite their disputes with the leading left wing, a major role in strengthening the national consciousness and language and restoring cultural life after the quarter of a century of the fascist oppression of the Slovenians of the Primorska region.

The most obvious results were evident in education, as the Communist leadership demanded a boycott of the AMG at the time of the struggle for borders and dominance of the territory. Instead of trying to win at least the available positions for the time being, it opted for an all-or-nothing policy and

implemented it violently. Thus, the positions in the local administration, judiciary and elsewhere were occupied by the Italian representatives. In education, the boycott was endangering the entire recovery of the Slovenian schools, as the dialogue between the AMG and the regional National Liberation Committee was completely halted. At that point, the AMG invited the refugee educators to participate. In the Monigo camp, near Treviso, they immediately organised an entire school system in Slovenian, including a grammar school. Srečko Baraga played a central part in the establishment of the Slovenian school system, alongside the Allied education officer John Simoni. Finally, pressed by some of the local patriots, the left relented, which resulted in an avalanche of enrolments in the Slovenian schools. The teaching corps were composed of a few locals, of political refugees and of refugees from the Primorska region who had returned or had been sent from Yugoslavia. In the face of the continuing disputes with the left, the refugees were also major contributors in the writing and publishing of the textbooks for all types of the new schools, at all levels.

There was also a strong refugee presence in the media controlled by the AMG, especially in the information offices (AIS) and the daily newspaper *Voice of the Allies*. The staff at Radio Trieste was initially mixed, but when Radio Koper was set up in 1949, some of the staff moved to Zone B.

The paper next describes the involvement of the refugees in the religious sphere, especially in the Diocese of Trieste, where there was a chronic shortage of Slovenian priests, and in the cultural circles of writers and other artists. The presence of political refugees was not visible in the economy. In politics, there were initially some attempts by the anti-Communist representatives, even the leading ones, to continue their activity in Trieste, but the AMG opposed this, and the Communist secret police prevented such a development by means of

kidnappings and violence. The refugees were involved in the non-Communist parties in the borderlands, although in the background, as they did not have political rights, being non-citizens in Italy. The ideas of an independent Slovenia, which were spread in Trieste by some of the refugees of various orientations (members of the former Straža Academic Club, writer Mirko Javornik, Christian socialist journalist Franc Jeza), were not publicly welcomed, even by the non-Communist political groups in the borderlands, until the fall of Communism, but they were embraced particularly by many of the younger generation, who were influenced by the said personalities.

DOI: 10.55692/D.18564.22.9

Prejeto: 10. 10. 2022
1.02 pregledni znanstveni članek

Jernej Vidmar Bašin¹

*Krajši pregled represije
jugoslovanskega režima ob zahodni
meji od konca vojne 1945 do srede
petdesetih let*

Izvleček

V prispevku je prikazan krajši pregled različnih vidikov represije, ki jo je na Primorskem izvajal komunistični režim v času od konca vojne leta 1945 do sredine petdesetih let 20. stoletja. Prispevek časovno zajame tri obdobja: čas štiridesetdnevne jugoslovanske oblasti v Julijski krajini maja 1945, čas cone A in cone B Julijske krajine (od 12. 6. 1945 do 15. 9. 1947) ter prva leta po razmejitvi po 15. septembru 1947, ko je bila Primorska na podlagi Pariške mirovne pogodbe priključena Ljudski republiki Sloveniji oziroma takratni Federativni ljudski republiki Jugoslaviji.

¹ Jernej Vidmar Bašin, dr., gimnazijski profesor, Škofijska gimnazija Vipava, Goriška cesta 29, SI – Vipava 5271, jernej.vidmar3@guest.arnes.si.

KLJUČNE BESEDE: *komunistična represija, Primorska, ugrabitve in umori, revolucionarna sodišča, politični obsojenci, propaganda, politična policija*

Abstract

This paper presents a brief overview of various aspects of the repression performed by the Communist regime in the Primorska region between the end of the World War II in 1945 and the mid-1950s. The paper covers three periods: the period of the forty-day Yugoslav government in the Julian March in May 1945, the periods of Zone A and Zone B of the Julian March (from 12 June 1945 to 15 September 1947) and the first years after the delimitation following 15 September 1947, when the Primorska region was annexed to the People's Republic of Slovenia, then part of the Federal People's Republic of Yugoslavia according to the Paris Peace Treaty.

KEYWORDS: *Communist repression, Primorska region, kidnapping and murder, revolutionary courts, political convicts, propaganda, political police*

Uvod

1. maja 1945 je 4. armada jugoslovanske vojske s pomočjo IX. korpusa slovenskih partizanskih enot osvobodila Primorsko s Trstom in Gorico. Začelo se je štiridesetdnevno obdobje jugoslovanske oblasti. Vojaška jugoslovanska uprava je 1. maja prevzela oblast nad celotnim upravnim ozemljem nekdanje Julijske krajine do Soče in jo sredi maja izročila civilni upravi. Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor (PNOO) je postal najvišji državni organ Primorske. Svoj sedež je prenesel v Trst. Uvajal je novo upravo, ki je temeljila na narodnoosvobodilnih odborih, novo sodstvo, nove gospodarske odnose.²

Nova jugoslovanska oblast je zaradi vojne, fašizma in svojih revolucionarnih teženj v maju 1945 aretirala več tisoč tržaških in goriških prebivalcev. Aretacije je s pomočjo Narodne zaščite izvajala OZNA, ki je bila glavni akter jugoslovanskega represivnega aparata in je takrat v Julijski krajini delovala legalno in pollegalno. Poleg nje so v prvih dneh maja 1945 aretacije izvajale še vojaške enote komand mest, 1. divizija narodne obrambe (NO) in enote 4. armade. Večino aretiranih je bilo kasneje izpuščenih, precej pa tudi pobitih.³ Po ugotovitvah zgodovinarjev je v takratnih majskih čistkah na Primorskem, ki so bile uvod v kasnejše množičnejše poboje, ki so se v notranjosti Slovenije dogajali zlasti od junija 1945 do januarja 1946, izginilo na Goriškem in Tržaškem od 1500 do skoraj 2000 ljudi, Italijanov, Slovencev in pripadnikov drugih narodnosti. Večina nesrečnikov je končala v breznih v okolici Trsta in Gorice ter na Vipavskem.⁴

2 Nevenka Troha, *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama* (Ljubljana: Modrijan, 1999), 20–28.

3 Nevenka Troha, »Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih«, v: *Fojbe*, ur. Tine Logar in sodelavci (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012), 291.

4 Troha, »Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih«, 291; Renato Podbersič, *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011), 55.

V maju 1945 so delovala tudi vojaška sodišča, ki so bila ustanovljena že med vojno in so ljudi obsojala po hitrem postopku na smrt ali prisilno delo. To najbolj krvavo povojno obdobje primorske zgodovine se je zaključilo s podpisom Beograjskega sporazuma 9. 6. 1945, po katerem so se morale jugoslovanske čete 12. 6. 1945 umakniti na vzhodno stran Morganove linije. Julijska krajina je bila od junija 1945 do septembra 1947 razdeljena na cono A pod Zavezniško vojaško upravo (ZVU) in cono B pod Jugoslovansko vojaško upravo (VUJA).

Represija v coni B

Zaradi mednarodnih omejitev VUJA v coni B ni uveljavila vseh revolucionarnih ukrepov, ki so jih komunistične oblasti uvajale v ostalih delih Slovenije oziroma Jugoslavije. A kljub temu je del pristojnosti prenesla na novo ljudsko oblast in ta je začela revolucionarne ukrepe postopoma uvajati tudi v coni B, kar se je kazalo tudi v različnih represivnih ukrepih. OZNA oziroma UDBA je imela v coni B isto vlogo, kot jo je imela v času majske jugoslovanske zasedbe Julijske krajine. Torej je delovala legalno s svojimi centri in zapori ter je bila glavni instrument partijske represije.

Leta 1945 so v coni B delovala vojaška sodišča. Gradivo povojnih vojaških sodišč, ki so sodila za območje Primorske, je v slovenskih arhivih sicer ohranjeno le fragmentarno. Ohranjene so redke sodbe. A kljub temu lahko ugotovimo, da je bilo poleti in jeseni 1945 pred vojaškimi sodišči v coni B obsojenih vsaj nekaj sto ljudi. Vojaška sodišča so sodila tako vojaškim osebam kot tudi civilistom. Večina jih je bila obsojena na zaporne kazni s prisilnim delom, robijo – 20 let strogega zaporja. Poslani so bili v taborišča v Kočevje in drugod po Sloveniji. Iz fragmentarno ohranjenega gradiva lahko ugotovimo, da je bilo nekaj

mlajših domobrancev (tudi mladoletnih) in civilistov (kmetov, obrtnikov) obsojenih na smrt. Slednjim je bila kot stranska kazen izrečena zaplemba premoženja.⁵

V coni B so politični procesi potekali tudi pred civilnimi sodišči, zlasti pred Okrožnim sodiščem v Postojni, ki je imelo sodne pristojnosti nad naslednjimi okraji: Ajdovščina, Črniče, Grgar, Tolmin, Idrija, Cerklje, Koper, Piran, Hrpolje - Kozina, Ilirska Bistrica in Postojna. Iz sodnih poročil vidimo, da so morala civilna sodišča »aktivno sodelovati pri izgradnji ljudske oblasti v coni B«. ⁶ Sodniki iz cone B so se udeleževali rednih sej v Ljubljani. Političnim obtožencem v coni B so sodili po istih revolucionarnih zakonih, ki so bili leta 1945 sprejeti po vzoru Sovjetske zveze v Jugoslaviji. Zlasti pomembna sta bila Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo (ZKLD) in Zakon o pobijanju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže (ZTŠŠ). Iz ohranjenih statističnih podatkov lahko ugotovimo, da so pred sodišči v coni B prevladovali politični obsojenci pred obsojenci zaradi običajnih deliktov. Leta 1946 je bilo 90 % vseh obsojencev političnih, leta 1947 pa 65 %. Po ZKLD so bili obsojeni zaradi sodelovanja s fašizmom in okupatorjem, domobranstva, sovražne propagande, pobega iz cone B v cono A.⁷ Komunistična oblast je začela v coni B prek civilnih sodišč obračunavati z nekaterimi premožnimi trgovci, saj jih je po ZTŠŠ obsojala na večletne zaporne kazni s prisilnim delom in zaplembo vsega premoženja. Okrožno sodišče v Postojni je v

- 5 Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), PANG 85 Skupščina občine Ajdovščina, Komisija za raziskavo poveljnih množičnih pobojev, t. e. 691; PANG 1053 Komisija za raziskavo poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Vipava, t. e. 1, sod. 223/45. PANG 245 Okrajno sodišče Tolmin, 1946–1955, Izvršne zadeve in zaplembe, t. e. 136a.
- 6 PANG 974 Okrožno sodišče Nova Gorica, 1945–1956, t. e. 32, a. e. 2.
- 7 PANG 974 Okrožno sodišče Nova Gorica, 1945–1956, t. e. 31, t. e. 32.

coni B izreklo vsaj trinajst smrtnih obsodb. Obsojeni so bili na smrt z obešanjem. Primere obsojenih na smrt najdemo tako iz severne Primorske kakor tudi iz Pirana in Kopra.⁸

Odvijala se je represija tudi do sorodnikov med vojno in po njej pobitih žrtev revolucionarnega nasilja, saj so v coni B jugoslovanske oblasti grobišča prikrivale. Iz ohranjenih navodil Poverjeništvu PNOO za severno Primorje in poverjenikov Narodne zaščite izhaja, da so takratni organi oblasti dajali navodila, naj se izbrišejo vse sledi nad grobovi pobitih »narodnih sovražnikov« in sploh spomin nanje. Oblasti so nadzirale morebitne prekope, svojce pobitih in duhovnike, ki so ob prekopih maševali.⁹

V coni B so že poleti 1946 in nato v spomladanskih in poletnih mesecih leta 1947 sprejemali določene politično-ekonomske ukrepe v kmetijstvu, ki so prizadeli kmečko prebivalstvo: visoki davki, obvezna oddaja pridelkov itd. Zaradi vsega naštetega so ljudje, ki so bežali iz cone B v cono A, prinašali tamkajšnjemu prebivalstvu tudi vesti, »*da je v coni B teror, diktatura in ne ljudska oblast ...*«¹⁰

Komunistična represija v coni A

V coni A je upravo prevzela Zavezniška vojaška uprava (ZVU), ki je ukinila večino tega, kar so jugoslovanske oblasti vzpostavile maja 1945. Vendar tudi po 12. juniju 1945, ko se je Jugoslovanska armada umaknila iz cone A Julijske krajine, je na tem območju nezakonito in ilegalno še naprej aktivno delovala

8 PANG 974 Okrožno sodišče Nova Gorica, 1945–1956, t. e. 32, t. e. 154.

9 PANG 85 Skupščina občine Ajdovščina, Komisija za raziskavo povojnih množičnih pobojev, t. e. 691, 11. 12. 1945.

10 Jernej Vidmar, »Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954«, *Kronika* 63, št. 1 (2015): 124.

OZNA (od leta 1946 UDV oziroma UDBA), ki je bila neposredno povezana s centralno slovensko OZNO v Ljubljani. V cono A se je OZNA ukvarjala z obveščevalno dejavnostjo in hkrati izvajala ugrabitve ter umore nekaterih političnih nasprotnikov, največ slovenskih političnih emigrantov, ki so se iz osrednje Slovenije pred komunizmom zatekli najprej v Italijo, nato pa v cono A. Ugrabljene je vozila v cono B in v Slovenijo (Ljubljano) v zapore UDBE ter nekatere kasneje likvidirala. Nasilne dejavnosti UDBE so vznemirile tudi ZVU. Generalštab (GŠ) ZVU v svojih poročilih omenja približno 30 primerov umorov in ugrabitev s političnim ozadjem. V poročilu GŠ ZVU za julij 1946 med drugim piše: »*Ti primeri ugrabitve niso izmišljotine, temveč so zelo resnični mračni dogodki, ki povzročajo skrbi mnogim ljudem in so spravili protititovske (anti-Tito) Jugoslovane v stanje stalnega strahu.*«¹¹ Z ugrabitvami je izrazito povezano ime podpolkovnika OZNE Verija Winklerja – Aleksa, po rodu Goričana. Winkler je bil v Trst poslan maja 1945 iz Beograda, po vrnitvi iz šole NKVD v Moskvi. Po umiku jugoslovanske vojske iz Trsta 12. 6. 1945 je ilegalno ostal v mestu in bil vodja obveščevalnega centra za mesto Trst. Poveljeval je široki oznovski mreži obveščevalcev in saboterjev, pa tudi likvidatorjev, ki je izvedla večino ugrabitev in umorov, zlasti na Tržaškem, pa tudi na Goriškem. Med drugim so ugrabili Ivana Martelanca z ženo Emilijo, Izidorja (Doreta) Martinjaka, Albina Šmajda, Vinka Koširja. V Trstu so ugrabili nekatere Slovence, ki so bili člani komunistične partije, SIAU, celo nekatere zaposlene na PNOO ter agente OZNE, ker so jih sumili, da sodelujejo z angleško obveščevalno službo. Oznovski ugrabitelji so trupla nekaterih umorjenih odvrgli v jamo pri Bazovici, v jamo pri

11 Cvetko Vidmar, *Zadnja tuja vojaška okupacija slovenskega ozemlja: oris zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju: (od 12. junija 1945 do 15. septembra 1947)* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2009), 157–159.

Borštu in v jamo pri Ilirski Bistrici pod Snežnikom. Winklerjeva skupina je leta 1945 vršila v Trstu tudi krajo denarja in luksuznih avtomobilov ter jih odpeljala v Jugoslavijo za potrebe OZNE. Kasneje je Winkler z nekaterimi operativci deloval še na Goriškem in Tolminskem. 31. avgusta 1947 je njegova petčlanska skupina ugrabila Slavka Uršiča (Andreja), člana SDZ in urednika protikomunističnega tednika *Demokracija*. Za celotno akcijo Uršičeve ugrabitve je odgovarjal Veri Winkler. Pri pripravi je z njim sodeloval Franc Špacapan – Črt, pri akciji pa še Albert Dovgan – Vinko, Nevo Pahor in Leopold Furlan – Dečko. Uršiča so po ugrabitvi odpeljali v Centralne zapore v Ljubljano.¹² Ugrabili so ga med vračanjem z veselice v Kobaridu ter ga zvalili v Robič. Ko se je vračal na motornem kolesu, so med Starim selom in Kobaridom nategnili žico čez cesto, da je padel, nakar so ga zajeli. Uršiča so še leta po ugrabitvi v udbovskih zaporih v Ljubljani zasliševali vse do njegove verjetne nasilne smrti novembra 1950.¹³

Poleg političnih emigrantov iz Slovenije so bili pod udarom komunistične partije v coni A tudi mnogi primorski duhovniki. Nekateri so bili umorjeni že med vojno. Proti duhovnikom v coni A je partija nastopila predvsem z medijskimi napadi in hujskanjem množic. Za napad nanje se je komunistična partija poleg množičnih organizacij posluževala *Primorskega dnevnika* v Trstu in *Soškega tednika* v Gorici. Medijskega napada so

12 Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1931, dosje 9134 (dosje Winkler), t. e. 2965; Jernej Vidmar, »Ugrabitelji Andreja Slavka Uršiča«, *Mladika*, št. 1 (2020): 5–12; Jernej Vidmar, »Člani Winklerjeve operativne skupine v Trstu«, *Mladika*, št. 2–3, (2020): 28–35.

13 Ivo Jevnikar, »Neznani Slavko v zaporih Udbe. Novi podatki o usodi Andreja (Slavka) Uršiča«, v: *Koledar Mohorjeve družbe za leto 1994* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993), 84. Za domnevni datum smrti gl.: Ljuba Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti 1944–46* (Ljubljana: Modrijan, Arhiv Republike Slovenije, 2013), 405–406.

bili deležni zlasti tisti duhovniki, ki so prav zato, da bi prekinili medijsko enoumje na Primorskem, leta 1945 ustanovili časopis *Slovenski Primorec*. Omenjeni časopis je bil polemičen in kritičen do prokomunističnih glasil, zato je bil moteč za komunistično partijo. Številne duhovnike so komunistična glasila označevala za medvojne sodelavce belogardizma, četništva, fašizma, ovaduhe. Očitali so jim tudi podporo goriškemu nadškofu Carlu Margottiju. Komunistične oblasti so *Slovenski Primorec* v Sloveniji in v coni B Julijske krajine prepovedale, ilegalne prenašalce in bralce pa zapirale. A tudi v coni A je bilo precej primerov, ko so bili raznašalci *Slovenskega Primorca* deležni ustrahovanj.¹⁴ V coni A so medijski in verbalni napadi na duhovnike včasih prešli v fizično nasilje. Med temi je bil najbolj odmeven uboj župnika iz Gorenjega Polja Izidorja Zavavlava 15. 9. 1946.¹⁵

Druga politična skupina, ki je močno vznemirila komunistične oblasti v Ljubljani in njihove zaupnike v coni A, je bila Slovenska demokratska zveza (SDZ), ki je bila ustanovljena leta 1947 v Gorici in Trstu. Zveza je bila paritetna organizacija katoliško in liberalno usmerjenih slovenskih primorskih javnih delavcev. SDZ je bila stranka, ki je zagovarjala demokracijo in je bila v svojem glasilu *Demokracija* zelo kritična do komunističnega režima v Jugoslaviji. Da bi uničila SDZ, se je komunistična partija najprej posluževala verbalnih napadov prek svojega časopisja v coni A in prek javnih manifestacij, ki jih je večinoma izvajala SIAU. Člane SDZ, ki so bili za demokracijo, predvojni antifašisti, narodnjaki, nekateri celo bivši tigrovc

14 Peter Černic, »Obnova katoliškega tabora v Gorici leta 1945 v luči polemike med *Slovenskim Primorcem* in partizanskim tiskom,« *Kronika* 55, št. 2 (2007): 350.

15 Anton Pust, Zdravko Raven in Božidar Slapšak (ur.), *Palme mučeništva. Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki* (Celje: Mohorjeva družba, 1995), 274.

in bivši simpatizerji NOB, je zmerjala s fašisti in izdajalci. Iz sovražne retorike je kasneje prešla na ugrabitve in umore posameznih članov. Med njimi velja izpostaviti že omenjeno ugrabitev Slavka Uršiča leta 1947 in ugrabitev podpredsednika tržaške SDZ Ferdinanda Kalina z Opčin leta 1949. Na udbovski listi za ugrabitev naj bi bilo kar šest članov SDZ iz Gorice in Trsta. Šikaniranje, fizičnih groženj je bil deležen tudi predsednik goriške SDZ, bivši tigrovec in sodelavec partizanov dr. Avgust Sfiligoj (1902, Dobrovo – 1985, Gorica) iz Goriških brd ter njegova družina.¹⁶

Tudi po razmejitvi 15. 9. 1947 je UDBA prek svojih infiltriranih agentov na Svobodnem tržaškem ozemlju (STO) in v Italiji spremljala delovanje tržaške in goriške SDZ. V Ljudski republiki Sloveniji pa je partijski režim s somišljeniki SDZ in z ljudmi, ki so na skrivaj brali v Jugoslaviji prepovedano glasilo *Demokracijo*, obračunaval na montiranih političnih procesih.¹⁷

*Represija komunističnega režima po priključitvi
Primorske k Jugoslaviji (po 15. 9. 1947)*

Ena prvih akcij novega režima štiri dni po razmejitvi (19. 9. 1947), ki jo lahko razumemo kot vidni simbolni začetek represije po priključitvi Primorske k Jugoslaviji, je bil dvakratni izgon apostolskega administratorja Franca Močnika v Italijo. Ob zadnjem izgonu je množica vdrla v župnišče in ga razdejala, župnikovo sestro pa aretirala. Takoj po priključitvi se je na Primorskem okrepila represija proti Cerkvi, duhovnikom, vernikom, ki je v najbolj primitivni obliki trajala do

16 Jernej Vidmar, »Represija proti članom SDZ in njenim privržencem« (I. del), *Mladika*, št. 3 (2021): 59–63.

17 Jernej Vidmar, »Represija proti članom SDZ in njenim privržencem« (II. del), *Mladika*, št. 4 (2021): 57–62.

začetka šestdesetih let. Številni duhovniki so bili zaprti. Med letoma 1947 in 1953 je bilo pred civilnimi sodišči obsojenih 33 primorskih duhovnikov, poleg tega pa še vsaj 16 duhovnikov in bogoslovcev aretiranih in zaprtih brez sodnega procesa.¹⁸ Oblast se je pri pregonu Cerkve, duhovnikov in tudi vernikov posluževala propagandnih manifestacij, politične policije, milice, sodišč, šolstva, agitpropovske agitacije, množičnih organizacij.

Odraž strahu pred novim režimom so bili množični pobegi ljudi v Italijo. Pred priključitvijo in po njej je iz Primorske zbežalo nekaj tisoč ljudi. Če obravnavamo zgolj severno Primorsko, je veliko ljudi zbežalo zlasti iz Vipavske doline, Goriških brd, predvsem pa iz Breginjskega kota, kjer so ostale skoraj prazne vasi, npr. Robidišče. Največ ljudi je zbežalo prav nekaj dni pred razmejitvijo, torej pred 15. 9. 1947. O tem pričajo ohranjeni sezname pobeglih, ki so jih sestavljale okrajne partijske oblasti konec štiridesetih in v začetku petdesetih let.

Kot povsod po Sloveniji je UDV tudi na Primorskem vzpostavila gosto mrežo sodelavcev, ki so ovajali sokrajane. Pridobila jih je z »vrbovanjem«. Imela jih je tako rekoč povsod. Med sodelavci UDBE je bilo veliko sprevodnikov na vlakih in avtobusih, ki so vozili iz notranjosti Slovenije. Sodelavce UDV najdemo na gradbiščih v času gradnje Nove Gorice, med zaposlenimi v tovarnah, uradih, trgovinah, pa tudi med učitelji in dijaki na srednjih šolah, ki so imeli navodila, da so ovajali sošolce in profesorje.¹⁹

Nov režim je svojo represijo kazal tudi pri nadzoru meje z Italijo in STO. Meja je bila do leta 1954 povsem zaprta in strogo vojaško zavarovana, kar je zelo zarezalo v življenje

18 Marija Čipić Rehar, *Cerkev in oblast na Primorskem v letih 1945–1953* (Ljubljana: Družina, 2007), 276–277.

19 Jernej Vidmar, »Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954«, *Kronika* 63, št. 1 (2015): 121.

obmejnega prebivalstva. Zlasti jugoslovanska stran je mejo stroga nadzirala pred tako imenovanimi »notranjimi in zunanji sovražniki«. Na meji – ob njej sta bila dva obmejna pasova, ožji in širši – je veljal strog režim. Vse do leta 1953 so jo varovale oziroma nadzirale enote KNOJ-a, kasneje pa enote Jugoslovanske ljudske armade. Knojevci so imeli navodila, »*da je treba na tiste osebe, ki se v državnem obmejnem pasu (100 m) na prvi in edini poziv ne ustavijo, takoj streljati*«. UDV je vodila statistiko ubitih na meji, a koliko jih je bilo dejansko ubitih, ni točnih podatkov. Največ jih je bilo verjetno prav v letu 1949. Po nekaterih podatkih naj bi bilo tistega leta na celotni slovenski meji z zahodnimi državami pobitih okrog 200 ljudi. Za čas med aprilom 1949 in januarjem 1950 nam podatke o ujetih in ubitih na meji prinaša tudi »*Bilten graničnih jedinica za Sloveniju 1950*«. Iz njega ugotovimo, da je bilo v omenjenem obdobju na celotni slovenski meji z Zahodom (z Italijo, STO, Avstrijo) ujetih 2592 in ubitih 192 ljudi, od tega jih je bilo na meji z Italijo ujetih 1646, ubitih 26, na meji s STO ujetih 296, ubitih 70, na meji z Avstrijo pa ujetih 650 in ubitih 96 ljudi. Ubiti na meji so bili opisani kot: »*sovražni elementi, diverzanti, tihotapci in oboroženi banditi*«.»²⁰

Pomembno vlogo v obmejni represiji je odigralo tudi sodstvo, ki je bilo vsaj do začetka petdesetih let popolnoma podrejeno vladajoči komunistični partiji. Povojna oblast je s pomočjo sodstva obračunavala z dejanskimi in domnevnimi političnimi nasprotniki. To je izvajala prek političnih sodnih procesov. Glavno vlogo v kazenskem postopku so imeli javni tožilci, ki so v preiskovalnem postopku tesno sodelovali z UDV in pod njenim vplivom oblikovali obtožnice, ki so jih sodniki v sodbah povzemali in skoraj dobesedno prepisovali. UDBA

20 Narodna in univerzitetna knjižnica, *Na straži socializma, Bilten graničnih jedinica za Sloveniju 1950*, 7. št. 91197.

je vodila predkazenske postopke in zasliševanja obtožencev. Največ političnih procesov na Primorskem je bilo pred Okrožnim sodiščem v Postojni, ki je obsegalo šest sodnih okrajev v Gorici, Tolminu, Idriji, Postojni, Sežani in Ilirski Bistrici. Med letoma 1947 in 1952 so v Postojni prevladovali politični obsojenci, saj so predstavljali od 60 do 80 % vseh obsojenih. Med obsojenci po ZKLD pa je bilo največ ljudi obsojenih zaradi ilegalnega prehoda meje, ujetih pri bežanju v Italijo in STO, ter članov protikomunističnih skupin. Najdemo pa tudi obsojene zaradi protidržavne propagande, posedovanja prepovedanega tiska iz tujine (zlasti *Demokracije*, *Matjaževega glasu*), vzdrževanja nedovoljene pisemske zveze s tujino. Nekatere obsodbe so se nanašale še na medvojne dogodke in iz obdobja cone A oziroma ZVU. V letih 1947–1950 je bil del procesov usmerjen proti trgovcem, obrtnikom, kmetom. Tem je bila kot stranska kazen večkrat izrečena zaplemba premoženja, kar je bilo povezano s politiko odprave zasebne lastnine in socializacijo vasi. Pred Okrožnim sodiščem v Postojni je bilo med letoma 1949–1951 trinajst ljudi obsojenih tudi na smrt z ustrelitvijo, od tega enajst političnih obsojencev.²¹

Okrožno sodišče v Postojni je nekatere vidnejše politične procese namesto v sodni dvorani izpeljalo kar v kinodvoranah večjih urbanih središč, ki so bila blizu krajev, kjer so obtoženci živeli oziroma delovali. Tako je nekatere procese preneslo v kinodvorane v Solkanu, Tolminu in Ajdovščini. To so bile predstave za javnost. Leta 1949 je bil v kinodvorani v Tolminu na smrt obsojen duhovnik Jožko Kragelj, v kinodvorani v Ajdovščini na smrt obsojena gostilničarka Marija Kobal, v

21 Jernej Vidmar, »Poseganje komunističnih oblasti v zasebno lastnino na primeru severne Primorske po drugi svetovni vojni«, v: *Marušičev zbornik. Zgodovinopisec zahodnega roba: prof. dr. Branku Marušiču ob 80-letnici* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2019), 525–526.

kinodvorani v Solkanu pa je bil na smrt obsojen kmet, upornik proti prisilni kolektivizaciji, Darko Toroš.²²

Poleg kazenskih zaplemb, ki so jih izvajala sodišča, je oblast odpravljala zasebno lastnino z upravnimi zaplembami, ki so jih izrekli okrajni ljudski odbori. Na podlagi tega so tudi na Primorskem med letoma 1948–1950 potekale zaplembe tako imenovanih »narodnih sovražnikov«. Tako so bila zaplenjena posestva slovenskih posestnikov, ki so jih partizani pobili med vojno ali takoj po njej, in posestva med vojno ali po njej pobeglih slovenskih in italijanskih posestnikov, označenih za izdajalce, izkoriščevalce, sodelavce fašizma.

Sklep

V prispevku smo ugotovili, da je bila represija komunističnega režima, ki se je v Jugoslaviji (Sloveniji) utrdil na oblasti v prvih povojnih mesecih leta 1945, prisotna tudi na Primorskem, kljub temu da je Primorska formalnopravno dočakala priključitev k Jugoslaviji šele po pariški konferenci septembra 1947. Sicer lahko govorimo o manjšem obsegu represije kot v notranjosti Slovenije, a je bila kljub temu krvava.

22 Jernej Vidmar, »Mračna leta severnoprimskih kinodvoran. Trije primeri komunističnih političnih procesov iz leta 1949«, *SLO slovenski zgodovinski magazin*, št. 3 (2019): 56–58. Marija Kobal in Darko Toroš sta bila ustreljena, Jožku Kraglju so kasneje smrtno obsodbo spremenili v dolgoletno zaporno kazen.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (RSNZ SRS), Dosje 9134 (dosje Winkler).

Narodna in univerzitetna knjižnica, *Na straži socializma, Bilten graničnih jedinica za Sloveniju 1950.*

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica

PANG 85, Skupščina občine Ajdovščina, Komisija za raziskavo povojnih množičnih pobojev.

PANG 245 Okrajno sodišče Tolmin, 1946–1955, Izvršne zadeve in zaplembe.

PANG 974, Okrožno sodišče Nova Gorica, 1945–1956.

PANG 1053 Komisija za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Vipava.

Literatura

Černic, Peter. »Obnova katoliškega tabora v Gorici leta 1945 v luči polemike med *Slovenskim Primorcem* in partizanskim tiskom«, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 55, št. 2 (2007): str. 347–356.

Čipić Rehar, Marija. *Cerkev in oblast na Primorskem v letih 1945–1953*, Ljubljana: Družina, 2007.

Dornik Šubelj, Ljuba. *Ozna in prevzem oblasti 1944-46*. Ljubljana: Modrijan, Arhiv Republike Slovenije, 2013.

Jevnikar, Ivo. »Neznani Slavko v zaporih Udbe. Novi podatki o usodi Andreja (Slavka) Uršiča«, v: *Koledar Mohorjeve družbe za leto 1994*, 83–89. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993.

Podbersič, Renato. *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011.

Pust, Anton, Raven, Zdravko, in Božidar Slapšak, ur. *Palme mučeništva. Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki*. Celje: Mohorjeva družba, 1995.

Troha, Nevenka. *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan 1999.

Troha, Nevenka. »Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih,« v: *Fojbe*, ur. Tine Logar in sodelavci, 253–295. Ljubljana: Cankarjeva založba, Ljubljana 2012.

Vidmar, Cvetko. *Zadnja tuja vojaška okupacija slovenskega ozemlja: oris zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju (od 12. junija 1945 do 15. septembra 1947)*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2009.

Vidmar, Jernej. »Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954«. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 63, št. 1 (2015): 119–136.

Vidmar, Jernej. »Poseganje komunističnih oblasti v zasebno lastnino na primeru severne Primorske po drugi svetovni vojni«, v: *Marušičev zbornik. Zgodovinopisec zahodnega roba:*

prof. dr. Branku Marušiču ob 80-letnici, ur. Petra Kolenc in sodelavci, 515–536. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.

Vidmar, Jernej. »Mračna leta severnoprimeških kinodvoran. Trije primeri komunističnih političnih procesov iz leta 1949«, *SLO slovenski zgodovinski magazin*, št. 23 (2019): 54–59.

Vidmar, Jernej. »Ugrabitelji Andreja Slavka Uršiča«, *Mladika* 64, št. 1 (2020): 5–12.

Vidmar, Jernej. »Člani Winklerjeve operativne skupine v Trstu«, *Mladika* 64, št. 2–3 (2020): 28–35.

Vidmar, Jernej. »Represija proti članom SDZ in njenim privržencem (I. del)«, *Mladika* 65, št. 3 (2021): 59–63.

Vidmar, Jernej. »Represija proti članom SDZ in njenim privržencem (II. del)«. *Mladika* 65, št. 4 (2021): 57–62.

*A Brief Overview of the Repression
by the Yugoslav Regime along the
Western Border from the End of the
War in 1945 to the mid-1950s*

Summary

On 1 May 1945, the 4th Yugoslav Army liberated the Primorska region with Trieste and Gorizia (the territory of the former Julian March) with the help of the 9th Corps. In May 1945, the new Yugoslav authorities arrested several thousand inhabitants of Trieste and Gorizia. The arrests were conducted by the Department of National Security (OZNA), which was the main force in the Yugoslav repressive apparatus, with the help of the National Defence and the Yugoslav army. Most of the arrested were later released, but a number were also murdered. Between 1500 and 2000 people of Italian, Slovenian and other nationalities were killed in the May purges in the Primorska region around Trieste and Gorizia. In May 1945, military courts were also used to sentence people by summary proceedings to death or forced labour. Following the signing of the Belgrade agreement on 9 June 1945, the Yugoslav troops had to withdraw to the east side of the Morgan Line on 12 June 1945. From June 1945 to September 1947, the Julian March was divided into Zone

A under the Allied Military Government (AMG) and Zone B under the Yugoslav Military Government (YMG).

In Zone B, the YMG transferred part of its powers to the new people's government, which began gradually introducing in the Zone B the revolutionary measures which were already being intensively implemented in the interior of Slovenia. The main role in repression was performed by the political police OZNA. In Zone B, the political trials were conducted before military and civilian courts, in particular before the Postojna District Court. The courts had to take an active part in the establishment of the people's government in Zone B. Political convicts in Zone B were tried under the same revolutionary laws adopted in Yugoslavia in 1945, which were modelled on those of the Soviet Union. From the preserved statistics it can be observed that more political than non-political convicts appeared before the courts in Zone B. Political convicts were sentenced to imprisonment with forced labour, some even to death and confiscation of their property.

In Zone A, which was under the Allied Military Government (AMG), OZNA continued to operate illegally (from 1946 renamed as UDV or UDBA). In Zone A, it engaged in intelligence activities and concurrently kidnapped and murdered some of its political opponents. In addition to the Slovenian political emigrants, many priests from the Primorska region were also under attack by the Communist Party in Zone A, especially those affiliated with the newspaper *Slovenski Primorac*. Another group that was also under attack in Zone A, both through the Communist propaganda and physically, were the liberal and Catholic politicians of the Primorska region who were members of the Slovenian Democratic Union (SDZ).

The first decade after the annexation of the Primorska region to Yugoslavia was the worst period of Communist

repression. Immediately after the annexation, repression against the Church increased. Many people fled to Italy to escape Communism. The border was under a strict regime, with the border army firing on the people who were fleeing. The judiciary also played an important role after the annexation. Until 1952, the majority of the convicts in the civil courts were political: priests, artisans, merchants, wealthy farmers, etc. For the purposes of propaganda, the revolutionary court in Postojna conducted its most prominent trials in some of the Primorska region's cinemas. The authorities also introduced other revolutionary measures: confiscation and nationalisation of property, agrarian reform in agriculture, compulsory land lease, forced collectivisation.

DOI: 10.55692/D.18564.22.10

Prejeto: 27. 9. 2022
1.01 izvirni znanstveni članek

Tomaž Simčič¹

*»V šolah ni mesta za politično
propagando« (J. P. Simoni)*

*Slovensko šolstvo na Tržaškem in
Goriškem pred podpisom Pariške
mirovne pogodbe in po njem v luči
zapisnika seje o tekočih vprašanjih
šolstva z dne 6. avgusta 1946²*

Izvleček

Razprava želi prikazati stanje slovenskega šolstva v coni A nekdanje Julijske Benečije pred podpisom Pariške mirovne pogodbe

- ¹ Tomaž Simčič, upokojeni profesor zgodovine in ravnatelj, Trst (I), tomazsimcic58@gmail.com.
- ² Prispevek je nastal v okviru znanstvenega posveta Študijskega centra za narodno spravo in Društva slovenskih izobražencev *Ob 75-letnici Pariške mirovne pogodbe: posledice za primorski prostor*, ki je potekal 23. septembra 2022 v Trstu.

10. februarja 1947 in po njem. Pri tem izhaja iz zapisnika seje, ki je bila 6. avgusta 1946 na sedežu Zavezniške vojaške uprave v Trstu in je bila namenjena obračunu prvega šolskega leta po osvoboditvi izpod nacifašizma. Zapisnik hrani zgodovinski arhiv Tržaškega pokrajinskega šolskega urada in doslej ni bil tema zgodovinske analize. V njem pridejo do izraza poglobitni vozli šolske ureditve, ki so bili takoj po vojni predmet ostrega soočenja med različnimi političnimi dejavniki. Ugotovitve, ki izhajajo iz omenjenega zapisnika, avtor primerja z izsledki znanstvene literature o isti temi. V drugem delu predavanja avtor obravnava spremembe, ki so nastale po 15. septembru 1947, ko so stopila v veljavo določila Pariške mirovne pogodbe. Zlasti se zaustavi pri različnih posledicah, ki jih je ta zgodovinski korak imel za slovenske šole na Tržaškem in Goriškem.

KLJUČNE BESEDE: 1946/47, Pariška mirovna pogodba, Primorska, zgodovina šolstva, John P. Simoni

Abstract

The aim of this article is to present the state of Slovenian education in the Zone A of the former Julian March before and after the signature of the Paris Peace Treaty on 10 February 1947. It draws on the minutes of the session held on 6 August 1946 at the headquarters of the Allied Military Government in Trieste, as this session was intended for the review of the first school year after the liberation from Nazifascism. The minutes are kept in the historical archives of the Trieste provincial office for Slovenian education and have never before been the subject of historical analysis. They reveal the school system's main difficulties, which were the subject of a fierce clash of different political factors in the immediate post-war period. The author compares

the findings obtained from these minutes with the findings of the scientific literature on the same topic. In the second part of the paper, the author discusses the changes that occurred after 15 September 1947, when the provisions of the Paris Peace Treaty came into force. He draws particular attention to the various consequences of this historic step for the Slovenian schools in Trieste and Gorizia.

KEY WORDS: 1946/47, Paris Peace Treaty, Primorska region, History of Education, John P. Simoni

Obnova slovenskega šolstva na Primorskem³ takoj po koncu druge svetovne vojne je bila že večkrat predmet strokovne obravnave. Natančno je bil obdelan normativni okvir, s katerim so angloameriški zavezniki slovenski šoli določili temeljne značilnosti njenega ustroja. Pozornost raziskovalcev so pritegnila tudi politična razhajanja, ki so Slovence takoj po vojni razdelila med odločne pristaše zavezniške politike in njihove ravno tako odločne nasprotnike. Manj raziskano je vsakdanje delovanje šolske uprave, saj je primarni vir za tovrstno rekonstrukcijo, namreč arhiv šolskih uradov, še neraziskan. Eden od dokumentov iz omenjenega arhiva je tudi zapisnik seje z dne 6. avgusta 1946, na katerem so odgovorni za šolstvo obravnavali potek šolskega leta 1945/46. Zapisnik omogoča vpogled v šolstvo problematiko v Julijski Benečiji v dneh, ko so v Parizu padale odločitve o njeni prihodnosti.

3 Iz tega okvira sta bili od obmejnih pokrajin, naseljenih s Slovenci, izvzeti le Benečija in Kanalska dolina. Anton Kacin je to dejstvo označil kot »eno od zamujenih usodnih prilik iz prvih mesecev po koncu vojne.« Glejte: Anton Kacin, »Dolga pot do zakona za slovenske šole«, v: *Koledar 1962* (Gorica: GMD, 1961), 79.

Zapisnik seje 6. avgusta 1946

6. avgusta 1946 je bil na sedežu Zavezniške vojaške uprave (ZVU) v Trstu sestanek, ki so se ga udeležili načelnik prosvetnega oddelka ZVU John P. Simoni, strokovni svetovalec za italijanske šole Antonio Andri, strokovni svetovalec za slovenske šole Srečko Baraga, tržaški superintendent Vittorio Rubini, goriški superintendent Guido De Vetta, puljski superintendent Villa, okrožni nadzornik za italijanske šole v Trstu Vittorio Furlani, okrožni nadzornik za italijanske šole v Gorici Bettiol, okrožni nadzornik za slovenske šole v Trstu Vladimir Žitko ter okrožni nadzornik za slovenske šole v Gorici Anton Kacin.

Sestanek je potekal kmalu po zaključku prvega povojnega šolskega leta,⁴ to se pravi skoraj leto dni po tem, ko je v t. i. coni A, se pravi na ozemlju nekdanje Julijske Benečije in Istre, ki je stalo zahodno od t. i. Morganove črte, ZVU šolstvu že postavila temeljni normativni okvir. Kot znano, je namreč že avgusta 1945 upravno navodilo ZVU potrdilo, da *»ostanejo v veljavi vsi italijanski zakoni in pravilniki, ki se tičejo učnega načrta in šolstva sploh in ki so veljali pred septembrom 1943, razen onih, ki so jih odpravili, nadomestili ali izpopolnili sedanji ukazi in ukrepi«*, v isti sapi pa določilo, da *»italijanski prosvetni minister nima oblasti nad ozemljem Julijske Benečije, ki je pod nadzorstvom ZVU«*.⁵ To je pomenilo, da so v šolskem letu 1945/46 na vsem ozemlju ZVU šole še naprej delovale po italijanski šolski zakonodaji, da pa šolske politike ni več krojil Rim, ampak angloameriški štab v Trstu. Isto avgustovsko na-

4 22. maja 1946 je polkovnik Alfred Bowman podpisal ukaz, da se šolsko leto na slovenskih osnovnih šolah podaljša do 15. julija, na srednjih pa do 1. julija 1946. Glejte: *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, št. 20, 15. 6. 1946, 16.

5 Upravno navodilo. Vzgoja: okrožnica št. 4, avgust 1945, člen I, odstavek 1 in 2. *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, št. 12, 15. 2. 1946, 18.

vodilo je že vsebovalo tudi izrecno napoved odprtja slovenskih oz. hrvaških osnovnih in srednjih šol,⁶ kar sta oktobra 1945 potrdili okrožnici 7 in 8 z objavo temeljnih pravil njihovega delovanja.⁷ Skratka, jeseni leta 1945 se je začel pouk tako na šolah z italijanskim kot na šolah s slovenskim, ponekod v Istri pa tudi hrvaškim učnim jezikom.

Predmet razprave na sestanku je bil torej nekakšen obračun šolskega leta 1945/46. V ospredju pozornosti niso bila načelna, ampak izrazito praktična vprašanja. To je poudaril sam Simoni, ko je dejal, da je bil sestanek sklican »za obravnavo nujnih stvari in za pogovor o bližnji bodočnosti naše šole«. Ampak za zgodovinarja praktična vprašanja niso nič manj zanimiva od načelnih, saj pridejo večkrat prav pri njih na površje resnični vozli, ki pod raznimi pretvezami zavirajo in včasih celo onemogočajo izvajanje načelno že sprejetih obveznosti. Tako je bilo v preteklosti, nič drugače ni danes.

Avgustovski sestanek leta 1946 omenja tudi Alojzij Geržinič v svoji knjigi o obnovi slovenskega šolstva na Primorskem.⁸ Geržinič, ki je knjigo napisal večinoma na osnovi dokumentov iz zapuščine Srečka Barage, je verjetno razpolagal z zapisnikom sestanka, o katerem pa je zapisal le, da so na njem »obdelovali tekoče stvari«. Na srečo zapisnik hrani tudi zgodovinski arhiv Tržaškega pokrajinskega šolskega urada,⁹ kar nam daje

- 6 Upravno navodilo. Vzgoja: okrožnica št. 4, avgust 1945, člen VI, odstavka 7 in 8. *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, št. 12, 15. 2. 1946, 20.
- 7 Upravno navodilo. Vzgoja: okrožnica št. 7 in 8, 8. 10. 1945 (v slovenski izdaji je pomotoma naveden 6. 10.). *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, št. 12, 15. 2. 1946, 25–26. O zakulisnih okoliščinah nastanka teh navodil glejte: Alojzij Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Barage pri ZVU* (Buenos Aires: SKA, 1983), 46–48.
- 8 Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo*, 112.
- 9 Headquarters Allied Military Government, 13 corps, Education division, Zapisnik z dne 6. 8. 1946, Zgodovinski arhiv Tržaškega pokrajinskega šolskega urada. Za besedilo zapisnika se zahvaljujem prof. Robertu

možnost nekoliko globljega vpogleda v nekatere politične in upravne dinamike, ki so pogojevale delo tedanje šolske administracije.

Marsičesa, npr. zakulisnih spletk, prek katerih so nekateri visoki italijanski uradniki skušali omejevati razvoj slovenskih šol, v zapisniku seveda ni najti. Za razumevanje vsebine pogovorov na obravnavanem sestanku pa je treba spomniti, da med Slovenci cone A v nekdanji Julijski Benečiji ni bilo soglasja o načinu vzpostavljanja in vodenja slovenskega šolstva. ZVU in njene izbire je namreč odkrito podpiral le protikomunistični tabor, komunistični oz. projugoslovanski tabor pa je bil do njih vsaj v prvih letih nesodelovalen in izjemno kritičen, in to kljub temu, da je oktobra 1945, nekaj dni pred zapadlostjo roka, vendarle preklical bojkot vpisovanja v slovenske šole.¹⁰ V teh okoliščinah se je angloameriška administracija pri svojem delu lahko naslonila le na šolnike, ki so izhajali iz vrst politične protikomunistične emigracije (Baraga) ali iz vrst predvojnih primorskih narodnjakov in demokratov (Kacin).

Prva zanimiva ugotovitev je, da vprašanje bodoče razmejitve na seji 6. avgusta 1946 skoraj ni bilo omenjeno. To je nenavadno, saj je denimo prihod mednarodne razmejitvene komisije v Trst marca 1946 močno razburkal šolsko življenje.¹¹ V prvih dneh avgusta, ko se je Simoni na sedežu tržaške šolske uprave

Spazzaliju, ki je v letih, ko sva bila kolega na Deželnem šolskem uradu v Trstu, urejal omenjeni zgodovinski arhiv.

- 10 Po mnenju zgodovinarke Nadje Maganja je bila tedanja šolska politika projugoslovanskega tabora zelo nevarna, saj bi utegnila celo ogroziti ustanovitev slovenskih šol. To so kasneje priznali tudi nekateri akterji te politike, npr. Dušan Hreščak. Glejte: Nadja Maganja, *Trieste 1945–1949. Nascita del movimento politico autonomo sloveno* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1994), 28, 33.
- 11 Glejte: Bojan Pavletič, *Prarealci iz Ulice Starega lazareta* (Trst: Mladika, 2003), 155–166.

pogovarjal s superintendanti in nadzorniki, pa je v Parizu že potekala mirovna konferenca. Le-ta je sicer trajala do 15. oktobra 1946, njeni poglobitni sklepi pa so bili od 3. julija dalje v glavnih obrisih že znani. Vedelo se je nemara tudi, da ne bodo stopili v veljavo takoj, saj je Simoni na seji uvodoma dejal, »da bomo po vsej verjetnosti prihodnje leto, vsaj na začetku, še v tej coni ...« Sicer pa zapisnik sestanka beleži en sam izrecni odmev na bodočo razmejitev, in sicer v besedah nadzornika Ville, superintendanta puljske enklave:

Ko se je 4. maja razširila novica, da bi utegnila biti sprejeta francoska črta, je prebivalstvo in šolsko mladino obšla velika pobitost. Govorilo se je o protestih, stavki, pri kateri bi seveda sodelovali tudi dijaki. V resnici iz vsega tega ni bilo nič, in to tudi zato, ker se je spet razširilo upanje. Neki nadzornik me je vprašal, kaj bi se zgodilo, če bi junija prišle slabe novice. Izpiti mnogih dijakov bi bili kompromitirani. Mnoge družine bi zapustile Pulj in otroci ne bi mogli polagati izpitov ...

Diskusije po teh besedah ni bilo ali je zapisnikar ni zabeležil. Iz posegov večine udeležencev sestanka je dalje razvidno, da je v šolskem letu 1945/46 šolska oblast kolikor toliko dobro obvladovala razmere le v večjih mestih, a že v tržaških okoliških vaseh stvari niso bile povsem pod nadzorom, da ne govorimo o številnih bolj oddaljenih krajih na tržaškem in goriškem Krasu in v Soški dolini, kjer so si šolske pristojnosti marsikje še naprej prisvajali »*drugi uradi*« (*altri uffici*), kar je bil seveda evfemizem za pritiske, s katerimi so šolski odseki Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Primorsko (PNOO) pogojevali delo šolske uprave.¹² Tržaški superintendant Rubini

12 O pritiskih in grožnjah, katerih žrtev je bil strokovni svetovalec za slovensko šolo Srečko Baraga, je v že omenjeni knjigi obširno pisal Gerži-

je na sestanku na primer najprej pohvalil sodelovanje med italijanskimi in slovenskimi učitelji v Ulici sv. Frančiška¹³ ter v Ulici Scuole Nuove,¹⁴ obregnil pa se je ob Opčine in Škedenj, kjer da »se pozna vpliv elementov, ki skušajo motiti normalen potek stvari«. Villa je s svoje strani o hrvaških šolah v Pulju poročal, da kaj veliko ne ve povedati, ker je dobra četrtnina učiteljev »neodvisnih«, to pomeni, da se ne podreajo šolski oblasti, in »ravnatelj si ne upa več obiskovati tistih šol, ker se boji za lastno varnost«. Na to je nadzornik Vittorio Furlani, sicer tudi urednik nacionalističnega časopisa *La voce libera*, dodal: »Dejstvo, da ravnatelj ne more obiskati lastnih šol, dokazuje, da je za varnost v coni A slabo poskrbljeno, kaj šele v coni B, kamor si niti pokukati ne upamo!« Srečko Baraga se je v diskusiji na to temo omejil na ugotovitev, da »dobivajo šole res ukaze s strani drugih organov, a jih je pri tem težko zalotiti.«

nič. »Bolj ko je kraj oddaljen od Trsta, manj se upoštevajo odredbe ZVU«, je pisalo v nekem zaupnem poročilu iz začetka leta 1946 (Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo*, 57). Anton Kacin je opisal svojo izkušnjo okrožnega nadzornika na Goriškem v navzkrižnem ognju SIAU na eni strani in italijanskega šovinizma na drugi (Anton Kacin, »Po petindvajsetih letih«, v: *Koledar 1971* (Gorica: GMD, 1970), 33–40). O pogledu tedanje jugoslovanske oblasti na delo ZVU in kapetana Simonija glejte: Tone Zorn, »ZVU in slovensko šolstvo v slovenskem Primorju 1945«, *Goriški letnik, zbornik Goriškega muzeja, Juvančičev zbornik* 6 (1979), 261–274; Gorazd Bajc, »Obnovitev slovenske šole v Trstu in vpliv projugoslovanskega tabora«, *Primorski dnevnik*, 31. 1. 1999, 10–13.

- 13 ZVU je 27. oktobra 1945 obnovila slovensko osnovno šolo pri Sv. Jakobu s podružnico v Ulici sv. Frančiška 25. Slednja je bila 9. junija 1973 poimenovana po pesniku Dragotinu Ketteju (*Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985* (Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji, 1986), 355).
- 14 Danes ulica Frausin. Tu je bila od oktobra 1945 slovenska osnovna šola. Dve leti kasneje se je v isto stavbo vselila tudi slovenska nižja gimnazija, kasnejša Nižja srednja šola Ivana Cankarja (*Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem*, 348–349).

Za razumevanje diskusije o »*drugih uradih*« moramo imeti pred očmi, da si je v šolskem letu 1945/46 Primorski narodno-osvobodilni odbor (PNOO) Zavezniški vojaški upravi navkljub še vedno prilaščal pristojnost za urejanje slovenskega šolstva v coni A¹⁵ in je sistematično kljuboval izbiram ZVU. Zlasti ni sprejemal »nepolitičnosti« slovenske šole v smislu, kot je to besedo razumela ZVU, in je zahteval, da bi slovenske šole delovale v duhu politične opcije, ki je po vojni prevzela oblast v Jugoslaviji. Ker je bilo takšno razumevanje »nepolitičnosti« v nasprotju z razumevanjem ZVU in je dejansko impliciralo nepriznavanje njene avtoritete, se o tem zavezniki pač niso bili pripravljene pogajati, kar pa ne pomeni, da so dejansko obvladali položaj na terenu. Ponekod, zlasti v krajih s kompaktno slovensko naselitvijo, so se šole bolj držale direktiv PNOO kot ZVU.¹⁶

- 15 Pri tem se je PNOO skliceval na 3. člen sporazuma med Jugoslavijo in angloameriškimi zavezniki, podpisanega v Beogradu 9. junija 1945, ki je zaveznikom dopuščal možnost uporabe že ustanovljene jugoslovanske civilne uprave (Drago Pahor, »Obnova slovenskega šolstva na Tržaškem«, v: *Jadranski koledar 1965* (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1964), 73).
- 16 Pač pa je Simoni v pogovoru s predstavniki PNOO izražal pripravljenost na kompromise o nekaterih drugih vprašanjih, denimo o načinu pouka italijanščine na slovenskih šolah, o »naprednosti« programov, šolskih listinah, izbiri osebja itd. Pogovori zaradi maksimalističnih pogajalskih izhodišč PNOO niso bili posebej uspešni, kljub temu pa je ZVU v nekaterih točkah popustila. »*To so bila srečanja dveh diametralno nasprotnih gledanj in potrebni so bili veliki napor, da so se vsaj nekatera stališča zblížala,*« je napisal Drago Pahor (Pahor, »Obnova slovenskega šolstva na Tržaškem« 79). Marca 1946 je ZVU na primer zagotovila, da bo v občinah, v katerih je več kot 80 % slovensko govorečega prebivalstva, pouk italijanščine izbiren, v ostalih občinah pa bodo lahko slovenske družine pouka italijanščine oproščene, če bodo za to zaprosile. Ni pa ZVU popustila zahtevam, da se pri zgodovini na slovenskih šolah obravnava zgodovina NOB. »*Zgodovina zadnjih desetletij za zdaj ni predmet obravnave ne na italijanskih ne na slovenskih šolah. Na vrsto bo*

Glavna Simonijeva skrb, ki jo je nekajkrat poudaril tudi seji, je bila, da bi bila javna šola obvarovana zunanjih političnih pritiskov.¹⁷ Dve načeli šolske politike ZVU sta bili namreč najpomembnejši, in sicer naj pouk poteka v maternem jeziku učencev in naj na šole ne vstopa politična propaganda. Ob tem vprašanju so De Vetta, Rubini in Villa Simoniju enoglasno zagotavljali, da razen v Tržiču¹⁸ na italijanskih šolah političnih pritiskov ni. »*Vi pravite, da na italijanskih šolah ni nobene politike, nobenega hujskanja?*« je vztiral Simoni. »*Ne,*« je bil odločen De Vetta, »*kvečjemu smemo govoriti o negotovosti pri družinah, a to nima nobene zveze z rednim delovanjem šole.*« Ni pa imel De Vetta istega mnenja o »*slovanskih*« šolah, ki da so pod udarom politične propagande, za kar je navedel primer uporabe učbenika *Naša beseda*¹⁹, ki ga je izdal PNOO v Ajdovščini za potrebe primorskega šolstva, a ga ZVU ni odobrila. De Vetta pa je priznal, da je v Gorici tudi na slovenskih šolah po »*tistih štrajkih*«²⁰ vse v redu. Podobnega mnenja je bil puljski skrbnik Villa, ki je obstoj zunanjih političnih pritiskov v hrva-

prišla, ko se bodo duhovi pomirili in bo mogoče to obdobje obravnavati brez predsodkov,« je zapisala ZVU v sporočilu za javnost (»Jasna šolska politika ZVU«, *Glas zaveznikov*, 9. 3. 1946, 4).

- 17 Da v šoli ne sme nastopati politika, ampak le vzgoja, je Simoni poudaril že 3. avgusta 1945 na srečanju z ravnatelji, nadzorniki in zastopniki slovenskega šolstva (Zorn, *ZVU in slovensko šolstvo v Slovenskem Primorju 1945*, 264–265).
- 18 Po besedah Vittoria Rubinija naj bi bile v Tržiču italijanske šole pod udarom. »*Vedno isti rovarji iščejo pretveze za nemire, za škandale. En sam primer: čim se zapoje sto let stara himna, kakršna je Mamelijeva (ki ni bila še italijanska himna, op. a.), se že vpije, da se poje Giovinezza.*«
- 19 *Naša beseda* je bila učbenik za osnove šole, ki ga je leta 1945 izdalo Poverjeništvo PNOO za Slovensko Primorje v Ajdovščini, natisnila pa ga je Zadrúžna tiskarna v Trstu.
- 20 De Vetta je tu najbrž imel v mislih dijaške stavke februarja in marca, morda pa tudi julija 1946, ko so dijaki demonstrirali proti svetovalcu

škem okolju utemeljil z odklanjanjem učbenikov ZVU, čeprav je v isti sapi omenil tudi, da družine za to situacijo krivijo njihovo domnevno prepozno dostavo.

Tesno povezano z zgornjo temo je bilo vprašanje »priznanja« obstoječih šol. Ustanovitev oz. obstoj določene šole še ni bil zadosten pogoj za njeno priznanje. Že 16. oktobra 1945 je namreč ZVU izdala tudi ukaz, v katerem je izrecno pisalo, da bodo priznane samo tiste šole z italijanskim ali s slovenskim učnim jezikom, »katere so bile redno osnovane v smislu okrožnic.«²¹ Iz poteka pogovora na avgustovskem sestanku leta 1946 je zlasti iz Simonijevih besed razvidno, da sta bila pogoja priznanja v bistvu dva: spoštovanje ZVU in njenih šolskih odredb ter sprejemanje predpisanih učbenikov. Iz nadaljevanja pogovora je razvidno tudi, da bi morebitnih »upornih« šol ZVU ne zapirala, ampak bi jih obravnavala kot zasebne in ne bi več skrbela za šolske prostore in plačevanje učiteljev.

Vprašanje »priznanja« je najbolj neposredno zadevalo slovenske šole, ki so bile znova vzpostavljene pred enim letom, pred tem pa so imele za sabo dvajsetletni prisilni premor. Načelnik zavezniškega šolskega urada se je dobro zavedal daljnosežnosti tega koraka. Dejal je namreč: »Dotaknimo se sedaj priznavanja slovenskih šol. Vse določbe, ki jih na tem področju sprejme ZVU, bo morala potrditi italijanska vlada, saj bo morala zagotoviti nadaljnje delovanje slovenskih šol. Mi moramo zato tem šolam pripraviti trdne temelje.« Te Simonijeve besede so izjemno pomembne, saj iz njih ne izhaja le, da je bilo avgusta 1946 že jasno, da bo Italiji na mirovni konferenci vrnjen del cone A, ampak tudi – in to je odločilno – da bo Italija sloven-

za slovenske šole Srečku Baragi (glej op. 23) (Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo*, 91–92, 110).

21 Upravno navodilo. Vzgoja: okrožnica št. 9, 16. 10. 1945, člen 1. *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, št. 6, 15. 11. 1945, 6.

ske šole »morala« potrditi, kar je, čeprav s stisnjenimi zobmi, kasneje tudi dejansko storila.

Pravzaprav je bil Simoni v tej točki povsem na liniji s smernicami, ki jih je ZVU izdelala že marca 1946 in posredovala javnosti prek dnevnika *Glas zveznikov*²² in jih nato priložila zapisniku seje z dne 6. avgusta 1946. Iz njih izvemo, da je večina slovenskih šol v coni A, tj. 128 osnovnih in šest srednjih, že marca delovala v skladu z ZVU, le ena šestina slovenskih šol pa je bila nepriznanih in je delovala v smislu zasebnih, »politično« usmerjenih ustanov. Do začetka naslednjega šolskega leta je bilo torej treba postopek »priznavanja« zaključiti. Čim je Simoni načel to temo, se je nadzornik Vittorio Furlani branil, češ da »to vprašanje ni v naši pristojnosti«, ker ga mora rešiti ZVU. Anton Kacin se vprašanju ni izognil in je povedal, da »od 40 šol, ki jih je obiskal, jih 30 v celoti izpolnjuje pogoje priznanja, tri ali štiri šole pogojev ne izpolnjujejo, za ostale pa bi bilo treba predvideti neko vmesno rešitev«. Simoni je s Kacinovo analizo soglašal, saj je napovedal, da bodo izdelani trije sezname:

Na prvem bodo šole, ki v celoti izpolnjujejo smernice ZVU, na drugem tiste šole, ki bi lahko bile priznane, a je treba še dodatno preveriti, ali spoštujejo naše smernice, na tretjem pa šole, ki naj bi ne bile priznane, če ne priznavajo šolskih intendanc, učbenikov, programov, smernic ZVU, nimajo priznanih ali zakonito imenovanih učiteljev.

Simoni je dal v pretres tudi primer šol, »v katerih visi Titov portret«. Kaj z njimi? Spet se je oglasil Kacin in navedel primer šole »visoko v hribih blizu meje, na kateri vse deluje v skladu z našimi navodili, le Titov portret visi v razredu, kar pa je dovolil civilni komisar iz Kanala ob Soči«. Kacinova obrazložitev je prepričala

22 »Jasna šolska politika ZVU«, 4.

tudi Simonija, ki je naposled priznal, da je zadeva s Titovim portretom postranska, saj »je mnogo bolj pomembno, da učenci sprejemajo naše učbenike«. To zadnje Simonijevo priznanje ni bilo tako banalno, kot bi se zdelo z današnjega zornega kota, saj je imelo izobešanje Titovega portreta v času, ko so se odločale meddržavne meje, močan simboličen pomen.²³

Iz zapisnika izhaja, da je na sestanku Simoni zelo vztrajal tudi pri enotnosti šolske uprave in izrazil nezadovoljstvo nad tem, da so nekateri slovenski ravnatelji superintendente enostavno preskakovali. Na več mestih je namreč poudaril, da so italijanskim in slovenskim šolam dodeljeni sicer ločeni okrožni nadzorniki, da pa vse šole odgovarjajo eni sami šolski upravi, ki ji načelujejo pokrajinski superintendenti. Iz posegov sodelujočih na sestanku izhaja, da naj bi bilo sodelovanje med superintendenti in nadzorniki v glavnem dobro. Rubini je dejal, da je »med njim in nadzornikom Žitkom sodelovanje naravnost vzorno«. Iz drugih virov pa vemo, da odnosi med superintendenti in slovenskimi okrajnimi nadzorniki niso bili vedno najlažji, prej nasprotno,²⁴ a iz zapisnika to ni razvidno.

Na sestanku je tekla beseda še o drugih praktičnih vprašanjih, na primer o natečaju za slovenske učitelje. Pogovor, ki ga je zabeležil zapisnikar, je zgovoren, mestoma celo humoren. V določenem trenutku je načelnik Simoni vprašal navzoče: »Kaj mislite o razpisu natečajev za slovenske učitelje?« Prvi se je oglašil Antonio Andri, svetovalec za italijanske šole: »Gorje! S tem si priskrbimo same sitnosti. In poleg tega ne moremo prevzeti te

23 Ni naključje, da so bili konec leta 1945 Titovi portreti v učilnicah ena od glavnih zahtev, ki so jih predstavniki PNOO iznesli Simoniju (Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo*, 72).

24 Svetovalec za slovenske šole Srečko Baraga je na primer v pismu Simoniju maja 1947 zadržanje superintendence v Trstu označil kot »do Slovencev sovražno« in pri tem izrecno ožigosil prav Rubinija (Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo*, 114).

odgovornosti. Ne smemo pozabiti, da za svoje izbire odgovarjamo.« Simoni je vztrajal: »Ampak tako bi lahko imeli vsaj neko razvrstitev učiteljev po njihovih sposobnostih. Ni rečeno, da jim potem nudimo stalno zaposlitev.« Vittorio Furlani, nadzornik italijanskih šol v Trstu, je imel pomisleke: »Zadeva je skrajno zapletena.« Tržaški superintendant Rubini je bil navidezno spravljiv in je predlagal: »Lahko bi posredovali predlog Rimu²⁵ in prosili za oblikovanje kriterijev ...«

Ostale teme pogovora na sestanku so bile: tisk učbenikov,²⁶ dodeljevanje ur suplentom, počitniške šole, poučevanje italijanščine, ki se ji je v nekaterih slovenskih krajih prebivalstvo odločno upiralo, lustracija osebja v smislu procesa defašistizacije. V zvezi z zadnjo točko so predstavniki šolske administracije tožili nad razvlečenostjo in razvodenelostjo postopkov ter ugotavljali, da v veliki večini primerov olajševalne okoliščine prevladajo nad dokaznim gradivom.

O slovenskih učiteljih in profesorjih, ki so jim projugoslovanski krogi očitali kolaboracionizem in narodno izdajstvo, na seji ni tekla beseda.²⁷ Pač pa je Simoni sodelavce vprašal za

25 Omemba Rima kaže, da odnosi s šolskim ministrstvom v Rimu niso bili pretrgani.

26 Komisija za izdajanje slovenskih učbenikov, ustanovljena pri prosvetnem oddelku ZVU, je v letih 1946–1947 poskrbela za sestavo in natis 32 učbenikov, do leta 1954 je številka narasla na 171 (*Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem*, 135–175).

27 ZVU je na pritisk projugoslovanskih sil proces lustracije raztegnila tudi na slovensko šolsko osebje. Med žrtvami tega postopka je bil na primer Alojzij Geržinič, eden najtesnejših Baragovih sodelavcev, ki je decembra 1945 moral zapustiti svoje službeno mesto (Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo*, 54). Pritiski na ZVU so se znova povečali, potem ko je sodišče v Ljubljani 7. februarja 1946 pod obtožbo narodnega izdajstva v odsotnosti obsodilo na smrt svetovalca za slovenske šole Srečka Barago. Na te nove pritiske je ZVU marca 1946 odgovorila takole (tu navajam prevod iz angleškega izvornika,

mnenje o nasprotnem primeru, namreč o »učiteljih, ki niso bili škvadrasti, ampak nasprotno partizani, ki so pa taki levičarski skrajneži, da prebivalstvo in šolsko mladino hujskajo proti šolskim zakonom; zanje kajpak lustracijske komisije ni, smo pa nekatere kljub temu odpustili. Katere kriterije predlagate zanje?« Rubini in Furlani sta Simoniju odgovorila previdno: »Če se v šoli obnašajo korektno ... Jaz imam italijanske učitelje, ki so komunisti in so za Jugoslavijo, ampak v šoli ne nasprotujejo našim direktivam, zato ne morem ničesar reči ...« In Rubini je dodal: »Pred dokončno odločitvijo bi jaz prej pozorno in večkrat spremljal delo učitelja v šoli, pregledal naloge učencev, šel bi po informacije k župniku, saj župniki navadno niso komunisti ...«

Na koncu se je Simoni načelnike uradov prosil, naj letnemu poročilu priložijo »etnične karte« s številom učencev.

S tem naročilom se zaključijo tudi zapisnik, ki mu sledi že večkrat omenjena promemorija o šolski politiki ZVU. Morda ne bo odveč, če tu iz nje navedem sklepne stavke, ki so nekakšen povzetek Simonijevega optimističnega pogleda na šolsko problematiko na Primorskem. Takole piše:

ki je priložen zapisniku seje z dne 6. avgusta 1946 in ki se v sicer nebitvenih odenkih nekoliko razlikuje od slovenskega besedila, objavljenega marca v *Glasu zaveznikov*): »ZVU kot politično nevtralni organ ne more nastavljati ali odstavljati ljudi zgolj na podlagi tega, ali so pristaši ali nasprotniki maršala Tita. Organi ZVU so preteklost teh šolnikov skrbno preiskali in niso našli nobenega dokaza, da bi bili aktivni fašisti ali nacistični sodelavci. Brez tovrstnih dokazov bi bila njihova odstavitev seveda krivična.« (»Jasna šolska politika ZVU«, 4). Čeprav torej ZVU ni sprejela zahteve o njegovi odstavitvi, je sčasoma Baragov položaj postal nevzdržen. Noč in dan je imel ob sebi dva oborožena varnostnika v civilu. Na začetku leta 1948 je naposled emigriral v Argentino, kjer je umrl leta 1977. Kasneje so mu tudi z ideološko nasprotne strani nekateri kljub nestrinjanju z njegovimi medvojnimi izbirami priznali velike zasluge za slovensko šolstvo na Primorskem (Pavletič, *Prarealci*, 41–50).

Pomembno je, da se otroci Julijske Benečije zdaj izobražujejo v lastnem maternem jeziku, da jih poučujejo usposobljeni učitelji in da med poukom niso podvrženi političnim pritiskom in propagandi. Otroci ene in druge narodnosti imajo priložnost, da spoznavajo oba tu živeča naroda. Začela se je doba nove demokratične vzgoje.

Po podpisu mirovne pogodbe

Dva meseca kasneje, 15. oktobra 1946, se je v Parizu zaključila mirovna konferenca, 10. februarja 1947 pa je bil podpisan mirovni sporazum. Le-ta je stopil v veljavo 15. septembra 1947. Velik del Primorske in Istre je bil dokončno dodeljen Jugoslaviji, Gorica z manjšim delom Brd Italiji, vprašanje Trsta in severne Istre pa je bilo rešeno z ustanovitvijo nove države, Svobodnega tržaškega ozemlja, ki je bilo v pričakovanju imenovanja guvernerja spet razdeljeno na dve coni, cono A (Trst z okolico) pod angloameriško upravo, in cono B (severnoistrsko Primorje s Koprom, Izolo in Piranom) pod jugoslovansko upravo.

Predno si ogledamo, kakšne so bile na šolskem področju upravno-politične posledice podpisa pogodbe, je treba ugotoviti, da so se na ozemlju, ki mu je bila usojena dodelitev con A Svobodnega tržaškega ozemlja (Trst) ali Italiji (Gorica), politične in ideološke strasti začele polagoma umirjati, saj je tudi v okviru projugoslovanskega tabora počasi zorelo spoznanje, da gre misel na nekakšno vzporedno oz. konkurenčno vodenje šolstva opustiti in raje iskati možnosti delovanja in vpliva od znotraj. Ta proces zorenja je bil dolgotrajen, je pa s časom pripeljal do uvida o šoli kot skupnem temelju narodne manjšine.

V upravnem pogledu pa je bilo dogajanje po podpisu mirovne pogodbe naslednje. Šolsko leto 1946/47 je bilo prehodnega značaja. Zahodno od Morganove črte je bila za pouk še pri-

stojna ZVU, ki pa je v krajih, za katere se je vedelo, da bodo dodeljeni Jugoslaviji, že popuščala vajeti krajevnim faktorjem. Slovenskemu šolstvu v coni A je to drugo šolsko leto prineslo razveseljivo novost, in sicer ustanovitev nižjih strokovnih šol, namenjenih otrokom, ki niso nameravali obiskovati srednjih šol.²⁸ Za Gorico je bil tozadevni odlok izdan že 9. julija 1946,²⁹ za Trst pa šele 5. marca 1947,³⁰ čeprav se je pouk dejansko začel že prej.³¹ Pomembno pridobitev je prinesel tudi ukaz ZVU št. 249 z dne 17. oktobra 1946: z njim je bil v okviru ustanove Opera asili infantili (bivši O.N.A.I.R.), namenjene upravljanju otroških vrtcev, ustanovljen »poseben oddelek, ki bo skrbel za delovanje otroških domov za slovenske otroke.«³² S tem je bila v vsej Julijski Benečiji postavljena osnova za razvoj mreže

- 28 Ustanovitev nižjih strokovnih šol (*scuola d'avviamento*) se je izkazala za pomembno tudi leta 1962, ko so bile le-te v okviru reforme obveznega šolstva spremenjene v nižje srednje šole. Slovenci na Tržaškem in Goriškem smo namreč tako lahko razpolagali z dokaj razvejano šolsko mrežo, ki je pokrila celotno obdobje obveznega šolanja.
- 29 »Ustanavlja se nižja strokovna šola (*scuola d'avviamento*) trgovskega značaja s slovenskim učnim jezikom, ki bo v Gorici.« Upravno navodilo. Vzgoja: okrožnica št. 10, 9. julij 1946, člen 1. *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, II, št. 1, 1. 10. 1946, 44 (*Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem*, 91).
- 30 »V Trstu se ustanovita trgovska strokovna šola in industrijska strokovna šola s slovenskim učnim jezikom. Industrijski strokovni tečajji se ustanovijo v naslednjih krajih: v Nabrežini (*industrijskega značaja*), v Katinari (*trgovskega značaja*) ...« Upravno navodilo. Vzgoja: okrožnica št. 11, 5. 3. 1947. *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, II, št. 12, 15. 3. 1947, 465–466.
- 31 Na štirih tovrstnih šolah se je pouk začel 15. januarja 1947, na nadaljnjih dveh pa oktobra 1947 (Anton Kacin, »Slovensko šolstvo v Britsko-Ameriškem pasu svobodnega tržaškega ozemlja«, v: *Izvestje za šolsko leto 1947-48* (Trst: Zavezniška vojaška uprava, Britsko-ameriški pas Svobodnega tržaškega ozemlja, Urad za prosveto, 1948), ponatis v: *Anton Kacin. Zbornik ob stoletnici rojstva* (Gorica: GMD, 2001), 96).
- 32 *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, II, št. 2 bis, 20. 10. 1946, 138.

slovenskih otroških vrtcev, ki so z leti postali, kot je nedavno upravičeno zapisala ravnateljica Elizabeta Kovic, »osnova naše šole«. ³³ 1. avgusta 1947 je začel delovati prvi slovenski otroški vrtec pod ZVU, in sicer v Borštu. ³⁴

S šolskim letom 1947/48 je prišlo tudi na področju šolstva do velike spremembe, saj je 15. septembra 1947 začela veljati mirovna pogodba, podpisana 10. februarja istega leta. Vse šole bivše cone B so tedaj dokončno prišle pod Jugoslavijo in torej prevzele jugoslovansko šolsko zakonodajo in šolsko upravo. Isto se je zgodilo s šolami bivše cone A v krajih, dodeljenih Jugoslaviji, se pravi v Soški dolini, na tržaškem in goriškem Krasu, v Pulju. Jugoslovanski upravi je bila, formalno sicer začasno, zaupana tudi uprava cone B novonastalega Svobodnega tržaškega ozemlja, medtem ko so ozemlje in s tem tudi šole cone A Svobodnega tržaškega ozemlja še naprej upravljali Angloameričani. V primerjavi s stanjem pred razmejitvijo je bilo seveda njih število bistveno nižje. ³⁵ Simoni je ostal na svojem mestu do julija 1947, ko ga je zamenjal major Harry V. Anderson, njega pa je že po dobrih dveh mesecih nasledil major R. R. Leslie.

Italijanskim in slovenskim šolam v Trstu 15. september 1947 torej ni prinesel bistvenih sprememb. Korak za korakom se je slovenska šolska mreža še naprej dopolnjevala, razmere so se urejale. Poleg tega je z oktobrom 1947 na Tržaškem začelo delovati sedem novih osnovnih šol, dva dveletna trgovska

33 Elisabetta Kovic, »Otroški vrtec – osnova naše šole«, *Mladika*, št. 1–8 (2021).

34 Kacin, *Slovensko šolstvo v Britsko-Ameriškem pasu svobodnega tržaškega ozemlja*, 102.

35 Ob koncu šolskega leta 1946/47 je bilo v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja 34 slovenskih osnovnih šol, štiri nižje strokovne šole, ena srednja šola, višja realna gimnazija in trgovska akademija (Kacin, *Slovensko šolstvo v Britsko-Ameriškem pasu svobodnega tržaškega ozemlja*, 94–96).

strokovna tečaja (na Opčinah in Proseku), v nadaljevanju šolskega leta pa še osem slovenskih vrtcev.³⁶ Na začetku šolskega leta 1947/48 je zato zavezniška uprava cone A Svobodnega tržaškega ozemlja dotedanje ukaze in navodila, povezane s slovenskim šolstvom, združila v eno samo uredbo,³⁷ nekakšno enotno besedilo, s čimer je, kot je ugotovila prof. Marija Kacin v svoji študiji o slovenskem šolstvu na Primorskem, »postavila slovenske šole na trdnejšo zakonsko osnovo«.³⁸ Med drugim je omenjena uredba v 4. členu v Trstu ob realni gimnaziji in trgovski akademiji z letom 1947/48 ustanovila še slovensko učiteljske, s čimer je bila postavljena nujno potrebna osnova za oblikovanje učiteljskega kadra, brez katerega bi se osnovna šola seveda ne mogla razvijati.

Tudi šolsko leto 1948/49 v Trstu ni bilo brez pozitivnih novosti. Ustanovljena je bila še ena slovenska osnovna šola, poleg tega pa je slovenska realna gimnazija dobila klasično vzporednico, kar je za slovenske dijake predstavljalo pomembno dopolnitev vzgojno-izobraževalne ponudbe. Vse to seveda ne pomeni, da je bilo obdobje Svobodnega tržaškega ozemlja (1947–1954) za slovensko šolo na Tržaškem ena sama idila. Težav in poskusov njenega omejevanja ni manjkalo.³⁹ Toda na splošno je nadaljevanje britansko-ameriške uprave slovenskim šolam na Tržaškem omogočilo, da so sedem let kasneje

36 Kacin, *Slovensko šolstvo v Britsko-Ameriškem pasu svobodnega tržaškega ozemlja*, 102–103.

37 Ukaz št. 18, Slovenske šole. *Uradni list Zavezniške vojaške uprave*, Britsko ameriška cona, Svobodno tržaško ozemlje, II, št. 6, 11. 11. 1947, 75–78.

38 Marija Kacin, *Primorska šola na prepihu. Ob 65-letnici obnovitve* (Gorica: GMD, 2011), 87.

39 Kot primer navajam zaprtje 22 razredov slovenskih osnovnih šol, ki ga je na začetku šolskega leta 1949/50 določil načelnik vzgojnega urada Andri. Kasneje je ZVU ta ukrep deloma omilila (»Slovensko šolo bomo čuvali kot punčico svojega očesa«, *Katoliški glas*, 30. 11. 1949, 1).

londonskim pogajalcem prinesle v doto sveženj doslednih in v sebi zaključenih zakonskih in normativnih ukrepov, ki jih je Posebni statut, priložen Londonskemu memorandumu, povzdignil na raven meddržavnega dogovora.

Povsem drugačne posledice je 15. september 1947 prinesel Slovincem na Goriškem. Z mirovno pogodbo se položaj slovenske manjšine in slovenske šole na Goriškem ni izboljšal, ampak, nasprotno, poslabšal. S prihodom italijanske uprave so bili namreč tu razveljavljeni vsi dotedanji ukrepi Zavezniške vojaške uprave. Mar je to pomenilo, da so po komaj dveh letih od svoje ponovne vzpostavitve slovenske šole že tvegale ukinitiv? Mislim, da bi si Italija v resnici takega koraka ne bila mogla privoščiti, kar pa ne pomeni, da se v okviru italijanske politike in administracije takšne skomine niso pojavljale. Slovenska šola na Goriškem se je dejansko 15. septembra 1947 znašla v pravnem vakuumu⁴⁰ in njena prihodnost je bila negotova.

Te nevarnosti so se Slovenci ne glede na politično orientiranost dobro zavedali že pred 15. septembrom 1947. Prva je v tem smislu nastopila Slovenska demokratska zveza, ki je že 21. maja 1947 naslovila na predsednika italijanske vlade in na predsednika ustavodajne zbornice spomenico, v kateri je stala tudi zahteva, da se »zajamči Slovincem pouk v maternem jeziku v osnovnih in srednjih šolah«. ⁴¹ Tri dni po prihodu Italije, 18. septembra, je italijanski ministrski predsednik De Gasperi

⁴⁰ Po mnenju pravnikar Danieleja Bonamoreja so vakuum dejansko zapolnjevale uredbe ZVU, zlasti uredba št. 18 z dne 8.11. 1947. Uredba se je formalno nanašala le na Trst, v resnici pa se je po njej, čeprav nerada, *de facto* ravnala tudi italijanska šolska uprava v Gorici. S tem Bonamore potrjuje tezo J. Simonija, ki je na seji 6. 8. 1946 dejal, da bo italijanska država »morala« upoštevati to, kar bo določila ZVU (Daniele Bonamore, *Disciplina giuridica delle istituzioni scolastiche a Trieste e Gorizia* (Milan: Giuffrè, 1979), 121–122).

⁴¹ Kacin, »Dolga pot do zakona za slovenske šole«, 80.

sprejel delegacijo levičarske Demokratične fronte Slovencev, ki ji je obljubil, da bo vprašanje slovenskega šolstva vlada preučila »skupaj s celotnim manjšinskim problemom«.42 Istega dne je novo spomenico De Gasperiju poslala tudi Slovenska demokratska zveza.43 Ker s strani italijanske vlade v zvezi s slovensko šolo ni bilo nobenega formalnega zagotovila, sta oktobra 1947 dr. Anton Kacin in dr. Avgust Sfiligoj šla v Rim, kjer sprejema pri De Gasperiju sicer nista dočakala, sta pa »pri ravnatelju oddelka za kulturno izmenjavo Giovanniju Ferrettiju dosegla brzojavno odredbo, da se mora pouk na vseh slovenskih šolah nadaljevati.«44

Šole so bile torej rešene, njihov razvoj pa oviran in upočasnjen. Nekatere vladne poteze so bile izrazito samovoljne, krivične in za slovensko šolo izjemno škodljive. Tako je na primer odredba, izdana novembra 1949, prisilila optante, ki so pri opciji za italijansko državljanstvo prekrižali italijanščino kot občevalni jezik (*lingua d'uso*), da so svoje otroke prepisali na italijansko šolo. Slovenska šola na Goriškem je tako na mah izgubila okoli 100 učencev.45 Skratka, dejstvo, da je od leta 1947 pa vse do leta 1961, ko je italijanski parlament po dolgih in mučnih prizadevanjih slovenskih šolnikov in politikov vendarle sprejel zakon za slovenske šole (št. 1012 z dne 19. julija 1961), slovenski pouk v goriških šolah na mesto na zakonih slonel na brzojavnih odredbah, ni bilo nekaj nedolžnega. In ta zakonski vakuum je za slovenske šole na Goriškem trajal štirinajst let. O zakonskem vakuumu smemo za obdobje 1954–1961 govoriti

42 »Slovenska delegacija protestira pri De Gasperiju«, *Primorski dnevnik*, 23. 9. 1947, 1.

43 Kacin, »Dolga pot do zakona za slovenske šole«, 80.

44 Avgust Sfiligoj, *Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969* (Gorica: samozaložba, 1969), 26.

45 Polde Kemperle, »Pravda za slovenske šole«, *Katoliški glas*, 21. 12. 1949, 1; Marija Kacin, *Primorska šola na prepihu*, 91.

tudi v zvezi s slovenskimi šolami na Tržaškem, vendar je v tržaškem primeru vakuum blažil obstoj obvezujočih mednarodnih dogovorov.

Zaključek

Skratka, slovenska šola v Italiji je bila kot celota spet obravnavana šele od leta 1961 dalje, in še to seveda brez Benečije, kjer je pravico do šolanja v lastnem maternem jeziku priznal komaj zakon 38 iz leta 2001. Da pa položaj v Trstu pravno-politično vendarle leta 1961 še ni bil enak niti onemu v Gorici, priča dejstvo, da so se specifične šolske zaščitne norme, pa tudi obveznosti obeh matičnih držav do manjšinskih šol (Jugoslavije do slovenske manjšine v Italiji, Italije do slovenske in hrvaške manjšine v Jugoslaviji), navedene v Londonskem memorandumu oz. kasnejših dvostranskih dogovorih, ki so iz memorandumu izhajali, aplicirale le v Trstu, ne pa v Gorici, kaj šele v Benečiji. To stanje je bilo delno preseženo z Osimskimi sporazumi iz leta 1975, kar se tiče obveznosti matičnih držav do lastnih manjšin, pa pravzaprav šele s sporazumom med italijanskim in slovenskim ministrstvom za šolstvo, podpisanim v Ljubljani 25. maja 1995, Slovenci v Benečiji pa so državno dvojezično šolo dočakali šele septembra leta 2001. Šele takrat se je krog, katerega glavne obrise so angloameriški zavezniki načrtali avgusta 1945, vsaj zasilno sklenil.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Arhiv Pokrajinskega šolskega urada v Trstu.

Časopisni viri

Glas zaveznikov, 1946.

Katoliški glas, 1947, 1949.

Primorski dnevnik, 1947, 1999.

Uradni list Zavezniške vojaške uprave, 1945–1947.

Literatura

Bonamore, Daniele. *Disciplina giuridica delle istituzioni scolastiche a Trieste e Gorizia*. Milan: Giuffrè, 1979.

Geržinič, Alojzij. *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Barage pri ZVU*. Buenos Aires: SKA, 1983.

Kacin, Anton. »Slovensko šolstvo v Britsko-Ameriškem pasu svobodnega tržaškega ozemlja«. V: *Izvestje za šolsko leto 1947–48*. Trst: Zavezniška vojaška uprava, Britsko-ameriški pas Svobodnega tržaškega ozemlja, Urad za prosveto, 1948, 3–7. Ponatis v: *Anton Kacin. Zbornik ob stoletnici rojstva*. Gorica: GMD, 2001, 92–102.

Kacin, Anton. »Dolga pot do zakona za slovenske šole«. V: *Koledar 1962*. Gorica: GMD, 1961, 77–82.

Kacin, Anton. »Po petindvajsetih letih«. V: *Koledar 1971*. Gorica: GMD, 1970, 33–40.

Kacin, Marija. *Primorska šola na prepihu. Ob 65-letnici obnovitve*. Gorica: GMD, 2011.

Kovic, Elisabetta. »Otroški vrtec – osnova naše šole«. *Mladika*, št. 1–8, 2021.

Maganja, Nadja. *Trieste 1945-1949. Nascita del movimento politico autonomo sloveno*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1994.

Pahor, Drago. »Obnova slovenskega šolstva na Tržaškem«. V: *Jadranski koledar 1965*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1964.

Pavletič, Bojan. *Prarealci iz Ulice Starega lazareta*. Trst: Mladika, 2003.

Sfiligoj, Avgust. *Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969*. Gorica: samozaložba, 1969.

Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem 1945–1985. Trst: Odbor za proslavo 40-letnice obnovitve slovenskih šol v Italiji, 1986.

Zorn, Tone. »ZVU in slovensko šolstvo v slovenskem Primorju 1945«. *Goriški letnik, zbornik Goriškega muzeja, Juvančičev zbornik* 6 (1979), 261–274.

*“Schools are no Place for Political
Propaganda” (J. P. Simoni)*

*Slovenian Education in the Regions
of Trieste and Gorizia Before and
After the Signature of the Paris Peace
Treaty in the Light of the Minutes of
the Session on Current Educational
Concerns of 6 August 1946*

Summary

The starting point of the article are the minutes of the session held on 6 August 1946 at the headquarters of the Allied Military Government (AMG). The session was intended for the review of the first school year after the liberation from Nazifascism in the territory that belonged to the Zone A of the former Julian March. The minutes are kept in the historical archives of the Trieste provincial office for Slovenian education and have never before been the subject of historical analysis. They reveal the school system's main difficulties, which were the subject of a fierce clash of different political factors in the immediate post-war period: the role of the AMG and, in particular, captain John P. Simoni, the role of superintendents, school counsellors and supervisors, the question of jurisdiction in the governance

of Slovenian schools, their legal recognition, the criteria for the appointment of teachers, the role of Slovenian anti-communist refugees in the organisation of Slovenian education, the problem of textbooks and curricula, the understanding of the political or non-political nature of public education. The author compares the findings obtained from these minutes with the findings of the scientific literature on the same topic. In the second part, the author touches on the changes that occurred after 15 September 1947, when the provisions of the Paris Peace Treaty came into force. He concentrates in particular on the various consequences of this historic step for the Slovenian schools in the regions of Trieste, which continued to be governed by the AMG for another seven years, and Gorizia. The schools continued to operate under the Italian government, but in a sort of legal vacuum, which was not filled until the adoption of Law No. 1012 in 1961, which incorporated the Slovenian schools in the regions of Trieste and Gorizia in the Italian legal order. In that respect, the author finds that the normative and administrative decisions adopted by the Anglo-American allies in the first post-war years in relation to the Slovenian education in Zone A of the former Julian March were the basis on which the Slovenian schools relied even later, when the territory of the former Zone A was assigned to the Republic of Italy. He also notes that the differences between the supporters and opponents of the education policy of the Allied Military Government were mitigated over time and converged on the view of the school as the common ground of the national minority.

DOI: 10.55692/D.18564.22.11

Prejeto: 3. 9. 2022
1.01 izvorni znanstveni članek

Petar Grubišić¹

*Agrarian Reform and Colonization
as the Foundations for the
Legitimate Rule of the Yugoslav
Socialist Government: The Gateway
towards Collectivization in Slavonia
and Vojvodina*

Abstract

This paper analyses the agrarian reform and colonization in Slavonia and Vojvodina from 1945 to 1948. This process can be viewed as the culmination of the processes of land redistribution which started in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. However, land redistribution and colonization after World War II took place in vastly different circumstances, not only due to the new political system, but also due to the forceful expulsion of the

¹ Petar Grubišić, PhD student, University of Ghent, Faculty of Arts and Philosophy, Department of Languages and Cultures, petar.grubisic@ugent.be.

German-speaking population in those areas. Although colonization was initially viewed as a long-term project, it had concluded up by the beginning of 1948. The paper analyzes the colonization and land redistribution from the perspective of colonists from Dalmatia who were settled in Slavonia and Vojvodina. Based on archival sources and existing scholarly works on this topic, it analyzes the reasons for the relocation of certain groups, the methods that were used in the redistribution of land, and how it permanently changed society in the region.

KEY WORDS: *Yugoslavia after World War II, agrarian reform, colonization, collectivization, land consolidation*

Izvleček

Prispevek analizira agrarno reformo in kolonizacijo v Slavoniji in Vojvodini od leta 1945 do 1948. Ta proces lahko razumemo kot vrhunec procesov prerazporeditve zemljišč, ki so se začeli v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Vendar sta se prerazporeditev zemljišč in kolonizacija po drugi svetovni vojni zgodili v zelo drugačnih okoliščinah, ne le zaradi novega političnega sistema, ampak tudi zaradi nasilnega izгона nemško govorečega prebivalstva s teh območij. Čeprav je bila kolonizacija sprva obravnavana kot dolgoročen projekt, se je zaključila v začetku leta 1948. Prispevek analizira kolonizacijo in prerazporeditev zemljišč z vidika kolonistov iz Dalmacije, ki so se naselili v Slavoniji in Vojvodini. Na podlagi arhivskih virov in obstoječih znanstvenih del na to temo prispevek analizira razloge za premestitev določenih skupin, metode, ki so bile uporabljene pri prerazporeditvi zemlje, in kako je to trajno spremenilo družbo v regiji.

KLJUČNE BESEDE: *Jugoslavija po drugi svetovni vojni, agrarna reforma, kolonizacija, kolektivizacija, komasacija*

Introduction

Josip Sladoljev was one of the many participants in colonization efforts made by the Yugoslav Socialist government. In 1947, he moved from his birthplace of Vodice in Dalmatia and settled in Slavonia, in the village of Kapinci. His stay there was not permanent, and he officially decided to return to Vodice in 1955. However, during his period of absence a drastic change occurred in land ownership relations. Upon his departure, his land was split between his sibling, who did not join the colonization, and the state. The latter part of the property was added to the state agrarian fund, which redistributed that land to the local peasant work cooperative. During that period, the cooperative built an agricultural building, while the local government traded another part of the land to another peasant. This was done as compensation for the school that was built on his property. All of these changes to the landscape caused an issue when Sladoljev decided to apply for the return of his former property. Although he was entitled to it, because he had renounced the property that was given to him in Slavonia, the new circumstances complicated the situation. After a year of administrative hurdles, he agreed to either land or monetary compensation.²

This is one of the numerous examples of colonist returnees who moved back from previous properties in either Slavonia or Vojvodina to their old fields and faced a drastically changed

2 Državni arhiv u Šibeniku, HR-DAŠI 29, Narodni odbor kotara Šibenik, kut. 29.

situation. The reasons for their return were environmental, societal, or political. All of them are addressed here, but particular emphasis is placed on the government policies, especially on the question of collectivization that took place from 1948 till 1953. The goal is to present how colonization was used as a foundation for gradually introducing socialism in the countryside. It shows the subtle ways the government used to coerce people to accept cooperatives during the initial stages of colonization. It also explains the sudden change in policies and inconsistencies in its implementation.

Background to the Agrarian Reform

Agrarian reform and colonization in Socialist Yugoslavia took place between 1945 and 1948 on both the federal and republican level. This reform had to address the issues of land ownership and quality of life in villages that were present throughout interwar Yugoslavia. Although the old had regime tried to solve that problem by targeting the remnants of feudal relations and focusing on limiting large landowners, their efforts failed due to inconsistency. Additionally, the poor conditions forced peasants to sell parts of their plot to cover their expenses, thus further fragmenting and reducing the size of their lot.³

On the other hand, the socialist government was in an entirely different situation. It seized swaths of land during the war and was in the position to redistribute it as it saw fit. The peasantry had to be compensated for their role in the war. For peasants fighting was done in order to ensure survival and, in a sense, their version of socialism. They were satisfied if they

3 Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945–1948* (Zagreb: Školska knjiga, 1990), 16.

were left alone on their small fields and did not ask for much (“*caru carevo, a Bogu Božje*”), and breaking the promise of privately owned land would drive a wedge between peasant and government.⁴ The leadership agreed that peasants should own the land they were given, especially since they were poor. There were two cardinal rules: the land belongs to the people who work on it, and the land and its inventory are privately owned.⁵

The government used the agrarian reform as a pretext to legalize confiscations and set a maximum limit of 35 hectares for agricultural properties. Also, non-agrarian citizens could only own up to 5 hectares.⁶ Along with those whose primary employment was not in agriculture, this category encompassed land which was leased or farmed with an external workforce. The government thought that this concession would strengthen the link between village and city and promote modernization. The other reason was securing the food source for the city population in the aftermath of the war.⁷ All of the inventory present on the seized land was confiscated along with it. Half of the agrarian fund became state-owned, either as state farms or because it consisted of forested areas. The rest was to be given to the agrarian interests, who were local peasants, and the colonists. The latter were mainly settled in former German villages. Local agrarian interests received the land taken from

4 Ivan Cifrić, “KPJ/SKJ i seljaštvo”, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 67–68, (1980): 8.

5 Marijan Maticka, “Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj od 1945. do 1953.”, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 125–126, (1994): 193.

6 *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* (Zagreb, 1945.), 4.

7 Maticka, “Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj”, 193–194.

churches and similar institutions and bigger land owners. Most of the distributed land became privately owned.⁸

Politically, the official proclamation of the Agrarian Reform and Colonization in August 1945 was unsurprising as it was tied to the looming elections that were scheduled for November. This way, the Communist government wanted to confirm its alliance with the peasants and that they were upholding the promise of fair land redistribution. In his speech, Moša Pijade stated that peasants had been tricked too many times and that this regulation would bring the land back into the hands of the people who would work on it. He added that partisan fighters were entitled to land not as a reward but as compensation for their service and suffering.⁹ This favouritism towards partisan fighters and sympathizers had a clear purpose. Since they already had ties with the new government, settling them with their families would make them a valuable backbone for the Party in the regions where their influence was low. Additionally, that type of colonist, at least from the perspective of the Party, would be more open to changes in the villages and new policies.¹⁰ Still, the Party had to be careful with their policies when dealing with the countryside. Otherwise, they would risk alienating the peasants and thus compromising the legitimacy of their rule. The question of the correct way caused polemics within the Party. Sociologist Vojin Radomirović stated that the Party swung constantly between two currents when approaching the situation in the countryside. The first was dogmatism, which was robust and did not want to bend to the situation in the field. On the other side, he positioned pragmatism. Due to its liberal character, it had to be carefully implemented, and it did

8 Ibid., 196.

9 *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* (Zagreb 1945.), 13–15.

10 Hrvatski državni arhiv, HR-HDA 1167, Ministarstvo poljoprivrede NRH, Odsjek za agrarnu reformu i kolonizaciju (1945-1949), kut. 7.

not use forceful means. Radomirović pointed out that the goal of the pragmatic approach was to make a compromise between theory and the situation in the field.¹¹

The economic reasons behind the colonization of Slavonia and Vojvodina were twofold. It was meant for the people of the poor rural areas of Yugoslavia, who struggled to sustain themselves due to overpopulation and lack of fertile land.¹² On the other hand, the forceful exodus of people of German ethnicity left entire villages abandoned, along with their fields. In order to kickstart the economy, the government needed a workforce. The impoverished areas of Yugoslavia had a population that could supplement that need. So, the goal of colonization was to solve two problems: economic strife at the point of origin and the lack of workforce at the destination.¹³ An average applicant for colonization could receive between 8 or 12 cadastral acres, but some groups (war heroes, army officers, large families) were privy to up to 30% more land. Non-agrarian applicants usually received around 3 acres of land.¹⁴ The Party could assess the composition of potential colonists through the applications. Amongst the information such as status in the army, marital relations and land ownership, the potential colonist had to state his vocation. Most of them declared themselves peasants, but there were also cases of fishermen, miners, lumberjacks, etc.¹⁵ The Party could then use the gathered information in a way that would maximize the abilities of the individual. As an

11 Vojin Radomirović, "Politika kao komponenta transformacije našeg sela", *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 34, (1971): 13.

12 Ibid., 8.

13 Marijan Matićka, "Kolonizacija u Hrvatskoj 1945–1948. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 19, no. 2 (1987): 27–53.

14 Ibid., 7.

15 HR-HDA 1167, kut. 30–34.

example, if the applicant had a vocation as a baker, the local government would search for land with a building that would allow him to continue his trade.¹⁶

Colonization Efforts

The encouragement for migration was undertaken by the village's former partisan fighters who had joined the Party. These Party representatives were in charge of collecting the applications and had to dispel fears that troubled the peasants. The potential colonists feared leaving the area of their ancestors. They were also concerned that the promise of ownership was false and that the state would not relinquish its stake in the land.¹⁷ These fears were somewhat justified because even though their land could be given to their relatives, if they did join the colonization, everything above the allowed limit would become a part of the agrarian fund. If a potential colonist did not have any siblings, the entire property was transferred to the state. Some colonists tried to circumvent this by leaving a family member behind under the pretences of poor health.¹⁸ This practice displeased the regional institutions: they had sent officials to compile the reports on the abandoned properties, and even the movable inventory was officially state-owned. Meanwhile, the aforementioned Party representative would travel with colonists to the destination and would later take a prominent role in the new settlement.¹⁹ Additional propaganda for the move was present at the gathering centres in the form

16 Ibid.

17 Božo Rudež, *Veljko Bulajić: Vlakom bez voznog reda u povijest filma* (Čakovec: Zrinski, 2015), 23.

18 Državni arhiv u Splitu, HR-DAST 21, kut. 3.

19 Ibid., kut. 27.

of speeches, plays, music, free food and clothes. Illustrative depictions of these events are presented in two films, *Train Without a Timetable* (1959) and *The Promised Land* (1986), by Veljko Bulajić.²⁰

The government assigned limited quotas for all regions that were sending potential colonists. They were divided between the federal and republican levels. The first transport from Dalmatia to Vojvodina took place in October 1945.²¹ The colonist route usually started by boarding a boat which took them to the town of Bakar and from there they used trains to reach the larger urban areas near their new housing.²² Organized transport reached its peak in the first half of 1946, after which individual migration became prevalent. The government would still provide organized moves well into 1947, but stressed each time that they would no longer organize them.²³ Individual migration mostly depended on openings created by repaired houses or returnees from colonization. After arriving at the train station, the colonists had to find their own way to the final destination.²⁴

There was a clear difference between federal and republican colonization concerning the policies on that subject. The federal level covered the areas of Vojvodina, Baranja and Srijem, and did not implement strict regulations regarding the ethnic composition of villages. That was partially due to the fact that the vacant regions were settled by the initial wave of colonists and mostly consisted of partisan fighters and their families. The government tried to capitalize on their shared background and

20 Rudež, *Vlakom bez voznog reda u povijest filma*, 23; 91; 252.

21 HR-DAST 21, kut. 3.

22 Maticka, "Kolonizacija u Hrvatskoj", 35.

23 HR-DAST 21, kut. 27.

24 Maticka, "Kolonizacija u Hrvatskoj", 37.

use that to cultivate a Yugoslav identity.²⁵ On the other hand, the colonization in Slavonia had a cautious approach when assigning the colonist to the village to minimize the risks of ethnic tensions. This was a constant issue during interwar Yugoslavia and the Independent State of Croatia. The policies of the former in the redistribution of the land benefited veterans of the First World War, who were mostly of Serbian ethnicity.²⁶ The backlash to this came after the creation of the Croatian quisling state. It conducted harsh expulsions of Serbs in order to create an ethnically pure state.²⁷

The government had to resolve the issue of both decolonists²⁸ and autocolonists²⁹. All of that was dependent on free housing and unwanted people had to vacate the properties.³⁰ Decolonists were in a precarious situation. The first incentive was to immediately expel them, but it was decided that those who helped and did not have a property were allowed to relocate to former German properties. Those who had cooperated with the enemy had to fend for themselves and were either arrested or expelled. Serbian returnees had to get their land back regardless of the wishes of the current resident. Some decolonists shared houses with the returnees until housing was open for them. All who wanted to return to their place of origin had free transportation.³¹

25 Melissa K. Bokvov, *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953* (Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1998), 51.

26 Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 14.

27 Ibid. 21–22.

28 Colonists settled by the Independent State of Croatia.

29 Self-inserted settlers, mostly refugees.

30 Maticka, “Kolonizacija u Hrvatskoj”, 28.

31 Ibid., 33.

The impact of the agrarian reform consolidated the land and reduced the total number of small peasant farms (up to 2 ha). Their decrease was complemented by the rise in the size of the average peasant farm (from 2 to 5 ha) and a higher total number of households. Upon their arrival, the colonists received on average 4.4 hectares.³² They expected well-furnished houses and cultivated land. Their illusions were shattered when they realized that the housing was in disrepair and, if they arrived during the harvest, they could not access the fields right away. After the harvest of 1946, regardless of their previous knowledge, the colonists had to take full care of the land they were given. Some of them had to change housing a couple of times which caused annoyance. Despite the responsibility of dedicated district commissions, the free food was available only during the first ten days of settling. After that, the colonists had to fend for themselves by finding work at local state farms or with private owners. All of this caused so much disappointment in some that they returned home and later disincentivized others from partaking in colonization. The state tried to compensate by offering favourable loans for cattle, tools and building materials.³³

Policies Towards the Countryside

Despite the results and propaganda effort organized by the Party, a good portion of colonists were still suspicious of the new government. In the eyes of the Party, the spirit of individualism was present amongst peasants and they would not bend easily to aggressive changes in their lifestyle. The already

32 Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija* 137.

33 Maticka, "Kolonizacija u Hrvatskoj", 40.

mentioned works of Veljko Bulajić depict the colonist attitude through two prominent statements: *what's mine is mine* (“što je moje, moje je”)³⁴ and *to each his own* (“svoj na svome”)³⁵. Both of those lines highlight the peasants’ want to own a patch of land, and any approach by the government was seen as an encroachment on his ownership. They also felt that something that was easily given could be taken away in the same fashion.

The Party was acutely aware of the peasants’ resistance to forceful change. Therefore, they implemented an approach of gradual transition in the socialization of the countryside. First, they incentivized the joining of peasants into general agricultural cooperatives. They were not very different from the family cooperatives which had existed in Yugoslavia before, so peasants had previous knowledge of them. That was one of the reasons why colonists, preferably, were moved and settled together. The Party expected that it would be easier for them to accept cooperation with siblings or their compatriots, rather than with strangers. Once the peasant was educated and had become accustomed to a new way of living, they could implement the formation of peasant worker cooperatives. This approach of gradual induction of socialism in the countryside was supplemented by state-owned farms. In the early stages of colonization, the government had not forced the issue of joining the cooperatives. The peasants were already antagonized because of the regulations regarding buyout (“otkup”) and the crackdown on those whom the state considered speculators or smugglers.³⁶

34 *Vlak bez voznog reda*, 1959.

35 *Obećana zemlja*, 1986.

36 Bokvov, *Peasants and Communists*, 66–67.

Some colonists applied for the land as a peasant work cooperative. Initially, their number was not great and they were not supported to a great extent. Due to a lack of support from the state and local commissions, there was a lot of confusion in the everyday organization, and distribution of wealth and tools.³⁷ Despite that, the partisan settlers were more willing to join up. This was the case with village of Stanišić, where most of the colonists immediately gave their lands to the cooperatives.³⁸ Still, the number of cooperatives remained low, with around 8160 ha distributed to them during the agrarian reform.³⁹ However, from 1947 if a person wanted to participate in colonization, being part of a general agricultural cooperative became mandatory. At that point, most of the land had already been redistributed and the state wanted a guarantee that the settlers would become a part of a cooperative.⁴⁰ They also used other methods to force cooperation between settlers. For example, in the District of Osijek, the local government provided the cart to one colonist and the horses to two of his neighbours. That way, if they wanted to use their new assets, they had to share them and work together.⁴¹ To compensate, the local institutions monitored and nurtured good relations between colonists and locals.⁴²

37 Matica, "Kolonizacija u Hrvatskoj", 40.

38 Miljenko Beljanski, *Stanišić* (Senta, 1985), 138.

39 Matica, "Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj", 195.

40 HR-DAST 21, kut 27.

41 Državni arhiv u Osijeku, HR-DAOS 60, Okružni narodni odbor Osijek, kut. 222.

42 Matica, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 134.

Collectivization and Land Consolidation

The change in this approach came rapidly and due to external factors. The independent and aggressive foreign policy of Yugoslavia caused friction with the Soviet Union. In addition to that, the Soviet leadership was displeased with Yugoslavia's economic policies.⁴³ The Soviets wanted Yugoslavia to focus on the extraction of raw materials and to rely on them for agricultural and industrial needs. They were displeased with Yugoslavia's choice to begin with industrialization and were critical of individual ownership in agriculture. All of it culminated in the Resolution of Cominform. Amongst the list of grievances was the incorrect ideological approach toward the countryside.⁴⁴ The confrontation and subsequent condemnation by Cominform caused a shift of the currents from pragmatism to dogmatism. The Yugoslav leadership had to defend its legitimacy in the eyes of its fellow communists. In order to present themselves as ideologically pure, they decided to begin the process of collectivization.⁴⁵ They stressed the need to strengthen socialism by spreading, organizing and supporting cooperatives and the unification of individual peasant lands into a socialist construct. Their stance was that the state and cooperative ownership with planned growth were the basis for improving production and fighting backwardness.⁴⁶

43 Jeronim Perović, "The Tito-Stalin Split: A Reassessment in Light of New Evidence", *Journal of Cold War Studies* 9, no. 2 (2007): 58.

44 Bokvov, *Peasants and Communists*, 66–67, 85.

45 Stanko Juriša, "Agrarna politika i problemi kolektivizacije u Jugoslaviji u vrijeme sukoba KPJ s Informbiroom", *Časopis za suvremenu povijest* 15, no. 1 (1983): 61.

46 Maticka, "Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj," 197.

The building blocks for it were already in place but the fallout with the Soviet Union put the entire process into overdrive. It started with the conversion of general agricultural cooperatives into peasant work cooperatives.⁴⁷ There were four levels of integration in a cooperative. In the first and second stages, the peasant is part of a cooperative that leases the land that he owns. On the next level, the peasant renounces his compensation from the cooperative. The final stage required the complete renouncement of ownership in favour of the cooperative and was most prevalent during the collectivization.⁴⁸ This was achieved by the forceful inclusion of peasants who still operated as individuals. Local officials often used underhand tactics, such as confiscation of products and even physical abuse. The entire process suffered from bad organization and a lack of clear guidelines.⁴⁹ It was compounded by policies from the government, whose taxation and buyouts benefited the fourth stage of the cooperative.⁵⁰

The collectivization was successful when taking into account the number of registered peasant work cooperatives. While their number grew exponentially, the general agrarian cooperatives saw a steep fall.⁵¹ The people who accepted the collectivization were colonists, poor peasants and returnees who thought that the state would improve their living conditions. This is evident from the fact that the highest percentages of peasant work cooperatives were in Vojvodina and Slavonia.⁵²

47 Vlada Ugrinčić, „Uloga i značaj zemlјoradničkih zadruga u našoj agrarnoj politici i socijalističkom preobražaju sela“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 34 (1971): 50.

48 Maticka, „Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj“, 198.

49 Bokvoy, *Peasants and Communists*, 66–67, 122.

50 Maticka, „Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj“, 198.

51 Bokvoy, *Peasants and Communists*, 66–67, 124.

52 Cifrić, „KPJ/SKJ i seljaštvo“, 10.

Still, some of the colonists resisted the change and were subject to the same pressures as other peasants. An apparent depiction of those methods is presented in Bulajić's second work, *The Promised Land*. In this film, the former representative played the role of enforcer and used any means to bring unruly peasants into the fold. In one particular scene, a riled-up mob almost lynch an uncooperative peasant, forcing him to wear a sign that says: *I am a kulak*.⁵³ Despite this, the bigger private farms continued their stubborn resistance. This is evident from the numbers in Croatia where only 15% of peasant farms with around 12% of total agricultural land joined cooperatives.⁵⁴

In one of his speeches, Tito rebuked the idea of land theft and promoted collectivization as the elevation of the peasantry from backwardness and poverty. He argued that the cultivation of a collectivist spirit would preserve the peasantry from starvation and overwork. The role of cooperatives was one of organization, ability and unification. Ownership of the buildings and tools belonged to everyone who worked there and their descendants. Despite the situation in the field, he stated that nobody had a right to enforce the cooperatives and that the individual peasant would sooner or later realize that it was in his interest to join due to the various benefits.⁵⁵

The clash with Cominform also marked the definite scrapping of plans for the second phase of colonisation which consisted of building new colonial settlements. The village of Krdnija was named as a possible location for that project, but in reality, it was one of numerous empty villages.⁵⁶ The state also imagined the creation of two particular types of colonist

53 *Obećana zemlja*, 1986.

54 Maticka, "Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj", 198.

55 "Josip Broz Tito 1892–1980 o poljoprivredi i selu", *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 67–68 (1980): 2.

56 Maticka, "Kolonizacija u Hrvatskoj", 34.

settlements. The first was meant for people with war-inflicted disabilities, and the other was for war orphans. For obvious reasons, those settlements would have to rely on an external workforce in cultivating the land.⁵⁷ Although the first type was established in the village of Karačevo, Vojvodina, the plans for the second type never came to fruition.

Due to fragmentation of the land that entered cooperatives, the state began the process of land consolidation. The entire process was badly executed despite the specialized laws, decrees and dedicated commissions.⁵⁸ Even the colonists resisted the idea of switching the land or houses as an adjustment to the new policy in the countryside. In the previously mentioned Stanišić, despite the early participation in peasant cooperatives, there are numerous examples of people rejecting the land consolidation. This is evident from the papers of the Land Consolidation Commission in Sombor, where some colonists protested verbally or outright refused to participate in the administrative side of the process by not signing the documents or not showing up at the meeting. The commission paid no heed to the complaints and usually ruled for consolidation to happen, attributing the disobedience to improper behaviour or political leanings of the individual.⁵⁹ The ill preparation and lack of professional help in the field made registering the changes in cadastre and land registry useless.⁶⁰ After the exponential growth of cooperatives, the first signs of stagnation were evident in 1952. Contrary to the government predictions,

57 *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* (Zagreb 1945.), 15–16.

58 Vjenceslav Medić, “Devedeset godina komasacija u Hrvatskoj”, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 119–120 (1993): 111–112.

59 Istorijski arhiv Sombor, F-150, Narodni odbor opštine Stanišić (1944–1962), kut. 123.

60 Medić, “Devedeset godina komasacija u Hrvatskoj”, 111–112.

productivity remained low. The state was constantly struggling to equip the cooperatives. This approach to socialist change in the countryside had been proven a failure and the leadership admitted so at the end of the same year.⁶¹

The process of collectivization in Yugoslavia lasted up until 1953 when the state decided to abandon it in favour of self-managed socialism. During the reorganization, cooperatives were either liquidated or combined into general peasant cooperatives or became social agricultural farms. This was followed up by the second agrarian reform in 1953 that limited the land to a maximum of 10 ha. The same land limit was set for peasants that left the cooperative.⁶² This amount of land was viewed as appropriate so that it would not cause class exploitation.⁶³ The rest remained in the hands of the state which gave it to agricultural organizations for permanent use. The focus shifted to the link between the social agricultural farms and their cooperation with private owners. The goal was to show that productivity was the main indicator of socialist ownership and not the amount of collectivized land.⁶⁴ The second agrarian reform and the botched attempt at land consolidation created a complicated situation with numerous legal issues. In 1954, the Law of Land Consolidation was introduced to address the chaos in the villages and lay the foundation for proper development of the land.⁶⁵

61 Maticka, "Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj", 198.

62 Ibid., 199.

63 Cifrić, "KPJ/SKJ i seljaštvo", 8.

64 Maticka, "Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj", 199.

65 Medić, Devedeset godina komasacija", 112.

Aftermath

Later, the leadership had an unfavourable opinion of collectivization. They stated that it was a hindrance to the proper development of cooperatives in the villages and that socialism was on track as long as the socialist sector had a bigger output in production when compared to the private sector.⁶⁶ Tito's speech in 1955 presented the period of collectivization as a necessary countermeasure for the food shortage. He admitted that some cooperatives were made without proper logistical, technical, material or phytological support. He reinforced the policy of gradual integration of peasants into cooperatives that was promoted before collectivization.⁶⁷

However, the damage was already done. The decline in general support amongst the peasantry can be seen in the case of Vojvodina. In the immediate post-war period, they formed the majority of the Party members. That number was cut almost in half by 1953 due to the collectivization and land consolidation.⁶⁸ Due to the dire situation in the villages some peasants turned to work outside of agriculture. Ironically, that kickstarted the social transference of peasants into workers.⁶⁹ Disaffection with the Party policies during the collectivization unsettled the newcomers. Some of them renounced their land, as they felt that they had never truly owned it in the first place. After that decision, they chose one of two paths. The first group moved towards urban areas in order to get a job in an industry that was picking up the pace due to the Party's

66 Cifrić, "KPJ/SKJ i seljaštvo", 11.

67 "Josip Broz Tito o poljoprivredi i selu", *Sociologija i prostor*, 4.

68 Borislav Dimković, „Kretanje broja seljaka-komunista Vojvodine u posleratnom periodu“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 26, (1969): 41–42.

69 Cifrić, "KPJ/SKJ i seljaštvo", 11.

focus on it. That reallocation spawned *wild* suburbs which were eventually properly integrated into expanding towns and cities.⁷⁰ The second group were returnees that joined up with the cooperatives in their old villages. They did this in order to reacquire their former possessions even before the verification from the administration. In some cases, the status of returnees who came back in 1949 was not solved until 1955.⁷¹

In conclusion, the government's plan to use the colonists as a political backbone in the countryside of Slavonia and Vojvodina only partially paid off. The agrarian reform and colonization managed to raise the average size of peasant properties and the number of households. As one of the factors in stabilizing the Yugoslav economy, it laid the groundwork for rapid industrialization. However, when the Party decided to abandon the process of gradual socialization of the countryside, it caused turmoil among peasants, including the colonists. While some of them did play a big role in forming and propagating the peasants' workers cooperatives, others resisted fiercely. The pressure to shift from individual to collective ownership evaporated most of the goodwill of the settlers. So, in both a political and economic sense, collectivization and land consolidation were a giant misstep in the Party's treatment of the countryside. The only unintentional blessing was the amassment of uneducated workers that could take part in the industrialization of Yugoslavia. As for the fate of Dalmatians who took part in the colonization, they either adapted, moved closer to the urban areas, or returned to their old properties. Because of this, the colonization effort is still vivid in the collective memory of modern-day Slavonia, Vojvodina and Dalmatia.

70 Vojislav Đurić, „Neke prostorne posledice socijalnih procesa u vojvođanskom selu“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 17, (1967): 54.

71 HR-DAŠI 29, kut 29.

*Bibliography**Archival sources*

Državni arhiv u Osijeku
HR-DAOS 60, Okružni narodni odbor Osijek.

Državni arhiv u Splitu
HR-DAST 21, Oblasni narodni odbor Dalmacije.

Državni arhiv u Šibeniku
HR-DAŠI 29, Narodni odbor kotara Šibenik.

Hrvatski državni arhiv
HR-HDA 1167, Ministarstvo poljoprivrede NRH, Odsjek za
agrarnu reformu i kolonizaciju (1945-1949).

Istorijski arhiv Sombor
F-150, Narodni odbor opštine Stanišić (1944-1962).

Published sources

“Josip Broz Tito 1892-1980 o poljoprivredi i selu“, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 67-68, (1980): 1–6.

Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji (Zagreb, 1945).

Film sources

Vlak bez voznog reda, 1959.

Obećana zemlja, 1986.

Literature

Beljanski, Milenko. *Stanišić*. Senta, 1985.

Bokvov, Melissa K. *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953*. Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1998.

Cifrić, Ivan. "KPJ/SKJ i seljaštvo." *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 67-68 (1980): 7-19.

Dimković, Borislav. „Kretanje broja seljaka-komunista Vojvodine u posleratnom periodu.“ *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 26, (1969): 39-48.

Đurić, Vojislav. „Neke prostorne posledice socijalnih procesa u vojvođanskom selu,“ *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 17, (1967): 51-59.

Juriša, Stanko. "Agrarna politika i problemi kolektivizacije u Jugoslaviji u vrijeme sukoba KPJ s Informbiroom." *Časopis za suvremenu povijest* 15, no. 1 (1983): 55-73.

Maticka, Marijan. "Kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948. Godine." *Časopis za suvremenu povijest* 19, no. 2 (1987): 27-53.

Maticka, Marijan. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.

Maticka, Marijan. "Zemljovlasnički odnosi u Hrvatskoj od 1945. do 1953." *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 125-126 (1994): 191-201.

Medić, Vjenceslav. "Devedeset godina komasacija u Hrvatskoj." *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 119-120 (1993): 97-106.

Perović, Jeronim. "The Tito-Stalin Split: A Reassessment in Light of New Evidence." *Journal of Cold War Studies* 9, no. 2 (Spring 2007): 32-63.

Radomirović, Vojin. "Politika kao komponenta transformacije našeg sela." *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 34 (1971): 22-32.

Rudež, Božo (ed.), *Veljko Bulajić: Vlakom bez voznog reda u povijest filma*. Čakovec: Zrinski, 2015.

Ugrinčić, Vlada. „Uloga i značaj zemljoradničkih zadruga u našoj agrarnoj politici i socijalističkom preobražaju sela.“ *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja* 34 (1971): 48-65.

Summary

The agrarian reform and colonization that occurred from 1945 to 1948 is a culmination of the processes of land redistribution that started in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Although colonization was initially a long-term project, it was concluded by the beginning of 1948. Its effects are still visible in the wider consciousness of the people whose predecessors were, in some way, tied to it. This paper analyzes this event from the perspective of colonists who settled in Slavonia and Vojvodina. It tackles the reasons for the relocation of certain groups, the methods of the redistribution of land, and how it permanently changed society in the region. It shows the government's steady approach that transitioned from a necessity to repopulate emptied areas, where they put the economy before ideology, towards setting building blocks for the cooperatives. It also addresses the settlers' individualist stance and uneasiness towards any encroachment on personal properties. The gradual introduction of socialist structures in the village, through the various policies, changed in 1948. The conflict with Cominform drastically accelerated the socialization of the countryside. The policies tied to collectivization and land consolidation were inconsistent and damaged the relations between the colonists and the Party. The government shifted its approach towards the countryside in 1953, but the commotion concerning the ownership of the land was felt well into the 1950s. This impacted the colonists who struggled with adaptation to the new land and they either moved to the larger urban areas or returned home.

*Agrarna reforma in kolonizacija
kot temelja za legitimno oblast
jugoslovanske socialistične vlade:
Prehod h kolektivizaciji v Slavoniji
in Vojvodini*

Povzetek

Agrarna reforma in kolonizacija, ki sta potekali med letoma 1945 in 1948, predstavljata vrhunec procesov prerazporeditve zemljišč, ki so se začeli v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Čeprav je bila kolonizacija sprva obravnavana kot dolgoročen projekt, se je zaključila v začetku leta 1948. Njeni učinki so še vedno prisotni v širši zavesti ljudi, katerih predhodniki so bili povezani z njo. Prispevek analizira to dogajanje z vidika kolonistov, ki so se naselili v Slavoniji in Vojvodini. Obravnava razloge za preselitev določenih skupin, metode prerazporeditve zemljišč in predstavlja, kako so ti procesi trajno zaznamovali družbo v regiji. Prispevek predstavlja delovanje vlade, ki je v začetku temeljilo na potrebi po ponovnem naseljevanju izpraznjenih območij, kjer je gospodarstvo prevladalo nad ideologijo, nato pa prešlo k vzpostavljanju temeljev za nastanek kmetijskih zadrug. Poleg tega prispevek naslavlja tudi individualistično držo naseljencev in njihovo nasprotovanje vsakršnim posegom v osebno lastnino. Postopno uvajanje socialističnih struktur v

vasi skozi različne politike se je spremenilo leta 1948. Spor z Informbirojem je drastično pospešil socializacijo podeželja. Politike, povezane s kolektivizacijo in komasacijo zemljišč, so bile nedosledne in so škodovala odnosom med kolonisti in Komunistično partijo. Leta 1953 je vlada spremenila svoj odnos do podeželja, vendar je bilo nemir v zvezi z lastništvom zemljišč čutiti tudi v naslednjih letih. To je vplivalo na koloniste, ki so se s težavo privajali na novo okolje, zato so se številni preselili v večja urbana območja ali se vrnili domov.

DOI: 10.55692/D.18564.22.12

Prejeto: 23. 6. 2022
1.02 pregledni znanstveni članek

Matevž Tomšič¹

Odgovornost etabliranih elit za vzpon populizma v Evropi

Izvleček

Članek obravnava vlogo etabliranih elit v procesu širjenja populizma v Evropi. Avtor trdi, da populizem ni toliko vzrok, kot je simptom krize demokracije. K priljubljenosti populističnih sporočil je močno prispevala neučinkovitost in neodgovornost tradicionalnih političnih strank ter šibkost vodenja etabliranih političnih elit. Populistični politični akterji izkoriščajo vse manjše zaupanje v politične institucije, kar je povezano z njihovim podoptimalnim delovanjem, zlasti v kriznih okoliščinah.

KLJUČNE BESEDE: *populizem, elite, demokracija, Evropa*

¹ Matevž Tomšič, dr., redni profesor, Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, matevz.tomsic@fuds.si.

Abstract

The article examines the role of the established elites in the process of the spread of populism in Europe. The author argues that populism is not so much a cause as a symptom of a crisis of democracy. The ineffectiveness and irresponsibility of the traditional political parties and the weakness of leadership by the established political elites have contributed significantly to the popularity of the populist messages. Populist political figures are taking advantage of the declining trust in political institutions, which is linked to their sub-optimal performance, especially in crisis situations.

KEYWORDS: *populism, elites, democracy, Europe*

Uvod

Populizem je zagotovo eden najpogosteje obravnavanih političnih pojavov zadnjih let. Znanstveniki, politiki, novinarji in drugi mnenjski voditelji govorijo o njegovih značilnostih, razlogih za razmah in vplivu na delovanje sodobnih političnih sistemov. Pri tem se pogosto predstavlja kot nekaj problematičnega z vidika obstoja Evropske unije in njene demokratične strukture. Politični voditelji, ki so označeni kot »populisti« – naj bo to nekdanji ameriški predsednik Donald Trump ali madžarski premier Victor Orbán – so v osrednjih medijih običajno prikazani negativno. Takšna obravnava populizma je zanimiva glede na to, da je imela v 19. stoletju, ko se je ta oznaka pojavila, pretežno pozitivno konotacijo, v smislu nečesa, kar prihaja od običajnih ljudi in služi interesom množic, predvsem njihovi emancipaciji in povečanju blaginje.

Vendar se pri obravnavi populizma pogosto pojavljajo različne dileme, nejasnosti, protislovja in poenostavitve. Sodi namreč v kategorijo diskutabilnih konceptov, o katerih ni širokega in splošnega soglasja.² Pogosto se uporablja celo kot oznaka, ki jo člani etabliranih političnih elit in njihovi podporniki lepijo svojim kritikom.³ V tem kontekstu lahko včasih celo govorimo o nekakšnem »populističnem pompu« in celo širjenju antipopulizma.⁴ Gre za pojem, ki je zelo raztegljiv in raznolik. Težko je potegniti jasno ločnico med populizmom

2 Cas Mudde in Cristobal Rovira Kaltwasser, *Populism. A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2017).

3 Paul Blokker in Manuel Anselmi, »Introduction: Multiple Populisms. Italy as Democratic Mirror,« v: *Multiple Populisms*, ur. Paul Blokker in Manuel Anselmi (London & New York: Routledge, 2020), 1–13.

4 Benjamin De Cleen, Jason Glynos in Aurelien Mondon, »Critical research on populism: Nine rules of engagement,« *Organization* 25, št. 5 (2018): 649–661.

in nepopulizmom, težko je določiti, ali je neko dejanje populistično ali ne, ali je določen politični voditelj populističen ali zgolj popularen. Zato je treba za detektiranje pojma vzpostaviti karseda jasne in konsistentne kriterije, ob tem pa se izogibati politično ali ideološko motiviranim pristranostim.

Pričujoči članek obravnava vlogo etabliranih političnih in drugih elit v procesu širjenja populizma po Evropi. Pri tem predpostavlja, da populizem ni toliko vzrok, kot je posledica krize demokracije. K priljubljenosti populističnih sporočil je močno prispevala neučinkovitost in neodgovornost tradicionalnih političnih strank ter njihovo šibko in neustrezno vodenje. Podoptimalni rezultati institucij, tako na nacionalni kot na evropski ravni, pri soočanju s krizami, ki so si druga za drugo sledile v tem tisočletju, so dali močan zagon populističnim političnim silam.

Težave z opredelitvijo populizma

Zaradi njegove izmuzljive narave je težko podati neko jedrnat in univerzalno definicijo populizma.⁵ Tematizirati ga je mogoče z različnih vidikov, saj gre za večplasten pojav, ki je povezan z različnimi vidiki političnega življenja. Prvič, definicijo lahko dojemamo kot ideologijo, čeprav je le-ta raznolika, nekoherentna in pogosto »votla«. ⁶ Vseeno sloni na nekaterih idejnih načelih. Mudde⁷ opredeljuje populizem kot ideologijo,

5 Dadiana Chiran in Matevž Tomšič, »Populist ideology and speech patterns in e-communication between 2013 and 2016: discerning populism from political popularity,« *Romanian Journal of Political Science* 20, št. 1 (2020): 30–57.

6 Rafal Riedel, »Populism and Its Democratic, Non-Democratic, and Anti-Democratic Potential,« *Polish Sociological Review* 199, št. 3 (2017): 287–298.

7 Cas Mudde, Cas, »The Populist Zeitgeist,« *Government and Opposition* 39, št. 4 (2004): 543.

ki meni, da je družba ločena na dve homogeni in antagonistični skupini – na »čiste ljudi« na eni strani in »pokvarjeno elito« na drugi – in trdi, da bi morala biti politika izraz splošne volje (*volonté générale*) ljudstva. Drugič, populizem je mogoče razumeti kot posebno vrsto političnega ravnanja. Govorimo o tipu vodenja, pri čemer mislimo predvsem na odnos med vodjo in njegovimi sledilci, kjer je ključna komponenta zaupanje.⁸ To pomeni, da morajo populistični voditelji dokazati – ali se vsaj pretvarjati – da so del običajnih ljudi. Tretjič, populistično ravnanje je povezano s politično strategijo.⁹ Njegov glavni cilj je mobilizacija podpore državljanov za populistično stvar. To se nanaša na izbiro tem, način nagovarjanja državljanov, odnos do političnih tekmecev ter izbiro političnih in družbenih zavezništev. In končno, populizem lahko dojemamo kot politični slog.¹⁰ Gre predvsem za njegov stil komunikacije.¹¹ Populistična sporočila so zelo pomembna za aktiviranje podpore idejam populističnih političnih akterjev.¹² Povečana vloga medijev v političnem procesu oz. t. i. »mediatizacija politike«

- 8 Sorian Soare, »Populism and Leadership: Is There Anything New Under the Sun?« *Studia UBB Europea* LXII, št. 3 (2017): 121–149.
- 9 Kurt Weyland, »Populism a Political-Strategy Approach,« v: *The Oxford Handbook of Populism*, ur. Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo in Pierre Ostiguy (Oxford: Oxford University Press, 2017), 48–72.
- 10 Benjamin Moffit in Simon Torney, »Rethinking Populism. Politics, Mediatization and Political Style,« *Political Studies* 62, št. 2 (2014): 381–397.
- 11 Jan Jagers in Stefan Walgrave, »Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium,« *European Journal of Political Research* 46, št. 3 (2007): 319–345.
- 12 Michael Hameleers, Desirée Schmuck, Anne Schulz, Dominique Stefanie Wirz, Jörg Matthes, Linda Bos, Nicoleta Corbu in Ioannis Andreadis, »The Effects of Populist Identity Framing on Populist Attitudes Across Europe: Evidence From a 15-Country Comparative Experiment,« *International Journal of Public Opinion Research* 33, št. 3 (2021): 491–510.

je pripeljala do tega, da sodobni množični mediji, predvsem elektronski, svoje zgodbe vse bolj gradijo na »spektaklu«, pri čemer ima podoba pomembnejšo vlogo kot ideje in programi.¹³ Ne gre zanemariti vloge novih digitalnih medijev pri vzponu populizma. Uporaba družbenih omrežij omogoča širjenje političnih sporočil izven tradicionalnih medijskih kanalov (kot kaže primer predsedniške kampanje Donalda Trumpa, ki mu je prek Twitterja in drugih novih medijev uspelo »zaobiti« tradicionalne medije – ki smo jim večinoma nenaklonjeni).

Rečemo lahko, da je populizem v različnih pogledih divergenten politični pojav. Lahko govorimo o »različicah populizma« (*vaieties of populisms*).¹⁴ Pester je po ideološki usmeritvi. Tako v akademskih krogih kot širši javnosti se največ govori o desnem populizmu, ko se omenjajo stranke, kot so Nacionalna fronta v Franciji, Liga v Italiji, Svobodnjaška stranka v Avstriji ali Stranka za svobodo na Nizozemskem, saj imajo glede na volilne rezultate največjo politično težo. A ponekod imamo opravka tudi z močnim levičarskim populizmom, kot je primer Sirize v Grčiji, Podemos v Španiji, Levice v Sloveniji. Obstaja tudi tako imenovani sredinski populizem, ki zavrača politično pozicioniranje, kot je bil primer ANO 2011 na Češkem. Nadalje se populistični razlikujejo glede na njihov tematski fokus, torej glede tega, kaj je njihova glavna tema, s katero želijo pridobiti podporo volivcev. Nekateri odpirajo vprašanje migracij, drugi

13 Donatella Campus, »Mediatization and Personalization of Politics in Italy and France: The Cases of Berlusconi and Sarkozy,« *International Journal of Press/Politics* 15, št. 2 (2010): 219–235.

14 Noam Gidron in Bart Bonikowski, »Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda,« *Weatherhead Working Paper Series*, št. 13-0004 (2013): 1–38; Grilles Ivaldi, Maria Elisabetta Lanzone in Dwayne Woods, »Varieties of Populism across a Left-Right Spectrum: The Case of the Front National, the Northern League, Podemos, and Five Star Movement,« *Swiss Political Science Review* 34, št. 4 (2017): 354–376.

vprašanje regionalne avtonomije ali nacionalne suverenosti, tretji se osredotočajo na boj proti kapitalizmu. Razlike so tudi v usmeritvah glede mednarodnih povezav. Tako so nekateri evropski populistni (večina) prorusko, drugi (manjšina) pa protirusko usmerjeni.

Kljub številnim razlikam obstajajo nekatere skupne značilnosti populizma. Najpomembnejša je antielitizem. Kot rečeno, zanj je značilno izrazito nasprotovanje etabliranim elitam, ki so predstavljene kot sebične, izkoriščevalske in nesposobne. Pri tem ne gre samo za politično elito, temveč se ji pogosto pridružijo tudi druge vplivne skupine, kot je poslovna (korporacijska) ali intelektualna elita. Zato se populistni razglašajo za zaščitnike običajnih ljudi, ki jih želijo osvoboditi elitističnih zatiralcev. Paradoksalno je, da nekateri med njimi, kot so Silvio Berlusconi, Donald Trump ali Andrej Babiš, prihajajo iz samega vrha družbene elite. Populistom je skupno tudi pojmovanje politične skupnosti kot homogene entitete. Nagnjeni so k povečevanju »ljudstva« kot nedeljive celote s skupnimi vrednotami, željami in interesi. Zato so nenaklonjeni pluralizmu, saj vodi v spodkopavanje enotnosti ljudi. To je povezano tudi z zavračanjem delitve oblasti, saj naj bi bila populistična politika emanacija ljudske volje, zato bi moral imeti tovrsten voditelj, stranka ali gibanje razmeroma »proste roke« pri odločanju o skupnih zadevah. In končno, v kontekstu Evropske unije je populizem povezan z evroskepticizmom, bodisi v svoji trši bodisi mehkejši različici. Skoraj vse populistične stranke so namreč evroskeptične in obratno.¹⁵ Na globalni ravni populistni običajno delijo protiglobalistične usmeritve, zavračajo globalni neoliberalni kapitalizem, kritizirajo transnacionalne korporacije in nasprotujejo avtoriteti transnacionalnih političnih organizacij.

15 Nicolò Conti, »National political elites, the EU, and the populist challenge,« *Politics* 38, št. 3 (2018): 361–377.

Elite, populizem in vloga osebnosti v politiki

Politični prostor v sodobnih demokracijah je v zadnjih desetletjih doživel globoke spremembe. To velja za njegove institucionalne akterje, zlasti politične stranke, in organizacije, usmerjene k političnim ciljem, ki si prizadevajo ohraniti ali spremeniti družbene/ekonomske/politične razmere; imajo torej ključno vlogo v procesih artikulacije in zastopanja interesov, usmerjanja odločanja in politične socializacije. Govorimo o dogajanju na področju organizacijske strukture političnih strank in njihovega načina delovanja. Spreminjajo se načini mobilizacije politične podpore in vzpostavljanja povezave med strankami, vodstvi le-teh in njihovimi volivci.

Vzpon populizma je povezan z globoko spremembo ustroja samega političnega prostora.¹⁶ Govorimo – predvsem – o »personalizaciji politike«. Čeprav nekateri avtorji trdijo, da so empirični dokazi o tem pojavu v najboljšem primeru mešani,¹⁷ je težko zanikati, da imajo osebne lastnosti političnih voditeljev čedalje pomembnejšo vlogo v političnem življenju sodobnih demokracij,¹⁸ kar nekateri imenujejo »presidentializacija politike«.¹⁹ To pomeni vedno bolj dominantno vlogo strankarskih voditeljev v primerjavi z drugimi akterji strankarske politike, kar se nanaša na voditeljev nadzor nad strankarskim

16 Ladislav Cabada in Matevž Tomšič, »The Rise of person-based politics in the new democracies: the Czech Republic and Slovenia,« *Politics in Central Europe* 12, št. 2 (2016): 29–50.

17 Hans-Peter Kriesi, »Personalization of national election campaigns,« *Party Politics* 18, št. 6 (2011): 825–844.

18 Jack Corbett in Wouter Veenendaal, »The Personalisation of Democratic Leadership? Evidence from Small States,« *Social Alternatives* 36, št. 3 (2017): 32–36.

19 Gianluca Passarelli, ur., *The Presidentialization of Political Parties: Organizations, Institutions, and Leaders* (London: Palgrave Macmillan, 2016).

programom in politiko, imenovanjem izvršilnega kadra stranke in izbiri strankarskih kandidatov za volilne položaje ter strateške odločitve stranke (na primer, s kom sestaviti koalicijo, ali naj vstopi v vlado ali ostane v opoziciji itd.).²⁰ Na ta način ima voditelj prevladujoč vpliv na vse ključne elemente delovanja stranke. Poudarek na voditelju pride še posebej do izraza v času volilnih kampanj, ko številne stranke svojo podobo gradijo predvsem, če ne izključno, na osebnosti svojega vodje, njegovih sposobnostih, dosežkih in karizmi (bistveno bolj kot na programu in vrednotah).

Osebnosti različnih političnih voditeljev so v zadnjih nekaj desetletjih odločilno pripomogle k nastanku novih političnih sil.²¹ To se nanaša predvsem na stranke regionalistične ali avtonomistične usmeritve in tudi na tiste na skrajni desnici (politiki, kot so Matteo Salvini, Marine Le Pen, Norbert Hofer, Geert Wilders itd.), pa tudi na nekatere stranke, ki postajajo del političnega mainstreama v svojih državah, kot je primer Silvia Berlusconija in stranke Naprej Italija.

Da bi populistična politika dobila ustrezen zagon, je potrebna močna osebnost kot njen »gonilni motor«. Govorimo o vlogi karizme, ki je lahko po Maxu Weberu²² prisotna tudi v sodobni demokratični obliki političnega življenja. Karizmatično vodenje je močan dejavnik uspeha političnih strank in

20 Jean Blondel in Jean Thiebault, *Political Leadership, Parties, and Citizens. The Personalization of Leadership* (Oxford & New York: Routledge: 2010), 69.

21 Matevž Tomšič in Lea Prijon, »Person-based Politics in Italy and Slovenia: Comparing Cases of Leadership's Individualisation,« *International Social Science Journal* 64, št. 213/214 (2013): 237–248.

22 Max Weber, *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology* (Berkeley: University of California Press, 1978).

gibanj.²³ Nekateri avtorji, kot je Nadia Urbinati,²⁴ trdijo, da je personalizacija politike usoda populizma. V razmerah, ko politične stranke izgubljajo vlogo organizacijskih nosilcev kolektivnega delovanja in povezovalca med civilno družbo in vladnimi institucijami, lahko samo osebnost političnega voditelja mobilizira politično podporo za svojo stvar, usmerjeno proti etablirani politični eliti. Populisti praviloma zavračajo tudi samo tradicionalno organiziranost političnih strank.

Za populistično vodstvo, bodisi znotraj uveljavljenih strank (Donald Trump in Republikanska stranka) bodisi prek personalističnih političnih strank ali gibanj (Orbánov Fidesz, Babišev ANO 2011), je treba vzpostaviti »ustrezen« vrednostni in ideološki okvir. Kot že omenjeno, populizem kot strategija politizacije zahteva konstrukcijo ljudstva kot homogene celote, namišljene skupnosti vrlin, ki jo je treba obvarovati pred elitami.²⁵ Ta pojem je lahko ideološka podlaga njenemu stremljenju h koncentraciji moči (v rokah vodje), zavračanju pluralizma in marginalizaciji (če ne eliminaciji) tistih, ki to homogenost domnevno ogrožajo.

Takšne težnje pa običajno vodijo v povečevanje politične in ideološke polarizacije ter s tem v naraščanje napetosti in konfliktov v družbi. Populistični voditelji so običajno osebnosti, ki močno razdvajajo državljane: po eni strani uživajo neomajno lojalnost svojih privržencev, po drugi pa sprožajo oster odpor svojih nasprotnikov.

23 Takis S. Pappas, »Are Populist Parties 'Charismatic'? The Evidence from Europe,« *Constellation* 23, št. 3 (2016): 386.

24 Nadia Urbinati, *Democracy disfigured. Opinion, truth, and the people* (Cambridge: Harvard University Press, 2014).

25 Lorenzo Viviani, »A Political Sociology of Populism and Leadership,« *Società Mutamento Politica* 8, št. 15 (2017): 299.

Šibkost vodenja in nezaupanje v etabrirano politiko

Vzpon populizma se je zgodil v razmerah, za katere je značilno izrazito podoptimalno delovanje etabliranih političnih strank in njihovih vlad.²⁶ Nizko administrativno učinkovitost teh vlad je spremljalo pomanjkanje njihove odgovornosti.²⁷ Kot takšne so močno prispevale k oslabitvi zaupanja v politiko in politike. Trend zmanjševanja zaupanja v politične institucije je opazen v številnih zahodnih demokracijah. Še bolj pa je viden v novih demokracijah v Srednji in Vzhodni Evropi. Med temi institucijami so politične stranke običajno na dnu, kar zadeva zaupanje vanje.²⁸ Obstaja veliko elementov, povezanih z obnašanjem etabliranih političnih strank, kot so ideologizacija, klientelizem, nepotizem, korupcija in druge disfunkcionalne prakse, ki prispevajo k takšnim negativnim sentimentom.

V številnih demokracijah narašča prepad med strankami in volivci.²⁹ V takšnem ozračju lahko novi akterji (tako imenovani »novi obrazi«) zlahka pridobijo popularnost, zlasti tisti, ki svoje kampanje gradijo na personaliziranih in včasih »nepolitičnih« platformah. Nekateri med njimi poudarjajo t. i. »menedžerski princip«, ki izhaja iz prepričanja, da je treba državo voditi kot podjetje, saj je tisto, kar daleč največ šteje, učinkovitost

26 Frane Adam in Matevž Tomšič, »Roots and manifestations of populism in contemporary democracies,« v: *Technology and social choices in the era of social transformations*, ur. Matej Makarovič and Borut Rončević (Berlin: Peter Lang, 2020), 167–190.

27 Cabada in Tomšič, »The Rise of person-based politics in the new democracies«.

28 Matej Makarovič in Matevž Tomšič, »Democrats, authoritarians, and nostalgics: Slovenian attitudes toward democracy,« *Innovative issues and approaches in social sciences* 8, št. 3 (2015): 8–30.

29 Hans Keman, »Responsible Responsiveness of Parties in and out of Government,« v: *Parties, Governments, and Elite*, ur. Philip Harfst, Ina Kubbe in Thomas Poguntke (Wiesbaden: Springer, 2017), 2–52.

pri sprejemanju in udejanjanju političnih odločitev. Drugi pa stavijo na »moralistični princip«, ki predpostavlja, da je v politiki potrebne več etike in da je treba zvišati raven politične kulture.³⁰

Splošno razširjena je predstava o šibkosti demokratičnih političnih institucij in šibkosti vodenja (*lack of leadership*).³¹ To se je pokazalo zlasti v obdobjih kriz. Najprej smo bili priča neuspešnemu soočanju s finančno krizo, ki je izbruhnila leta 2008, ko se evropske institucije niso mogle pravočasno odzvati na visoko zadolženost in finančno šibkost nekaterih članic (predvsem Grčije). Še slabši je bil odziv na migrantsko krizo leta 2015, ko se je izkazalo, da Evropska unija nima scenarija, kako bi se učinkovito spopadla z množico ljudi iz njene bližnje in daljne okolice, ki se želijo naseliti znotraj njenih meja. Režim upravljanja migracij (če je sploh obstajal) je propadel, zato se je morala vsaka od držav, na mejah katerih so se pojavili migranti, znajti po svoje. To je povzročilo napetosti in frustracije tako na strani migrantov kot na strani lokalnega prebivalstva. K temu lahko dodamo, da je integracija migrantov, predvsem tistih iz muslimanskih držav, večinoma neuspešna, kar se kaže v številnih socialnih problemih, kot sta nizka stopnja izobrazbe in visoka stopnja brezposelnosti, v teh skupnostih.

Vendar pa ni le (ne)delovanje etabliranih elit razlog za vse večje nezadovoljstvo med državljani.³² Tudi njihove (domnevne) vrednostne usmeritve so pogosto tarča kritik in predmet zmeraj večjega zavračanja pomembnega dela volilnega telesa. Govorimo o določenih ideologijah, ki jih zagovarja del elite. To

30 V Sloveniji predstavljata primer menedžerskega principa Zoran Janković in v manjši meri tudi Robert Golob svojima strankama; primer moralističnega principa s svojo stranko je predstavljal Miro Cerar.

31 Adam in Tomšič, »Roots and manifestations of populism in contemporary democracies«.

32 Ibid.

se nanaša predvsem na multikulturalizem. Multikulturalizem kot ideologija temelji na ideji, da je kulturna raznolikost nekaj, kar je tako rekoč samo po sebi pozitivno. Trdi, da morajo imeti posamezne kulturno specifične skupnosti pravico in možnost, da gojijo svoje vrednote, običaje in življenjski slog.³³ Zavzema se za enakost med temi skupnostmi in se osredotoča na zaščito pravic manjšin (na primer priseljenskih skupnosti v evropskih družbah) nasproti kulturni večini. Multikulturalizem, ki je povezan z vzponom postmaterialističnih vrednot, kot so jih opisali avtorji, na primer Inglehart,³⁴ na splošno podpirajo člani akademske skupnosti in drugi oblikovalci javnega mnenja ter pomemben del politične elite. Vendar je problem te ideologije v zanemarjanju pomena (prevelikih) kulturnih razlik in njihovega potencialno problematičnega vpliva na delovanje družbe.³⁵ Z migrantsko krizo in težavami, ki jih je prinesla (porast kriminala, porast terorizma – zlasti v letih 2015 in 2016), so te ideje po vsej Evropi naletele na širok odpor. Mnogi so za slabo soočanje z migracijami, predvsem tistih iz tretjega sveta, krivili multikulturalistično usmerjenost (dela) elite. In predvsem desničarski populist so bili tisti, ki so ta občutja izkoristili in obtožili etabrirane elite, da so krive za omenjene težave. Trdijo namreč, da so se elite na podlagi multikulturalistične ideologije odtujile od potreb in želja navadnih

33 Andrew Heywood, *Political Ideologies. An Introduction* (New York: Palgrave Macmillan, 2012).

34 Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization* (Princeton: Princeton University Press, 1979); Ronald Inglehart, *Cultural Shift in Advanced Industrial Society* (Princeton: Princeton University Press, 1990).

35 Matevž Tomšič, »Building a common European identity: between unity and diversity,« v: *Unity in adversity: immigration, minorities, and religion in Europe*, ur. Vit Novotny (Brussels: Wilfried Martens Centre for European Studies, 2017), 29–36.

»avtohtonih« ljudi.³⁶ Ob multikulturalizmu je treba omeniti tudi druge elemente ideološkega diskurza sodobne levice, kot so zagovarjanje interesov skupnosti LGBT, nasprotovanje tradicionalnim družinskim vrednotam in spodbujanje ideje spola kot izključno družbenega konstrukta. Zaradi tega so se mnogi med njimi povezali s samodržci, kot je Vladimir Putin, ki velja v njihovih očeh za tradicionalista in tako ostrega borca proti »moralnemu propadu«.

Na ravni Evropske unije nekateri avtorji govorijo o krizi »evropskega elitnega ustroja« kot posledici dolgotrajnih kriznih razmer.³⁷ Nezadostna uspešnost institucij tako na nacionalni ravni kot na ravni EU pri soočanju s kriznimi vprašanji je močno spodbudila populistične politične sile. V predvolilnih kampanjah so se predstavljali kot branilci domačih vrednot pred tujimi »vsiljivci« na eni strani in »izdajalskimi« etabliranimi elitami na drugi.

*Populizem – vzrok ali simptom krize
predstavniške demokracije?*

Kot je navedeno v uvodu, se tako v akademskem kot širšem javnem diskurzu populizem običajno predstavlja kot pojav, ki je problematičen ali celo nevaren za delovanje demokracije. Najpogosteje je izpostavljeno zavračanje pluralizma, omalovaževanje pravne države in negativen odnos do različnih družbenih manjšin.³⁸ To še posebej velja za nove demokracije,

36 Adam in Tomšič, »Roots and manifestations of populism in contemporary democracies«.

37 Maurizio Cotta, »Vulnerability, Resilience, and Responses: The European Elites System under a Prolonged Crisis,« *Historical Social Research* 43, št. 4 (2018): 33–53.

38 Daniele Albertazzi in Duncan McDonnell, »Introduction: The Sceptre

na primer tiste v Vzhodni in Srednji Evropi, saj naj bi bil populizem povezan s tendencami po uvajanju »iliberalne demokracije« ali celo odkritega avtoritarizma.³⁹

Vendar je v resnici situacija bolj dvoumna. Meja med populistično in nepopulistično politiko je precej zabrisana. Politični uspeh v demokraciji zahteva priljubljenost, brez katere ni mogoče doseči dobrih volilnih rezultatov. Zato skoraj vsak politični akter, ne glede na druge značilnosti (ideologijo, politično pozicioniranje, osebni politični slog), od časa do časa prakticira vsaj določene elemente populizma, če že ne po vsebini delovanja, pa vsaj na ravni diskurza.

Glede na to, da populizem ni enoten pojav, obstajajo tudi razlike v njegovih učinkih na demokratično življenje. Intenzivnost populističnega pristopa in obnašanja dosega različne stopnje. Na eni strani imamo tako imenovani »mehki« populizem, ki ob populistični retoriki vendarle spoštuje ustavna načela, kot so delitev oblasti, temeljne pravice in svoboščine, na drugi pa je tako imenovani »trdi« populizem, ki ta ustavna načela zavrača. Medtem ko prvi nima resnih učinkov na demokracijo, je lahko drugi s tega vidika problematičen.

Učinki populizma na delovanje demokratične ureditve so torej različni. Phillippe Schmitter⁴⁰ govori o vrlinah in

and the Spectre,« v: *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*, ur. Daniele Albertazzi in Duncan McDonnell (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), 1–15; Jan W. Mueller, *What is Populism?* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016).

39 Bojan Bugarič, »Central Europe's descent into autocracy: A constitutional analysis of authoritarian populism,« *International Journal of Constitutional Law* 17, št. 2 (2019): 597–616; Bojan Bugarič, »A Crisis of Constitutional Democracy in Post-Communist Europe: 'Lands In-between' Democracy and Authoritarianism,« *International Journal of Constitutional Law* 13, št. 1 (2015): 219–245.

40 Phillippe Schmitter, »The Virtues and Vices of Populisms,« *Sociologica* 13, št. 1 (2019): 75–81.

pomanjkljivosti populizma. Pozitivni vidiki populizma so odpiranje političnega prostora in dekonsolidacija sklerotičnih strankarskih sistemov, mobilizacija prej pasivnih posameznikov in skupin, širjenje nabora možnih političnih rešitev; negativni vidiki populizma pa so destabilizacija procesa odločanja, vzbujanje nereálnih pričakovanj med državljani, ustvarjanje nezaupanja v politični sistem, vnašanje ekskluzivizma in nestrpnosti v politično življenje ter profesionalizacija politike. Katere značilnosti bodo prevladale, je odvisno od konkretne politične, gospodarske in družbene situacije v določeni državi.

Rečemo lahko, da je populizem problematičen predvsem v kombinaciji s personificirano politiko, ko se poudarja pomen močnega voditelja, ki naj odloča samostojno in se ne ozira na druge veje oblasti. Koncentracija moči v kombinaciji zavračanja pluralizma je nekaj, kar lahko v končni fazi pripelje do vzpostavitve (pol)avtoritarnih političnih praks (spodkopavanje vladavine prava, kratenje državljskih svoboščin, nadzor nad mediji in civilno družbo itd.) .

Populistična politika sloni na poenostavljenem dojemanju družbene realnosti. Ponuja preproste in enostavne recepte, kako se spoprijeti s težavami. Poleg tega poudarjanje vloge države in njenega voditelja pogosto krepí etatizem in s tem omejuje individualno iniciativo na različnih področjih. Kot takšna ne zagotavlja produktivnih rešitev za težave, s katerimi se soočajo evropske družbe. Vendar populizma ne moremo razumeti kot vzroka zanj. Je simptom krize etablirane politike in pomanjkljivosti prevladujočih političnih elit. Populizem lahko dojemamo kot impulz, ki opozarja na pomanjkanje zastopanosti in odzivnosti v demokratičnem sistemu, ali, kot provokativno trdi Cas Mudde (2019), kot »*neliberalni demokratični odgovor na nedemokratični liberalizem*«. ⁴¹ Prevladujoča

41 Cas Mudde, »Populism in Europe: An Illiberal Democratic Response to Undemocratic Liberalism,« *Government and Opposition* 56, št. 4 (2021): 1–21. doi:10.1017/gov.2021.15

demokratska paradigma je tako soočena z velikim izzivom, ki pa je v končni instanci posledica njenih lastnih slabosti.

Sklep

Ohranjanje, krepitev in legitimizacija demokracije v Evropi zahteva izboljšanje institucionalne učinkovitosti v smislu zmožnosti reševanja problemov, odzivnost in odgovornost do državljanov ter krepitev evropske identitete, ki temelji na obstoječi evropski kulturni dediščini. Skupna evropska identiteta pa lahko temelji le na spoštovanju nacionalnih posebnosti in tradicij. Ta prizadevanja zahtevajo tesno sodelovanje med političnimi in drugimi akterji na evropski, nacionalni in lokalni ravni, pri čemer se ohranja ravnotežje med različnimi ravni evropskega sistema demokratičnega upravljanja. Proces oblikovanja politik v Evropski uniji temelji na dialogu in prizadevanju za doseganje najširšega možnega soglasja, katerega rezultat so odločitve, sprejete v interesu njenih različnih delov.

Le revitalizacija demokracije v obliki kombinacije participativnih in predstavniških vidikov z aktivno vlogo državljanov in predvsem vlogo EU kot bolj proaktivnega globalnega igralca bi lahko spremenila populistična sporočila v manj privlačna. Etablirane politične in druge elite so tiste, ki imajo pri tem ključno odgovornost.

*Viri in literatura**Literatura*

Adam, Frane, in Matevž Tomšič. »Roots and manifestations of populism in contemporary democracies,« v: *Technology and social choices in the era of social transformations*, ur. Matej Makarovič in Borut Rončević, 167–190. Berlin: Peter Lang, 2020.

Albertazzi, Daniele, in Duncan McDonnell. »Introduction: The Sceptre and the Spectre,« v: *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*, ur. Daniele Albertazzi in Duncan McDonnell, 1–15. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.

Blokker, Paul, in Manuel Anselmi. »Introduction: Multiple Populisms. Italy as Democratic Mirror,« v: *Multiple Populisms*, ur. Paul Blokker in Manuel Anselmi, 1–13. London & New York: Routledge, 2020.

Blondel, Jean, in Jean Thiebault. *Political Leadership, Parties, and Citizens. The Personalization of Leadership*. Oxford & New York: Routledge, 2010.

Bugarič, Bojan. »Central Europe's descent into autocracy: A constitutional analysis of authoritarian populism«. *International Journal of Constitutional Law* 17, št. 2 (2019): 597–616.

Bugarič, Bojan. »A Crisis of Constitutional Democracy in Post-Communist Europe: 'Lands In-between' Democracy and Authoritarianism«. *International Journal of Constitutional Law* 13, št. 1 (2015): 219–245.

Cabada, Ladislav, in Matevž Tomšič. »The Rise of person-based politics in the new democracies: the Czech Republic and Slovenia«. *Politics in Central Europe* 12, št. 2 (2016): 29–50.

Campus, Donatella. »Mediatization and Personalization of Politics in Italy and France: The Cases of Berlusconi and Sarkozy«. *International Journal of Press/Politics* 15, št. 2 (2010): 219–235.

Chiran, Dadiana, in Matevž Tomšič. »Populist ideology and speech patterns in e-communication between 2013 and 2016: discerning populism from political popularity«. *Romanian Journal of Political Science* 20, št. 1 (2020): 30–57.

Conti, Nicolo. »National political elites, the EU, and the populist challenge«. *Politics* 38, št. 3 (2018): 361–377.

Corbett, Jack, in Wouter Veenendaal. »The Personalisation of Democratic Leadership? Evidence from Small States«. *Social Alternatives* 36, št. 3 (2017): 32–36.

Cotta, Maurizio. »Vulnerability, Resilience, and Responses: The European Elites System under a Prolonged Crisis«. *Historical Social Research* 43, št. 4 (2018): 33–53.

De Cleen, Benjamin, Jason Glynos, in Aurelien Mondon. »Critical research on populism: Nine rules of engagement«. *Organization* 25, št. 5 (2018): 649–661.

Jagers, Jan, in Stefan Walgrave. »Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium«. *European Journal of Political Research* 46, št. 3 (2007): 319–345.

Gidron, Noam, in Bart Bonikowski. »Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda«. *Weatherhead Working Paper Series*, št. 13-0004 (2013): 1–38.

Hameleers, Michael, Desirée Schmuck, Anne Schulz, Dominique Stefanie Wirz, Jörg Matthes, Linda Bos, Nicoleta Corbu, in Ioannis Andreadis. »The Effects of Populist Identity

Framing on Populist Attitudes Across Europe: Evidence From a 15-Country Comparative Experiment«. *International Journal of Public Opinion Research* 33, št. 3 (2021): 491–510.

Heywood, Andrew. *Political Ideologies. An Introduction*. New York: Palgrave Macmillan, 2012.

Inglehart, Ronald. *Modernization and Postmodernization*. Princeton: Princeton University Press, 1979.

Inglehart, Ronald. *Cultural Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press, 1990.

Ivaldi, Grilles, Maria Elisabetta Lanzone, in Dwayne Woods. »Varieties of Populism across a Left-Right Spectrum: The Case of the Front National, the Northern League, Podemos, and Five Star Movement«. *Swiss Political Science Review* 34, št. 4 (2017): 354–376.

Keman, Hans. »Responsible Responsiveness of Parties in and out of Government,« v: *Parties, Governments, and Elite*, ur. Philip Harfst, Ina Kubbe in Thomas Poguntke, 2–52. Wiesbaden: Springer, 2017.

Kriesi, Hans-Peter. »Personalization of national election campaigns«. *Party Politics* 18, št. 6 (2011): 825–844.

Makarovič, Matej, in Matevž Tomšič. »Democrats, authoritarians, and nostalgics: Slovenian attitudes toward democracy«. *Innovative issues and approaches in social sciences* 8, št. 3 (2015): 8–30.

Moffit, Benjamin, in Simon Torney. »Rethinking Populism. Politics, Mediatisation and Political Style«. *Political Studies* 62, št. 2 (2014): 381–397.

Mudde, Cas, in Cristobal Rovira Kaltwasser. *Populism. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Mudde, Cas. »The Populist Zeitgeist«. *Government and Opposition* 39, št. 4 (2004): 541–563.

Mudde, Cas. »Populism in Europe: An Illiberal Democratic Response to Undemocratic Liberalism«. *Government and Opposition* 56, št. 4 (2021): 1–21. doi:10.1017/gov.2021.15.

Mueller, Jan W. *What is Populism?*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016.

Pappas, Takis S. »Are Populist Parties ‘Charismatic’? The Evidence from Europe«. *Constellation* 23, št. 3 (2016): 378–390.

Passarelli, Gianluca, ur. *The Presidentialization of Political Parties: Organizations, Institutions, and Leaders*. London: Palgrave Macmillan, 2016.

Riedel, Rafal. »Populism and its Democratic, Non-Democratic, and Anti-Democratic Potential«. *Polish Sociological Review* 199, št. 3 (2017): 287–298.

Schmitter, Phillipe. »The Virtues and Vices of Populisms«. *Sociologica* 13, št. 1 (2019): 75–81.

Soare, Sorian. »Populism and Leadership: Is There Anything New Under the Sun?«. *Studia UBB Europea* LXII, št. 3 (2017): 121–149.

Tomšič, Matevž, in Lea Prijon. »Person-based Politics in Italy and Slovenia: Comparing Cases of Leadership’s Individualisation«. *International Social Science Journal* 64, št. 213/214 (2013): 237–248.

Tomšič, Matevž. »Building a common European identity: between unity and diversity,« v: *Unity in adversity: immigration, minorities, and religion in Europe*, ur. Vit Novotny, 29–36. Brussels: Wilfried Martens Centre for European Studies, 2017.

Urbinati, Nadia. *Democracy disfigured. Opinion, truth, and the people*. Cambridge: Harvard University Press, 2014.

Viviani, Lorenzo. »A Political Sociology of Populism and Leadership«. *Societa Mutamento Politica* 8, št. 15 (2017): 279–304.

Weber, Max. *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press, 1978.

Weyland, Kurt. »Populism a Political-Strategy Approach,« v: *The Oxford Handbook of Populism*, ur. Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo in Pierre Ostiguy, 48–72. Oxford: Oxford University Press, 2017.

*The Responsibility of Established
Elites for the Rise of Populism
in Europe*

Summary

Populism is certainly one of the most frequently discussed political phenomena of recent years. Scientists, politicians, journalists and other opinion leaders talk about its characteristics, reasons for its expansion, and its impact on the operation of the modern political systems. However, its discussion is often accompanied by arising dilemmas, ambiguities, contradictions and simplifications. It belongs to the category of debatable concepts on which there is no broad and general consensus. It is frequently even used as a label that members of established political elites and their supporters put on their critics. As it is a very stretchable and diverse concept, it is difficult to draw a clear distinction between populism and non-populism. To detect populism, it is therefore necessary to establish as clear and consistent criteria as possible, while avoiding politically or ideologically motivated biases.

Populist politics is grounded in a simplified perception of social reality. It offers simple and easy recipes to deal with problems. Further, emphasising the role of the state and its leader often reinforces statism, thereby limiting individual initiative in various areas. As such, it does not provide productive solutions to the problems faced by European societies. However, populism cannot be understood as the cause of these problems. It is a symptom of a crisis of the established politics and the

shortcomings of the dominant political elites. Populism can be seen as an impulse that points to a lack of representation and responsiveness in a democratic system. The prevailing democratic paradigm is thus faced with a major challenge, which is ultimately the result of its own weaknesses.

The preservation, strengthening and legitimisation of democracy in Europe requires improving institutional effectiveness in terms of problem-solving capacity, responsiveness and accountability to citizens, and strengthening of a European identity based on the existing European cultural heritage. Only a revitalisation of democracy by means of a combination of participatory and representative aspects, with citizens' active participation and, above all, the EU as a more proactive global actor, could make the populist messages less attractive.

*Poročila
s konferenc*

*Fašizem – Sto let pozneje: Stanje
raziskav in nove raziskovalne
perspektive, Pivka, 19. 10. 2022*

Leta 2022 mineva 100 let od vzpona fašizma na oblast v Italiji. Fašizem kot politična ideologija in gibanje se je v Italiji krepil vse od začetka dvajsetih let 20. stoletja, politično prevlado pa je dosegel s pohodom na Rim, ki se je zaključil 28. oktobra 1922. Vodja fašistične stranke Benito Mussolini je naslednji dan, 29. oktobra, s strani kralja Viktorja Emanuela III. dobil pooblastilo za sestavo nove vlade, 31. oktobra 1922 pa je tudi uradno prišel na čelo italijanske vlade, kjer je ostal dobri dve desetletji (*ventennio fascista*). Fašistični režim, ki ga je zaznamovala diktatura, kult osebnosti, skrajni nacionalizem, vse bolj agresivna zunanja politika, šovinizem in rasizem, se je dokončno oblikoval v naslednjih letih. S tem je postal poleg nemškega nacionalsocializma in sovjetskega komunizma eden od treh totalitarnih režimov, ki so zaznamovali obdobje t. i. »kratkega 20. stoletja« v Evropi in po svetu. Preučevanje totalitarizmov med znanstveniki še danes vzbuja veliko pozornosti. Raziskovalna področja, povezana s fašizmom, obsegajo študije o sami ideologiji in obliki vladavine, o njenih voditeljih ter delovanju (fašističnega) državnega sistema. V zadnjih desetletjih preučevanja znanstveniki z novimi raziskovalnimi perspektivami in metodološkimi pristopi postopoma odpirajo nove diskusije. Tematski fokus novejših študij fašizma vse bolj temelji na

kulturoloških, transnacionalnih in interdisciplinarnih aspektih preučevanja.

Več kot četrtina zahodnega slovenskega etničnega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni, natančneje z Rapalsko pogodbo med Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) in Kraljevino Italijo v letu 1920 pripadlo slednji, je bila s fašizmom zaznamovana vse od njegovega začetka. V letu 1920, torej dve leti pred prihodom Mussolinija na oblast, so v Trstu požgali Narodni dom, ki je veljal za simbol slovenstva in osrednjo kulturno ustanovo tržaških Slovencev. Obmejni fašizem (*fascismo di frontiera*) je tako kot ostali družbeni in politični pojavi imel svoje korenine v še starejšem fenomenu – iredentizmu, ki se je na tem območju pojavil že v drugi polovici 19. stoletja. Po priključitvi območij Goriške, Primorske, dela Notranjske, Istre in Trsta so tam živeči Slovenci doživljali vse močnejši pritisk raznarodovalnih ukrepov in ostali v primežu fašističnega nasilja vse do razpada režima.

Vzponu fašizma v Italiji je sledil vzpon nacizma v Nemčiji, ko je Adolf Hitler 30. oktobra 1933 zasedel kanclerski položaj. Gospodarska kriza, ki je zaznamovala začetek tridesetih let 20. stoletja, je obenem omogočila vse večji pritisk na sosednje države. Med njimi je bila Kraljevina Jugoslavija, ki se je poleg iskanja ravnotežja na zunanjepolitičnem področju soočala z nestabilnimi notranjepolitičnimi razmerami. Na območju jugoslovanske države so prav tako delovala (psevdo)fašistična gibanja, predvsem leta 1935 ustanovljeno Jugoslovansko nacionalistično gibanje (Zbor), ki ga je vodil srbski politik in pravnik Dimitrije Ljotić. Po izbruhu druge svetovne vojne v letu 1939 je kmalu postalo jasno, da se je obroč sil osi okoli jugoslovanske države počasi sklepal, kar je rezultiralo v sosledju dogodkov prelomnega leta 1941, od pristopa Jugoslavije k Trojnemu paktu, do množičnih demonstracij, državnega udara in še zadnjega (neuspešnega) poskusa nove jugoslovanske vlade za

navezavo stikov z italijanskim diktatorjem. Z napadom Tretjega rajha na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941 je vojna zajela tudi slovensko ozemlje, ki so si ga razdelili štirje okupatorji – nemški, italijanski, madžarski in hrvaški. Slovenska medvojna zgodovina je še toliko bolj kompleksna, saj so se okupatorski sistemi med seboj razlikovali, Slovenci pa so bili deležni različnih vrst raznarodovalnih in represivnih ukrepov. Specifičnost obdobja druge svetovne vojne na slovenskem prostoru zato ponuja možnost za komparativno analizo delovanja različnih fašističnih režimov, pri kateri je mogoča uporaba novih metodoloških pristopov.

Študijski center za narodno spravo (SCNR) je 19. oktobra 2022 v Parku vojaške zgodovine v Pivki organiziral mednarodno znanstveno konferenco z naslovom *Fašizem – sto let pozneje. Stanje raziskav in nove raziskovalne perspektive*. Mednarodna konferenca je bila organizirana v okviru programa Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Njen primarni namen je bil s skupino domačih in tujih znanstvenikov predstaviti stanje raziskav in nove znanstvene perspektive ter metodološke pristope pri preučevanju fašizma. Osrednji govornik konference, ugledni avstralski zgodovinar in eden največjih poznavalcev življenja Benita Mussolinija ter italijanskega fašizma, prof. dr. Richard J. B. Bosworth, se je v svojem predavanju posvetil stoletnici pohoda na Rim. Poudaril je, da je bil fašistični režim, kljub »zmagoslavnemu« priходу na oblast, v mnogih pogledih že od svojega začetka zaznamovan z nasiljem, lažmi, mnogimi zmotami in neuspehi. Po uvodnem predavanju dr. Boswortha je svoje referate predstavilo dvanajst raziskovalcev, ki so z raznolikimi vsebinskimi poudarki zaobjeli različne tematske sklope, med drugim:

- fašistične in parafašistične režime v izbranih nacionalnih kontekstih s posebnim poudarkom na Srednji in Jugovzhodni Evropi,
- fašizem in nacionalizem s posebnim poudarkom na odnosu fašizma do narodnih manjšin,
- fašizem v Kraljevini Jugoslaviji,
- kulturne politike fašističnih režimov,
- odnos med fašističnimi in antimodernističnimi gibanji,
- socialni in kulturni izvori vzpona fašističnih gibanj,
- značilnosti delovanja fašističnih režimov na slovenskem ozemlju.

V prvem tematskem sklopu je dr. Aristotle Kallis iz Univerze Keele predstavil širjenje fašističnih idej v različnih nacionalnih kontekstih. V transnacionalno zasnovani študiji se je avtor prispevka osredotočil na primere t. i. obrobni držav (v geografskem in konceptualnem smislu), s posebnim poudarkom na primeru Grčije in Jugoslavije. Sledil je prispevek dr. Lucie Ceci iz Univerze Tor Vergata v Rimu, v katerem se je avtorica posvetila obdobju papeževanja Pija XI. (1922–1939) in sočasnega vzpona fašizma v Italiji. Kot tretja predavateljica je svoj referat predstavila dr. Tamara Griesser Pečar s SCNR, ki je primerjala italijanski fašizem in nemški nacizem ter njune okupacijske sisteme na območju slovenskega prostora. Ker so se na slovenskem ozemlju zvrstili vsi trije totalitarni režimi, ta tematika predstavlja priložnost za primerjalne zgodovinopisne analize.

Drugi tematski sklop je bil posvečen odnosu fašizma do verskih in etničnih manjšin. Prvi je svoj referat predstavil dr. Borut Klabjan iz Znanstveno-raziskovalnega središča Koper, ki se je osredotočil na fašistično in nacionalistično nasilje kot sredstvo za uveljavitev fašističnega državnega sistema na obmejnem območju zahodnega slovenskega etničnega ozemlja.

V naslednjem referatu je dr. Renato Podbersič iz SCNR predstavil odnos fašistične Italije do Judov v Julijski krajini in pri tem izpostavil njihov položaj po uvedbi rasnih zakonov v letu 1938. Tematski sklop je zaključil doktorski študent Lovro Kralj iz Univerze na Reki s študijo primera »protijudovske« politike v obdobju druge svetovne vojne v mestu Osijek, kjer so se s podobnimi idejami (antisemitizma, antikomunizma in idejo Nove Evrope) srečala tri fašistična gibanja (nemško, hrvaško in madžarsko).

V tretjem raziskovalnem sklopu je ddr. Igor Grdina iz Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti predstavil akceptacijo fašističnih idej na območju Slovenije znotraj jugoslovanske kraljevine. Dr. Tomaž Ivešič in dr. Matic Batič iz SCNR sta predstavila politično usmerjenost akademskega kluba Straža, v katerem je deloval del katoliških študentov univerze v Ljubljani pod duhovnim vodstvom Lamberta Ehrlicha. Avtorja prispevka sta na podlagi objav v glasilu *Straža v viharju* in drugih primarnih virov opravila primerjalno analizo njihovega političnega programa in ideoloških premis fašizma.

Četrty tematski sklop je bil posvečen fašističnim in drugim skrajno desnim gibanjem v Srednji Evropi. Dr. Oskar Mulej iz Univerze na Dunaju se je v svoji raziskavi posvetil problemu »avstrofašizma« in avstrijske *Ständestaat* med letoma 1933 in 1938, ko sta kanclerski položaj zasedala Engelbert Dollfuss in Kurt Schuschnigg. V naslednjem referatu je dr. Jakub Drábik, član Slovaške akademije znanosti, skozi aplikacijo transnacionalne perspektive predstavil češko fašistično gibanje, ki je od svoje ustanovitve v letu 1926 delovalo tako na političnem kot na kulturnem področju. Dr. Anton Hruboň iz Univerze Matej Bel v Banski Bistrici je zadnji tematski sklop zaključil s predstavitvijo pogleda slovaškega zgodovinopisja na obdobje 1938–1945. Slovaško zgodovinopisje je v devetdesetih letih 20. stoletja prav

na tem področju raziskav doživelo svojo različico »*Historikerstreita*.« Avtor je predstavil, kako so argumenti zgodovinarjev vplivali na širši javni diskurz ter kolektivni zgodovinski spomin na Slovaškem.

Špela Chomicki, Petra Grabrovec

R e c e n z i j e

*Serhii Ploky, Vrata
Evrope: Zgodovina Ukrajine,
Založba UMCO, Ljubljana,
2022, 548 strani*

Serhii Ploky (1957) je profesor ukrajinske zgodovine na Harvardski univerzi ter direktor Ukrajinskega raziskovalnega inštituta, ki deluje v okviru le-te. Raziskuje intelektualno, kulturno in mednarodno zgodovino Vzhodne Evrope, pa tudi specifično aktualno tematiko, na primer v njegovi knjigi o Černobilu.

V središču zgodovinskega preučevanja je predvsem človek, ljudje, njihova medsebojna razmerja in hkrati zunaj njih vse, kar je nanje vplivalo. Zgodovinarja seveda ne zanimajo ljudje sami po sebi, temveč le konkretni posamezniki, ljudje v določenem krajevnem in časovnem okviru. Zgodovina kot dogajanje v preteklosti pa je pristopna zgodovinarju samo v takem obsegu, v kakršnem je zapustila sledove – zgodovinske vire. Le z njihovim posredovanjem lahko zgodovinar spoznava preteklost, znova obnavlja njeno podobo ter preučuje njene notranje strukture in njihove zakonitosti. Že povezanost preteklosti in sedanjosti v osebi zgodovinarja ter pomen te povezanosti za znanstveno delo ali pa tudi le za razumevanje zgodovinskega in sodobnega dogajanja opozarjata, da zgodovinska veda nikakor ni samo preprosto zapisovanje dejstev po kritično preverljivem, ampak z analizo, povezovanjem in primerjanjem ugotovljenih dejstev čim bolj pripomore k njihovemu razumevanju.

Zapisano vsekakor velja za knjigo, ki je pred nami. V uvodu avtor namreč zapiše, da *»čeprav je svetovna javnost šele pred kratkim postala pozorna nanjo, ima Ukrajina dolgo, dramatično in izjemno zanimivo zgodovino, a jo pogosto zastirajo velike zgodbe o imperijih, ki so stoletja vladali njenemu ozemlju«*. Knjiga zatorej skozi pet delov (in osemindvajset poglavij) – Na pontski meji (Rob sveta, Prihod Slovanov, Vikingi na Dnepru, Bizanc severa, Ključi Kijeve in Pax Mongolica), Vzhod se sreča z zahodom (Oblikovanje Ukrajine, Kozaki, Vzhodne reformacije, Veliki upor, Delitve in Razsodba v Poltavi), Med imperiji (Nove meje, Knjige Geneze, Prepustna meja, Selitve in Nedokončana revolucija), Svetovni vojni (Rojstvo naroda, Razbite sanje, Komunizem in nacionalizem, Stalinova trdnjava, Hitlerjev Lebensraum in Zmagovalci) ter Pot v neodvisnost (Druga sovjetska republika, Zbogom Lenin, Trg Neodvisnosti, Cena svobode in Nova zora) – podrobno in pregledno ter z bistvenimi poudarki *»izkopava«* zgodovino ukrajinskega naroda *»izpod plasti imperialnega izkrivljanja«* in s tem *»pomaga globlje razumeti ne le državo, ki je zdaj v središču svetovne pozornosti, ampak tudi celotno Evropo, tako vzhodno in zahodno«*.

Če povežemo našo novejšo zgodovino z zgodovino Ukrajine, lahko potegnemo nekaj pomembnih vzporednic. Leta 1991 je Jugoslavija napadla demokratično in miroljubno državo Slovenijo. Njeni nedemokratični pritiski na mlado državo so prerasli v vojaški napad. Slovenija je imela pravico, da se brani. Tokrat je agresor Rusija, ki je napadla demokratično in miroljubno državo Ukrajino. Njena dolgoletna agresija proti Ukrajini je ob napadu prerasla v invazijo. Ukrajina ima pravico, da se brani. Slovenci bi se lahko leta 1991, ob začetku neizzvanega jugoslovanskega napada odločili, da bomo svojo državo, njeno prihodnost ter človeške in naravne vire najbolje zaščitili tako, da se premočni sili ne upremo in v zatišju počakamo na boljše čase, vendar se nismo. Odločili smo se za obrambo

svoje domovine. Tako so se odločili tudi državljani Ukrajine. To mora spoštovati ves demokratični svet in pri tem moramo Ukrajincem, tako kot smo to od mednarodne skupnosti pričakovali in dobili leta 1991 mi, pomagati.

Slovenski časniki tistega časa so razpadu prve komunistične države na svetu namenjali posebno pozornost. Tako lahko v *Delu* iz začetka decembra leta 1991 preberemo, da je dotedanja druga največja sovjetska zvezna republika Ukrajina postala neodvisna država. Okoli 90 odstotkov vseh državljanov, ki so se udeležili referenduma (udeležba je bila 83-odstotna), se je strinjalo z vprašanjem in obkrožilo »da«, torej da podpirajo akt o razglasitvi neodvisnosti Ukrajine, kot ga je 24. avgusta, takoj po strtem prevratu v Kremlju, sprejel vrhovni sovjet v Kijevu. Na predsedniških volitvah je, prav tako po pričakovanju, zmagal dotedanji predsednik vrhovnega sovjeta Ukrajine Leonid Kraučuk, za katerega je glasovalo 60 odstotkov volilcev. Konec meseca je Mihail Gorbačov po televiziji prebral svojo odstopno izjavo in takoj potem izročil »črni kovček« s poveljniskimi kodami nad strateškim in jedrskim orožjem maršalu Jevgeniju Sapšonikovu, medtem ko je politično nadzorstvo in vrhovno poveljstvo nad oboroženimi silami bivše ZSSR prevzel predsednik Ruske federacije Boris Jelcin. S kremeljske kupole so sneli rdečo zastavo ZSSR ter izobesili belo-modro-rdečo zastavo Rusije, ki je med drugim nasledila tudi stalni sedež ZSSR v Varnostnem svetu OZN. Tako je republika sovjetrov postala zgodovinski spomin oz. opomin.

V epilogu knjige *Vrata Evrope* profesor Serhii Plokhij zapiše, da se sedaj v Ukrajini »odvijajo vsaj trije vzporedni procesi, ki imajo korenine v preteklosti: Rusija poskuša ponovno vzpostaviti politični, gospodarski in vojaški nadzor, ki ga je Moskva pridobila sredi 17. stoletja; oblikovanje sodobnih nacionalnih identitet, ki zadeva tako Ruse kot Ukrajince (slednji so pogosto razdeljeni po regionalnih mejah); in boj vzdolž zgodovinskih in

kulturnih prelomnic, ki udeležencem konflikta omogočajo, da si ga predstavljajo kot merjenje moči med Vzhodom in Zahodom, med Evropo in ruskim svetom», ter nadaljuje, »da so aluzije na rusko imperialno in revolucionarno preteklost sicer postale del zgodovinskega diskurza, ki opravičuje rusko agresijo na Ukrajino, a zgodovinski motivi zanj so novejši. Hitri in nepričakovani razpad Sovjetske zveze, na katerega je spomnil predsednik Vladimir Putin v svojem govoru o priključitvi Krima«, pa tudi ob agresiji na Ukrajino 24. februarja 2022, »predstavlja najbolj neposredno zgodovinsko ozadje krize. Sedanja ruska oblast še naprej trdi, da je Ukrajina umetna tvorba, katere vzhodna ozemlja naj bi ji podarili boljševiki, tako kot so jim Krim po drugi svetovni vojni. V skladu s to pripovedjo je edina prava in s tem zgodovinsko legitimna državna ureditev imperij – najprej ruski imperij in nato Sovjetska zveza.«

Večina ukrajinske družbe se je, ne glede na »nedokončan proces izgradnje obeh sodobnih narodov, tako ukrajinskega kot ruskega, na osnovi zgodovinskih izkušenj, poenotila okoli ideje večjezičnega in večkulturnega naroda, združenega v upravnem in političnem smislu« države Ukrajine. In danes gre za spopad največje in druge največje države v Evropi, ob tem, da je bila ruska vojska razvita za napadalno delovanje, ukrajinska pa za obrambno. »Prvič po koncu druge svetovne vojne je velika evropska sila začela vojno proti šibkejši sosedu. Ruska invazija ne krši samo rusko-ukrajinske pogodbe iz leta 1997, temveč tudi Budimpeštanski memorandum iz leta 1994, ki je Ukrajini ponudil varnostna zagotovila v zameno za opustitev jedrskega orožja in pristop k pogodbi o neširjenju jedrskega orožja kot nejedrski državi.« Ruska vojska ni samo številčnejša, je tudi modernejša, bolj strateška. Ukrajina nima strateških jedrskih sil, Rusija jih ima. Vendar se je ukrajinska vojska po letu 2014 reorganizirala, prečistila in dodatno opremila. Ob pomoči obveščevalnih podatkov zaveznikov so Rusiji onemogočili,

da bi zgradili zgodbo, kako je poseg v Ukrajini nujen zaradi zaščite rusko govorečega prebivalstva, tako kot se je zgodilo leta 1938 v primeru sudetskih Nemcev na Češkem. (*»Po podatkih uglednega Kijevskega mednarodnega sociološkega inštituta Rusi predstavljajo 17 odstotkov prebivalstva v Ukrajini, toda le pet odstotkov anketiranih se je opredelilo kot izključno Rusi; preostali so se opredelili za Ruse in Ukrajince.«*). Hkrati je stekla akcija usposabljanja in opremljanja ukrajinskih oboroženih sil. Vendar tako kot je leta 1991 pomoč potrebovala Slovenija, jo Ukrajina potrebuje sedaj. Žrtev in trpljenja ljudi v Ukrajini ne morejo v ničemer zmanjšati lepe želje in prazni pozivi k miru, temveč le hitra dobava orožja, vojaške opreme in humanitarne pomoči. In totalen vsestranski pritisk na Rusijo.

Neizzvana ruska agresija na Ukrajino je ogrozila temelje mednarodnega reda; grožnja, na katero se Evropska unija in večina sveta sprva nista bila pripravljena odzvati, danes zahteva ustrezno ukrepanje. Od izhoda te vojne ne bo odvisna le prihodnost Ukrajine, temveč tudi prihodnost odnosov med evropskim Vzhodom in Zahodom, med Rusijo in Evropsko unijo ter s tem prihodnost Evrope kot celote. Bitke za naše demokratične vrednote in svobodno življenje se tokrat namreč bijejo v Ukrajini.

Tomaž Kladnik

Anton Pelinka, Faschismus?
Zur Beliebigkeit eines politischen
Begriffs, Böhlau, Wien–Köln, 2022,
273 strani

Avstrijski politolog Anton Pelinka je do leta 2006 deloval kot profesor za politične vede na Univerzi v Innsbrucku, od 2018 pa poučuje in raziskuje na Srednjeevropski univerzi (CEU) v Budimpešti. Je avtor številnih prispevkov in monografij o primerjavi političnih sistemov in o teorijah demokracije. Leta 2020 je pri založbi Böhlau izdal odmevno knjigo *Politični vzpon žensk. Na primeru Eleanor Roosevelt, Indire Gandhi in Margaret Thatcher (Der politische Aufstieg der Frauen. Am Beispiel von Eleanor Roosevelt, Indira Gandhi und Margaret Thatcher)*. Pred kratkim pa je ob stoletnici fašističnega prevzema oblasti v Italiji objavil novo študijo o fašizmu.

Avtor na začetku svoje analize pri uporabi pojma »fašizem« poudarja intelektualno nekorektnost oz. »zamegljenost« in ugotavlja, da so zelo redki izrazi v 20. stoletju vzbudili toliko strasti kot prav fašizem. Fašizem je postal skupna oznaka za vse možne represivne sisteme 20. stoletja. To velja tudi za njegov antipod, namreč antifašizem. Ena od tematik Pelinkove monografije je površnost pri obravnavanju tega pojma. Navaja, da je bila uporaba oznak »fašizem« in »antifašizem« zelo poenostavljena, pojma sta postala celo nekakšen »bojni izraz« – in to se več desetletij po koncu druge svetovne vojne in kapitulaciji sil osi

še vedno ni povsem spremenilo. Po njegovem mnenju inflacijska uporaba izrazov fašizem in antifašizem ne brani demokracije. Pelinka opozarja, da je »vsakodnevno obmetavanje z obtožbami fašizma in priznanji antifašizma namenjeno pridobivanju točk v vsakdanji politiki. To ne krepi zmožnosti demokracije, da se brani, temveč jo celo slabi; tudi zato, ker vse, kar se imenuje antifašistično, ni nujno demokratično – tako kot ni vse, kar se pretvarja, da je demokratično, zares demokratično.«¹

Od tod tudi vprašaj v naslovu in podnaslov *O samovolji političnega izraza*. Na eni strani so se namreč zmagovalci nad nacionalsocializmom, fašizmom in japonsko vojaško diktaturo spomnili žrtev spopadov in uničenih mest, kot so npr. Varšava, Stalingrad itd., na drugi strani pa so potisnili na stran spomin na Münchenski sporazum, na pakt Hitler – Stalin, na to, da sta od septembra 1939 do junija 1941 Sovjetska zveza in Hitlerjeva Nemčija bili zaveznici in da sta sporazumno začeli drugo svetovno vojno. »Na dnevnem redu je bilo oportunistično pozabljanje,« sklepa avtor. »Ne smemo pozabiti, da so med septembrom 1939 in junijem 1941 ZSSR in komunistične stranke, povezane z Moskvo, obsojale obrambno vojno, ki so jo vodile Poljska, Francija in Združeno kraljestvo, kot imperialistično vojno. Ta vojna je postala ‚antifašistična‘ šele, ko se je morala braniti tudi Sovjetska zveza.«² Avtor pa je tudi zelo kritičen do konkordatov, ki jih je papež sklenil z Mussolinijem, Hitlerjem, Dolfussom in Francom z utemeljitvijo, da se mora zaščititi svobodno pastoralno delovanje. Ti konkordati so namreč diktatorjem služili kot propagandno sredstvo. Nadalje analizira selektivni pristop do uporabe pojma fašizem. Spominja na britanski kolonializem in opozarja, da Atlantska listina³ ni veljala za vse narode britanskega imperija.

1 Anton Pelinka, *Faschismus? Zur Beliebigkeit eines politischen Begriffs* (Wien, Köln: Böhlau, 2022), 11.

2 Ibid., 17.

3 Atlantsko listino sta 14. avgusta 1941 oblikovala Winston Churchill

Na Stalinovem teritoriju pa je prišlo do etničnih čistk krimskih Tatarov, sudetskih Nemcev idr. Pri tem so se komunisti posluževali enakih kriterijev kot nacionalsocialisti. Sovjetski antifašizem je bil, tako avtor, »propagandni balonček, ki se je dvigal ali spuščal glede na trenutne interese sovjetske politike.«⁴

Pred drugo svetovno vojno so obstajale številne t. i. fašistične stranke in gibanja, vendar v večini držav niso prišle na oblast. Ko je po vojni leta 1945 izraz fašist postal kletvica, večina tistih, ki so bili prej pripadniki fašističnih gibanj, o tem niso hoteli več slišati. Izraz se je in se še vedno uporablja tudi za diskreditacijo političnih nasprotnikov. Pelinka navaja številne primere. V Zahodni Nemčiji so bili najprej v Bundeswehru (povojni nemški vojski) predvsem oficirji medvojne Wehrmacht, v obveščevalni službi BND strokovnjaki nacionalsocialističnega režima, državni sekretar Konrada Adenauerja pa je bil nacionalni socialist Hans Globke. Po dikciji Nemške demokratične republike (*Deutsche Demokratische Republik*, DDR) so bili nacisti in vojni zločinci samo v Zahodni Nemčiji, in ko so poleti 1961 gradili Berlinski zid, so ga poimenovali »antifašistični zaščitni zid« (*Antifaschistischer Schutzwall*). Dejansko je Berlinski zid bil zgrajen zato, da prepreči pobeg lastnih državljanov na zahod. Prav tako lahko zaznamo inflacijo uporabe izraza fašizem leta 1968, ko so bile protestne demonstracije po celi Evropi ter tudi v ZDA in na Japonskem. Leta 2020 pa so demonstranti ukrepe različnih držav proti pandemiji označevali za fašistične. S tako nediferencirano

in Franklin D. Roosevelt. Pomeni razširitev »štirih svoboščin«, ki jih je Roosevelt razglasil januarja 1941 (svoboda govora in mnenja, vere ter svoboda od pomanjkanja in strahu). Atlantska listina je vsebovala zahteve po odpovedi pridobivanja ozemelj, spreminjanju meja le s privoljenjem prizadetih, pravici narodov do samoopredelitve, sodelovanju vseh držav v svetovni trgovini, mednarodnem sodelovanju, svobodnem gibanju na morjih, odpovedi oboroženemu nasilju.

4 Pelinka, *Faschismus?*, 19.

uporabo izraza je postal fašizem, kot ugotavlja Pelinka, slogan, s katerim se lahko očrni kogarkoli.

Na zgodovinskih primerih Pelinka raziskuje pojem fašizem, primerja različne fašistične sisteme in skuša odgovoriti na vprašanje, ali obstaja neka splošna nagnjenost do te politične ureditve, ki lahko vedno znova sproži svetovno katastrofo. Benito Mussolini, Adolf Hitler, Engelbert Dollfuß, Francisco Franco, japonski vojaški diktatorji, Ante Pavelić, Ion Antonescu, António Salazar itd. so bili označeni kot fašisti. Avtor v delu analizira, ali so bili zagovorniki istega fašizma ali se je izraz izrodil. Poudarja, da se težko izoblikuje jasna definicija, ki bi obsegala režime vseh omenjenih diktatorjev. Lahko bi se omejili zgolj na fašizem Benita Mussolinija ali razširili pomen na Hitlerjev nacionalsozializem. Vsako nadaljnje širjenje pojma pa vodi do številnih političnih polemik. Kot izhod iz te zagate predlaga, da se pojem definira drugače, namreč sledeč nasprotovanju demokratičnim vrednotam. Z drugimi besedami, definicija naj ne bi izvirala iz tega, kar je vse režime z omenjenimi diktatorji na čelu združevalo, temveč iz skupnih negacij demokratičnih vrednot. Močna demokracija namreč slabi fašizem. »Vse fašistične in polfašistične oblike vladavine 20. stoletja so se videle kot alternativa demokraciji. Vse so bile možne, ker se demokracija ni znala braniti.«⁵ Demokracija je sicer vladavina večine, vendar se ta omejuje, ker hkrati vsebuje jamstvo neodtujljivih temeljnih pravic manjšin in posameznikov. Pelinka navaja dejstvo, da sta Mussolini (med letoma 1926 in 1938) in Hitler (med letoma 1934 in 1940) vladala s široko podporo ljudstva, vendar to ne zadostuje, da bi lahko Italijo leta 1926 in Nemčijo leta 1934 opredelili za demokracijo. Avtor spominja na opozorilo ameriške zunanje ministric Madeleine Albright, ki je, opirajoč se na zgodovinske izkušnje, izjavila, da se fašizem lahko vrne, ker še ni povsem premagan. Odgovor

5 Ibid., 255.

na ta izziv mora temeljiti na močnih in samozavestnih demokratičnih vrednotah. Demokracija sloni na političnem pluralizmu in pokaže svojo moč, ko v Churchillovem smislu prizna, da je polna napak, saj se ne dojema kot nekaj utopičnega. V nasprotju s tem pa je slabost fašizma in vseh nedemokratičnih sistemov njihova zahteva po popolnosti. Vsako odstopanje je zato nedopustno in kaznivo. Kritika postane izdajstvo. Pelinka zaključí svojo analizo s svarilom, da fašizem še vedno predstavlja realno nevarnost, pri čemer ni nujno, da se sistem tudi tako imenuje. Fašizem v tem pomenu besede se lahko pojavi v najrazličnejših oblikah, »pred seboj lahko nosi tudi zastavo antifašizma /.../ Vendar ga je mogoče prepoznati po eni značilnosti: nasprotuje demokraciji in z njo povezani univerzalnosti človekovih pravic.«⁶

Pelinka se v svoji analizi opira na širok izbor znanstvene literature v različnih jezikih. V njej ne nudi dokončne definicije fašizma, to tudi ni njegov namen. Monografija je dober prikaz različnih režimov, ki jih lahko imenujemo fašistični, poudarek je seveda na Mussolinijevi Italiji in Hitlerjevi Nemčiji, in pravzaprav vabi zgodovinarje, pravnike, sociologe, da nadaljujejo debato ter raziskavo tega fenomena – tudi zato, ker še vedno ni *ad acta*, ker se lahko vsak čas v taki ali drugačni obliki znova vrne. Temu smo ravnokar priča v Rusiji. Avtor postavlja vprašanje, ali nastaja v Rusiji fašistična država, pri čemer ugotavlja, da okupacija in aneksija Krima leta 2014, napad na Ukrajino februarja 2022, paralelna represija v notranjosti Rusije ter Putinovo razumevanje zgodovine in politike ne dopuščajo, da bi odgovorili z jasnimi »ne«. Knjiga je torej tudi v tem primeru zelo aktualna, ker ponuja primerjavo sedanjosti s preteklimi propadlimi fašističnimi in polfašističnimi sistemi.

6 Ibid., 260.

Podobno kot Stéphane Courtois,⁷ ki je raziskoval komunistične sisteme, Pelinka zaključi, da v 20. in 21. stoletju ni šlo in ne gre samo za »fašizem« ali »socializem« oz. za »levico« ali »desnico«, temveč gre za spoprijem med »demokracijo« in »diktaturo«. Poudarja, da stranke, naj bodo leve ali desne, pripadajo demokratičnemu svetu, če se držijo demokratičnih pravil in norm. Tiste stranke in gibanja, ki teh pravil ne spoštujejo, so na drugi strani, namreč na strani diktatur.

Tamara Griesser Pečar

7 Stéphane Courtois, »Macht reinen Tisch mit dem Bedränger!«, v: *Das Schwarzbuch des Kommunismus 2. Das schwere Erbe der Ideologie*, ur. Stéphane Courtois (München: Piper Verlag, 2002), 109. Courtois navaja, da je leta 1991 postalo jasno, »da je bil glavni spoprijem – in to predvsem v Evropi – med z revolucionarnimi strastmi in ideološko radikalnostjo prežetimi totalitarnimi strujami in vladami na eni strani ter demokratičnimi strujami in vladami, ki so dopuščale različnost mnenj, na drugi strani.«

*Vladimir Geiger, Pero Šola, Marko
Krznarić, Groblje hrvatskih vojnika
na Mirogoju, Zagreb, 1941.-1945.,
Hrvatski institut za povijest,
Zagreb 2022, 515 strani*

Hrvaški inštitut za zgodovino iz Zagreba je sredi leta 2022 izdal zajetno knjigo »Groblje hrvatskih vojnika na Mirogoju, Zagreb, 1941.-1945.« z daljšim podnaslovom »O uklanjanju u poraću 1945.-1946. grobalja i grobova ‚okupatora‘ i ‚narodnih neprijatelja‘ poginulih 1941.-1945. u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. Knjiga je izšla v uveljavljeni zbirki Hrvatska povjesnica.

Na Generalni skupščini Združenih narodov, ki je potekala 10. decembra 1948, je bila razglašena *Deklaracija o človekovih pravicah*, po kateri bi morali imeti vsi ljudje enake pravice in obveznost varovanja človekovega dostojanstva. To posredno vključuje tudi dejstvo, da ima vsakdo pravico do groba in označeno zadnje počivališče. Posledice druge svetovne vojne so bila velika gmotna razdejanja na celotnem evropskem kontinentu, človeške izgube pa so bile izjemno velike. Med padlimi pripadniki »sovražnih vojaških sil« na ozemlju nekdanje Jugoslavije in posledično tudi na Hrvaškem je bilo največ nemških vojakov. Usode velikega dela padlih in umrlih še danes niso povsem razjasnjene, odnos do vojaških žrtev sovražnih vojsk in njihovih zadnjih počivališč pa je bil v prvem povojnem ob-

dobju precej radikalen, o čemer priča tudi ukaz Ministrstva za notranje zadeve Demokratične federativne Jugoslavije, sprejet 18. maja 1945, o odstranitvi pokopališč in grobov »okupatorjev« in »sovražnikov ljudstva«. Med te so spadala pokopališča vojakov nemške, italijanske in madžarske vojske ter ustašev, četnikov in slovenskih domobrancev. Jugoslovanska komunistična oblast je torej svojo zmago v drugi svetovni vojni in državljanskem spopadu »kronala« z organiziranim in načrtnim odstranjevanjem grobov poraženih medvojnih sovražnikov, kar je vključevalo tudi večgeneracijsko prepoved in kaznovanje kakršnegakoli spomina na žrtve. Nenazadnje, gre za skrbno načrtovano odločitev jugoslovanskega državnopartijskega vodstva, ki je bila izvedena na območju celotne države, torej tudi v Sloveniji.

Hrvaška knjiga, ki bi jo v slovenščino lahko prevedli kot »Pokopališče hrvaških vojakov na Mirogoju, Zagreb, 1941–1945«, je razdeljena na šest poglavij: Uklanjanje grobalja i Katolička crkva, Dokumenti o uklanjanju grobalja i grobova, Damnatio memoriae, Boravak izaslanstva Narodnog saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima u Hrvatskoj 1980. i Služba državne sigurnosti, O grobovima hrvatskih vojnika na Mirogoju in Hrvatski vojnici pokapani na Mirogoju 1941.–1945. Knjiga izpostavlja predvsem problematiko odnosa do mrtvih vojakov propadle t. i. Neodvisne države Hrvatske (NDH), odstranjevanja njihovih grobov po vojni in obsodbe na »izgubo spomina«, ne ukvarja pa se z zločinsko podobo ustaškega režima.

Gre za zajetno in monumentalno delo, ki je nastalo po dolgoletnem natančnem raziskovanju. Sintetizira in dokumentira do danes znana dejstva o povojni odstranitvi pokopališč in grobov pripadnikov hrvaških oboroženih sil – ustašev in hrvaških domobranov – pa tudi nemških in italijanskih vojakov na območju NDH. Knjiga se osredotoča na hrvaško prestolnico, v času NDH se je namreč mesto Zagreb odločilo odpreti nova

grobišča za pokop mrtvih in umrlih pripadnikov vojske NDH na centralnem pokopališču Mirogoj.

Ocene števila t. i. Jugoslovanov, ki so v drugi svetovni vojni in neposredno po njej izgubili življenje na sovražnikovi oz. »nepravi« strani, bodisi kot pripadniki vojaških enot bodisi kot civilisti, se večinoma giblje okrog 200.000 umrlih, med temi iz Hrvaške okrog 52.000. Padle pripadnike oboroženih sil NDH so pokopavali na različnih mestnih oz. krajevnih pokopališčih; navadno so nova vojaška pokopališča vzpostavili ob že tradicionalnih, tudi v Zagrebu na Mirogoju.

Vsak grob na tem pokopališču je imel svoje spominsko znamenje. Podatki o številu hrvaških vojakov, pripadnikov NDH, pokopanih na pokopališču Mirogoj, so različni. V boju padli ali ranjeni hrvaški vojaki, ustaši in domobrani, ki so bili pokopani na novoodprtem ustaško-domobranskem vojaškem pokopališču na Mirogoju, so bili z odločbo mesta Zagreb večinoma oproščeni pogrebne.

Toda omenjena pokopališča na Mirogoju so poleti 1945 preorali in na tem mestu je zrasel gozd. Za to je »zaslužen« Vicko Krstulović, tedanji hrvaški notranji minister, ki je 6. julija 1945 lastnoročno podpisal ukaz št. 2.811/45. V ukazu med drugim piše: *»Zabrisati je treba vsako sled zlega duha fašistične oblasti. Z zemljo je treba zravnati tudi vsa zunanja znamenja, ki bi označevala kraj, kjer so taka pokopališča postavljena.»* Tako so poleti 1945 nemška in hrvaška vojaška pokopališča, vsaj 4000 do 4500 grobov nemških vojakov, pripadnikov Wehrmachta in Waffen-SS, ter hrvaških vojakov, domobranov in ustašev, pripadnikov oboroženih NDH, v celoti odstranili z zagrebškega pokopališča Mirogoj.

Za skrunitev teh grobov je izvedel tudi zagrebški nadškof Alojzij Stepinac, ki je že sredi avgusta 1945 pisno protestiral pri tedanjem hrvaškem predsedniku vlade Vladimirju Bakariću. Med drugim je nadškof Stepinac zapisal: *»Na pokopališčih ni*

več prijateljev in sovražnikov, partizanov in ustašev, Nemcev in Slovanov. Na pokopališčih so samo mrtvi, ki čakajo na končno sodbo večnega sodnika, ki jih bo sodil samo po tem, kakšni ljudje so bili, ali so izvrševali njegove ukaze ali ne, in ne po strankarski pripadnosti ali narodnosti.»

Do danes pa so se ohranili načrti in sezname z natančno označenimi kraji, kjer so bili pokopani nekdanji častniki in vojaki, predvsem pripadniki oboroženih sil NDH, kar omogoča verodostojno rekonstrukcijo tega pokopališča.

V knjigi je objavljen tudi seznam vseh pripadnikov hrvaških kolaborantskih enot, pokopanih na Mirogoju, vključno z njihovimi grobišči. Do 6. julija 1945 je namreč imel vsak padli vojak svoj grob z imenom, priimkom in datumom smrti, na grobu pa katoličani križe in muslimani nišane. V času NDH je uprava pokopališča Mirogoj vodila natančno evidenco vsakega hrvaškega vojaka, ustaša in domobrana, pokopanega na vojaškem pokopališču. Na podlagi teh evidenc, ki so danes v državnem arhivu v Zagrebu (HDA), podatkov uprave zagrebškega mestnega pokopališča, arhiva Mirogoj in tiska iz časa NDH je v knjigi objavljen bistveno dopolnjen seznam hrvaških vojakov, ustašev in domobrancev, pokopanih na Mirogoju, z datumom njihove smrti. Manjše število padlih ustašev in domobranov je bilo med drugo svetovno vojno na tem pokopališču pokopanih v družinskih grobovih in ne na vojaških pokopališčih. Po drugi strani je bilo med vojno več civilistov pokopanih tudi na ustaško-domobranskem pokopališču na Mirogoju.

Med vojno so na tem pokopališču pokopavali tudi pripadnike drugih zavezniških sil tedanje NDH, predvsem nemške in italijanske vojake in tudi črnogorske četnike. Med tam pokopanimi najdemo še pripadnike sovražnih sil NDH (v aprilski vojni leta 1941 padli pripadniki vojske Kraljevine Jugoslavije in ujetniki, srbski četniki in partizani ter zavezniški piloti). Prav tako tam počivajo vojaki in civilisti, padli/umrli/ubiti v dneh

zaključnih bojev v Zagrebu 8. maja 1945 in naslednjih nekaj dni. Po dosedanjih podatkih je bilo na mirogojskem ustaškem in domobranskem pokopališču pokopanih skupno 2691 vojakov in civilistov, vključno z vojaki, pokopanimi v družinskih grobovih.

V Zagrebu so že v času nekdanjega, danes že pokojnega, župana Milana Bandića razpravljali o postavitvi spominskega znamenja na nekdanjem »ustaškem« pokopališču na Mirogoju. Z vzpostavitvijo samostojne Republike Hrvaške so namreč družine tam pokopanih vojakov in razna žrtvoslovna združenja vse pogosteje zahtevali, da se na nekdanjem vojaškem pokopališču postavi vsaj spomenik. Del javnosti pa temu še danes nasprotuje, češ da je šlo za »ustaško groblje«.

Nenazadnje, gre za neposredno povezavo z aktualnimi slovenskimi razmerami – ljubljanske mestne oblasti namreč odklanjajo kakršenkoli spomin oz. obeležitev nekdanjega domobranskega pokopališča na Orlovem vrhu iz let 1944 in 1945, ki so ga povojne komunistične oblasti oskrunile in razdejale.

Naj za konec dodamo, da skozi vse civilizacije sega misel o smrti, ki vse izenači, kar je rimski cesar Mark Avrelij strnil v znameniti aforizem: »Aleksander Makedonski in njegova mula sta po smrti postala enaka.«

Renato Podbersič ml.

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme (in Eng., *Dilemmas*) are a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed. The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija Dileme je vključena v naslednjo podatkovno bazo/Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).